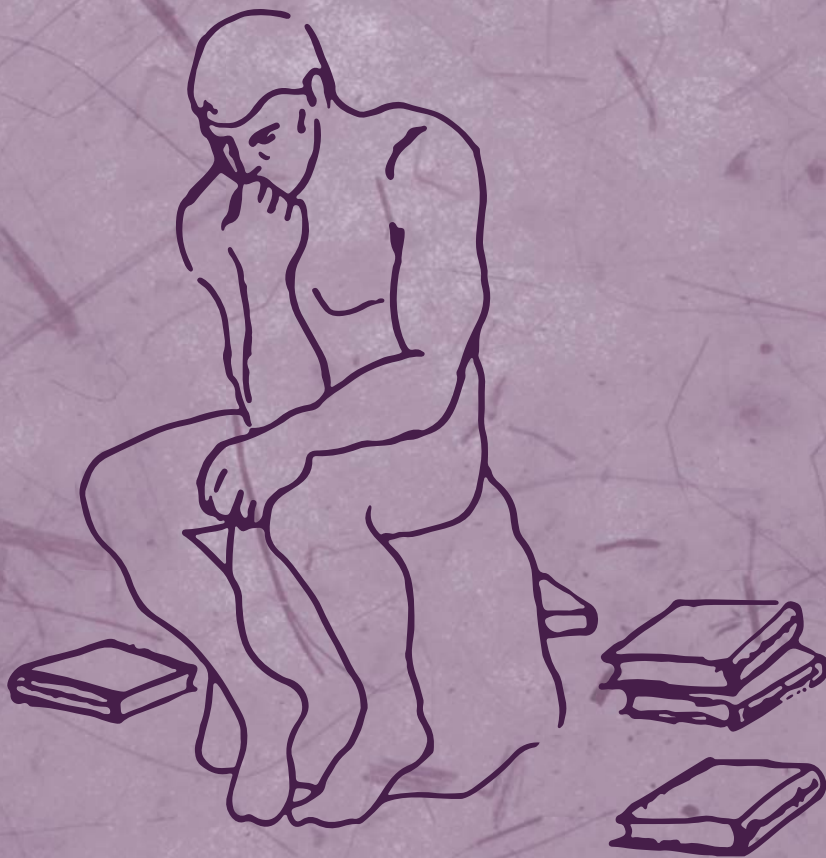

ISSN 1829-3824

ԻՄԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

WISDOM
МУДРОСТЬ

1(4), 2015

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

EDITORIAL COUNCIL

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ՄԻՐՉԱԽԱՆՅԱՆ ՌՈՒԲԵՆ՝

Խմբագրական խորհրդի պատվավոր նախագահ, Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի ռեկտոր, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի պատվավոր անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

MIRZAKHANYAN RUBEN -

Honorary Chief of the Editorial Council, Chancellor of the Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Honorary Member of Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (History), Professor

МИРЗАХАНИЯН РУБЕН -

Почетный председатель редакционного совета, ректор Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, почетный член Армянской философской академии, д.и.н., профессор

ԲՐՈՒՏՅԱՆ ԳԵՈՐԳ՝

Խմբագրական խորհրդի նախագահ, ակադեմիկոս, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի նախագահ, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի նախագահ, Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանին առնթեր մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն, փ.գ.դ.

BRUTIAN GEORG -

Chief of the Editorial Council, Academician, President of the International Academy for Philosophy, President of the Armenian Philosophical Academy, President of International Research Institute for Metaphilosophy, Transformational Logic and Argumentation at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Doctor of Sciences (Philosophy)

БРУТЯН ГЕОРГ -

Председатель редакционного совета, академик, президент Международной академии философии, президент Армянской философской академии, директор Международного научно-исследовательского института метафилософии, трансформационной логики и аргументации при Армянском государственном педагогическом университете имени Хачатура Абовяна, д.ф.н.

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՍՐԲՈՒՅԻ՝

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի ուսումնագիտական աշխատանքների գծով պրոռեկտոր, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի իսկական անդամ, Կ.գ.դ., պրոֆեսոր

GEVORGYAN SRBUHI -

Vice Chancellor Education Quality and Distant Learning of the Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Full Member of Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (Psychology), Professor

ГЕВОРКЯН СРБУИ -

Проректор по учебно-научной работе Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, действительный член Армянской философской академии, д.п.н., профессор

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ԱՐԱՄ՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի բաժնի վարիչ

GRIGORYAN ARAM -

Academician of NAS of RA, Head of the Department at the Institute of Literature after Manuk Abeghyan of NAS of RA

ГРИГОРЯН АРАМ -

Академик НАН РА, заведующий отделом в Институте литературы имени Манука Абеяна НАН РА

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ԷՂՈՒԱՐԴ՝

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հին դարերի պատմության բաժնի վարիչ

	պ.գ.դ., պրոֆեսոր
DANIELYAN EDUARD -	Head of the Department of Ancient History at the Institut of History and Archeology at NAS of RA, Doctor of Sciences (History), Professor
ДАНИЕЛЯН ЭДУАРД - ՋԱՍԼԱՎՍԿԻ ԻԳՈՐ՝	Заведующий отделом Древней истории Института истории НАН РА, д.и.н., проф. ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիայի թղթակից անդամ, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի իսկական անդամ, ֆիզմաթ.գ.դ.
ZASLAVSKI IGOR -	Corresponding Member of the NAS of RA, Full Member of Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (Physics and Mathematics)
ЗАСЛАВСКИЙ ИГОРЬ -	Член корреспондент НАН РА, действительный член Армянской философской академии, д.ф.-м.н.
ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐ՝	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի տարիքային և մանկավարժական հոգեբանության ամբիոնի վարիչ, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի թղթակից անդամ, հ.գ.դ., պրոֆեսոր
KARAPETYAN VLADIMIR -	Head of the Chair of Age and Pedagogical Psychology at the Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Corresponding Member of the Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (Psychology), Professor
КАРАПЕТЯН ВЛАДИМИР -	Заведующий кафедрой возрастной и педагогической психологии Армянского государственного педагогического университета имени Хачатур Абовяна, член корреспондент Армянской философской академии, д.п.н., профессор
ԿԵՄՊ ՊԻՏԵՐ՝	Աարուսի (Դանիա) համալսարանի կրթության բաժանմունքի պրոֆեսոր, էթիկայի և իրավունքի կենտրոնի տնօրեն, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի անդամ
KEMP PETER -	Professor of the Department of Education at the University of Aarhus (Denmark), Head of the Centre of Ethics and Law, Member of the International Academy for Philosophy
КЕМП ПИТЕР -	Профессор отделения образования университета Орхуса (Дания), директор Центра этики и права, член Международной академии философии
ԿՈԵԽԼԵՐ ՀԱՆՍ՝	Ինսբրուքի (Ավստրիա) համալսարանի փիլիսոփայության բաժանմունքի ղեկավար, պրոֆեսոր, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի փոխնախագահ
KÖEHLER HANS -	Head of the Department of Philosophy at the University of Innsbruck (Austria), Professor, Co-President of the International Academy for Philosophy
КОХЛЕР ГАНС -	Заведующий отделением философии университета Инсбрука (Австрия), профессор, сопresident Международной академии философии
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԱՍՄԻՎ՝	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանին առնթեր մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտի փոխնախագահ, Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի վարիչ, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի իսկական անդամ, փ.գ.դ., դոցենտ
HOVHANNISYAN HASMIK -	Vice-president of the International Research Institute for Metaphilosophy, Transformational Logic and Argumentation at the Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of the Department of Philosophy and Logic of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Full Member of the Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (Philosophy), Associate Professor
ОГАНИСЯН АСМИК -	Вице-президент Международного научно-исследовательского института метафилософии, трансформационной логики и аргументации при Армянском государственном

ном педагогическом университете имени Хачатуря Абовяна, заведующая кафедрой Философии и логики Армянского государственного педагогического университета имени Хачатуря Абовяна, действительный член Армянской философской академии, д.ф.н., доцент

ՄԱՐՍՈՒՊԵԱՆ ԱՐՄԵՆ՝

ԱՄՆ-ի Նյու Հեվն նահանգի Հարավային Կոնեկտիկուտի պետական համալսարանի փիլիսոփայության պրոֆեսոր, նույն համալսարանի փիլիսոփայության բաժանմունքի ղեկավար, *Մետափիլիսոփայություն* գիտական հանդեսի գլխավոր խմբագիր

MARSOOBIAN ARMEN -

Professor and the Chairperson of the Philosophy Department at Southern Connecticut State University, New Haven (USA), editor-in-chief of the journal *Metaphilosophy*

МАРСУБЯН АРМЕН -

Профессор и председатель отделения философии Университета Южного Коннектикута, Нью-Хейвен (США), главный редактор журнала *Метафилософия*

ՄՈՍՉՅԱՆ ԿԱՐԵՆ՝

Մոսկվայի պետական համալսարանի սոցիալական փիլիսոփայության ամբիոնի վարիչ, փ.գ.դ., պրոֆեսոր

MOMJYAN KAREN -

Head of the Chair of Social Philosophy at the Moscow State University, Doctor of Sciences (Philosophy), Professor

МОМДЖЯН КАРЕН -

Заведующий кафедрой Социальной философии Московского государственного университета, д.ф.н., профессор

ՄՈՈՒԹՍՈՊՈՈՒԼՈՍ ԵՎԱՆԳԵԼՈՍ՝

Աթենքի համալսարանի պատվավոր ռեկտոր, փիլիսոփայության դոկտոր, ակադեմիկոս, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի փոխնախագահ

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ YEVEANGELOS -

Honorary Rector of the University of Athens, Doctor of Sciences (Philosophy), Academician

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΒΑΝΓΕΛΟΣ -

Почетный ректор Афинского университета, д.ф.н., академик, сопresident Международной академии философии

ՄՅՈՊԻՆ ՎՅԱՉԵՍԼԱՎ՝

Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, փ.գ.դ.

STYOPIN VYACHESLAV -

Academician of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Sciences (Philosophy)

СТЕПИН ВЯЧЕСЛАВ -

Академик Российской академии наук, д.ф.н, профессор

ՄՍՐՈՈՒԴ ԲԱՐՐԻ՝

Կալիֆոռնիայի (ԱՄՆ) Բերկլի համալսարանի Վիլիս Ս. և Մարիոն Սլուսեր փիլիսոփայության պրոֆեսոր, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի համանախագահ, ակադեմիկոս

STROUD BARRY -

Willis S. and Marion Slusser Professor of Philosophy, University of California, (USA), Berkeley, Co-President of the International Academy for Philosophy, Academician

СТРОУД БАРРИ -

С. Уиллис и Мерион Слусер профессор философии университета Беркли (США), сопresident Международной академии философии, академик

ՌԻՐՍՈՒԼ ԱՐԿԱԴԻ՝

Գլոբալ հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, Միխայիլ Լոմոնոսովի անվան Ռուսաստանի պետական համալսարանի գլոբալ գործընթացների ֆակուլտետի պրոֆեսոր, Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների վաստակավոր գործիչ, Կոնստանտին Ցիոլկովսկու անվան տիեզերագնացության ռուսական ակադեմիայի հիմնադիր և պատվավոր նախագահ, Մոլդովայի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, Նոոսֆերայի միջազգային ակադեմիայի (ՄԱՆՈՒԲ) նախագահ, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի անդամ, Ռուսաստանի Դաշնության նախագահին առնթեր Ռուսաստանի պետական ծառայության ակադեմիայի շրջակա միջավայրի և բնօգտագործման կառավարման ամբիոնի վարիչ, փ.գ.դ.

- URSUL ARKADIY - Director of the Center of Global Studies, Professor of the Faculty of Global Processes at the Russian State University after Mikhail Lomonosov, honoured worker of science of the Russian Federation, founder and Honorary President of the Russian Academy of Cosmonautics after Konstantin Tsiolkovsky, academician of the Academy of Sciences of Moldova, President of the International Academy of Noosphere - MANUR, Member of the International Academy for Philosophy, head of the Department of Ecology and Environmental Management Branch Russian Academy of public administration under the President of the Russian Federation, Doctor of Sciences (Philosophy)
- УРСУЛ АРКАДИЙ - Директор центра глобальных исследований, профессор факультета глобальных процессов МГУ имени М.Ломоносова, основатель и почётный президент Российской академии космонавтики им. К.Циолковского, почетный работник высшего профессионального образования, академик Академии наук Молдавии, президент Международной академии ноосферы – МАНУР, член Международной академии философии, заведующий кафедрой экологии и управления природопользованием Российской академии государственной службы при Президенте РФ, д. ф. Н
- ՕՆԱՆՅԱՆ ԲԱԶԻԿ` Մանկտ-Պետերբուրգի պետական տնտեսագիտական համալսարանի սոցիոլոգիայի ամբիոնի պրոֆեսոր, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ, փ.գ.դ.
- ОНАНЫАН КАДЖИК - Professor of the Chair of Sociology at the Saint Petersburg State University of Economics, Foreign Member of the Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (Philosophy)
- ОГАНЯН КАДЖИК - Профессор кафедры социологии Санкт-Петербургского государственного экономического университета, зарубежный член Армянской философской академии, д.ф.н.

Հրատարակվում է Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ
Published by the Decision of the Scientific Board of the Khachatur Abovyan
Armenian State Pedagogical University
Публикуется решением ученого совета Армянского государственного
педагогического университета имени Хачатур Абовяна

Ի Մ Ա Ս Տ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

W I S D O M

М У Д Р О С Т Ь

1(4)

2015

ԵՐԵՎԱՆ - 2015
«ԹԱՍԿ» ՍՊԸ

YEREVAN - 2015
"TASK" LLC

ЕРЕВАН - 2015
ООО "ТАСК"

	<p>Մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման տեսության միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտի Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Պ Ա Բ Ե Ը Ա Կ Ա Ն International Research Institute for Metaphilosophy, Transformational Logic and Argumentation SCIENTIFIC PERIODICAL Международный научно-исследовательский институт метафилософии, трансформационной логики и аргументации НАУЧНО-ПЕРИОДИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ</p>	
---	---	---

<p>Ի Մ Բ Ա Գ Ը Ա Կ Ա Ջ Մ EDITORIAL РЕДАКЦИОННЫЙ СОСТАВ</p>	
<p><i>Գլխավոր խմբագիր՝</i> <i>Chief Editor -</i> <i>Главный редактор -</i></p> <p>Բրուտյան Գեորգ Խմբագրական խորհրդի նախագահ, ակադեմիկոս, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի նախագահ, Հանց փիլիսոփայական ակադեմիայի նախագահ Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանին առնթր մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտի նախագահ, փ.գ.դ.</p> <p>Brutian Georg Chief of the Editorial Council, Academician, President of the International Academy for Philosophy, President of the Armenian Philosophical Academy, President of International Research Institute for Metaphilosophy, Transformational Logic and Argumentation at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Doctor of Sciences (Philosophy)</p> <p>Брутян Георг Председатель редакционного совета, академик, президент Международной академии философии, президент Армянской философской академии, президент Международного научно-исследовательского института метафилософии, трансформационной логики и аргументации при Армянском государственном педагогическом университете имени Хачатуря Абовяна, д.ф.н</p>	<p><i>Խմբագրության անդամներ՝</i> <i>Editorial board -</i> <i>Члены редакции / редакционного состава -</i></p> <p>Խուդոյան Սամվել Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի զարգացման և կիրառական հոգեբանության ամբիոնի վարիչ, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի թղթակից անդամ, հ.գ.դ., պրոֆեսոր</p> <p>Khudoyan Samvel Head of the Chair of Development and Applied Psychology at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Corresponding Member of Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (Psychology), Professor</p> <p>Худоян Самвел Заведующий кафедрой развития и прикладной психологии Армянского государственного университета имени Хачатуря Абовяна, член корреспондент Армянской философской академии, д.п.н., профессор</p> <p>Գևորգյան Աշոտ Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի դոցենտ, փ.գ.թ.</p> <p>Gevorgyan Ashot Associate Professor of the Department of Philosophy and Logic at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, PhD in Philosophy</p> <p>Геворгян Ашот Доцент кафедры Философии и логики Армянского государственного университета имени Хачатуря Абовяна, к.ф.н.</p>

Գլխավոր խմբագրի տեղակալներ

Deputy Chief Editor -

Заместители главного редактора -

Հովհաննիսյան Հասմիկ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանին առնթեր մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտի փոխնախագահ, Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի վարիչ, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի իսկական անդամ, փ.գ.դ., դոցենտ

Hovhannisyan Hasmik

Vice-president of the International Research Institute for Metaphilosophy, Transformational Logic and Argumentation at the Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of the Department of Philosophy and Logic of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Full Member of the Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (Philosophy), Associate Professor

Оганисян Асмик

Вице-президент Международного научно-исследовательского института метафилософии, трансформационной логики и аргументации при Армянском государственном педагогическом университете имени Хачатур Абовяна, заведующая кафедрой Философии и логики Армянского государственного педагогического университета имени Хачатур Абовяна, действительный член Армянской философской академии, д.ф.н., доцент

Հովհաննիսյան Հովհաննես

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանին առնթեր մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտի փոխնախագահ, փ.գ.թ., դոցենտ

Hovhannisyan Hovhannes

Vice-president of the International Research Institute for Metaphilosophy, Transformational Logic and Argumentation at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, PhD in Philosophy, Associate Professor

Ованисян Ованес

Вице-президент Международного научно-исследовательского института метафилософии, трансформационной логики и аргументации при Армянском государственном педагогическом университете имени Хачатур Абовяна, к.ф.н., доцент

Քոչարյան Հրանտ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի ախիստենտ, փ.գ.թ.

Khocharyan Hrant

Assistant of the Department of Philosophy and Logic at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, PhD in Philosophy

Кочарян Грант

Ассистент кафедры Философии и логики Армянского государственного университета имени Хачатура Абовяна, к.ф.н.

Գրական խմբագիրներ

Literary Editors -

Литературные редакторы -

Մելյան Ջոն

Հոլինս (ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր

Mason John

Professor of Hollins University (USA)

Мэйсон Джон

Профессор университета Холлинса (США)

Միքայելյան Տիգրան

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի օտար լեզուների ֆակուլտետի ղեկան, ր.գ.թ.

Mikaelyan Tigran

Dean of the Faculty of Foreign Languages of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, PhD in Philology

Микаелян Тигран

Декан факультета иностранных языков Армянского государственного педагогического университета имени Хачатур Абовяна, к.филол.н.

Ֆրիկ Մարիա Լուիզա

Ինսբրուքի (Ավստրիա) համալսարանի փիլիսոփայության բաժանմունքի պրոֆեսոր, փ.գ.դ.

Frick Marie-Luisa

Professor of the department of Philosophy of Innsbruck University, Doctor of Sciences (Philosophy)

Фрик Мария-Луиза

Профессор философского отделения университета Инсбрука (Австрия), д. ф. н.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

CONTENT

СОДЕРЖАНИЕ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	14
EDITORS' FOREWORD	15
ОТ РЕДАКЦИИ	16
ԻՄԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԵՏԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԱՍՏԱԴԿՈՒՄ EPISTEMOLOGY, PHILOSOPHY OF SCIENCE, METAPHILOSOPHY, ARGUMENTATION ГНОСЕОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ НАУКИ, МЕТАФИЛОСОФИЯ, АРГУМЕНТАЦИЯ	17
Վլադիմիր ԲԵՐԿՈՎ	18
Հետազոտության <i>objekt</i> և <i>subjekt</i> հասկացությունները գործունեության մեթոդաբանական հայեցակարգի տեսանկյունից Vladimir BERKOV The Concepts of Object and Subject of Study in the Light of the Concept of Activity-Based Methodology Владимир БЕРКОВ Понятия объекта и предмета исследования в свете деятельности методологической концепции	
Յուրի ԻՎԼԵՎ	26
Հարցերի դերը փաստարկման մեջ Yuri IVLEV The Role of the Questions in Argumentation Юрий ИВЛЕВ Роль вопросов в аргументации	
Հասմիկ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	34
Վաղ տարիքում փիլիսոփայական մտածողության ձևավորման և զարգացման մեխանիզմները. <i>պատկերավոր փիլիսոփայություն</i> Hasmik HOVHANNISYAN The Mechanisms of Forming and Developing Philosophical Thinking Since Early Childhood: Pictorial Philosophy Асмик ОГАНИСЯН Механизмы формирования и развития раннего философского мышления: образная философия	
Դավիթ ՄՈՍԻՆՅԱՆ	45
Ինքնության դիսկուրսի հեռանկարները (մեթոդաբանական դիտարկումներ) Davit MOSINYAN The Perspectives of the Identity Discourse (methodological observations) Давид МОСИНЯН Перспективы дискурса идентичности (методологические замечания)	
Ռոբերտ ԶԻԶՅԱՆ	51

Հասկացումը որպես արհեստական ինտելեկտի ստեղծման առանցքային հիմնախնդիր

Robert DJIDJIAN

Understanding Capacity as the Principle Difficulty in Building Artificial Intellect

Роберт ДЖИДЖЯН

Понимание как центральная проблема разработки искусственного интеллекта

Արկադի ՌԻՄՍՈՒԼ

65

Նոր հեղափոխությունը գիտության մեջ. գլոբալ չափումներ

Arkadiy URSUL

New Revolution in Science: Global Dimension

Аркадий УРСУЛ

Новая революция в науке: глобальное измерение

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

80

SOCIAL PHILOSOPHY

СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ

Անդրանիկ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

81

Գաբրիել Վահանյանը որպես ռադիկալ կրոնական մտածող

Andranik STEPANYAN

Vahanian as a Radical Religious Thinker

Андраник СТЕПАНЯН

Габриэль Ваганян как радикальный религиозный мыслитель

Արման ՎԵՐՄԻՇՅԱՆ, Անդրանիկ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

97

«Կրոնի մասին գիտությունը» և կրոնագիտությունը որպես ինքնուրույն գիտակարգեր

Arman VERMISHYAN, Andranik STEPANYAN

“Science of Religion” and Religious Studies as Self-Reliant Sciences

Арман ВЕРМИШЯН, Андраник СТЕПАНЯН

«Наука о религии» и религиоведение как самостоятельные науки

Կարինա ՕՂԱՆՅԱՆ

109

Յու. Հեքերի «Ռուսական սոցիոլոգիան» մենագրության սոցիոլոգիական վերլուծությունը

Karina OHANYAN

Sociological Analysis of the Ju.Hecker’s Monograph “Russian Sociology”

Карина ОГАНЯН

Социологический анализ монографии Ю.Геккера «Русская социология»

Թաջիկ ՕՂԱՆՅԱՆ

135

Հասարակական կառավարման վերլուծության մեթոդաբանությունը նոր դարաշրջանում

Kadzhik OHANYAN

Methodology of Social Management Analysis in the New Age

Каджик ОГАНЯН

Методология анализа социального управления в новую эпоху

<p>ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԱՄԲԻՈՆ</p> <p>CHAIR OF YOUNG SCIENTIST</p> <p>КАФЕДРА МОЛОДОГО УЧЕНОГО</p>	<p>149</p>
<p>Բագրատ ԲԱԳՐԱՏՅԱՆ</p> <p>Տեսամերթողական որոշ հարցեր իշխանության տարանջատման սկզբունքի շուրջ</p> <p>Bagrat BAGRATYAN</p> <p>Некоторые теоретические и методологические вопросы о принципах разделения власти</p> <p>Баграт БАГРАТЯН</p> <p>Some Theoretical and Methodological Issues on the Principle of Separation of Powers</p>	<p>150</p>
<p>Արևիկ ԵՐԻՑՅԱՆ</p> <p>Անձի կոմպենսատորային ադապտացման բնութագրումը արտակարգ իրավիճակներում</p> <p>Arevik ERITSYAN</p> <p>Characteristics of Person’s Compensatory Adaptation in Emergency</p> <p>Аревик ЕРИЦЯН</p> <p>Характеристика компенсаторной адаптации личности в чрезвычайных ситуациях</p>	<p>158</p>
<p>Սատենիկ ԿՈՒԶԱՆՅԱՆ</p> <p>Լեզվամշակութային միջավայրը և «փիլիսոփայող» երեխան</p> <p>Satenik KUZANYAN</p> <p>Linguocultural Environment and the “Philosophizing” Child</p> <p>Сатеник КУЗАНЯН</p> <p>Лингвокультурологическая среда и «философствующий» ребенок</p>	<p>164</p>
<p>Արուսյակ ՂԱՐԻԲՅԱՆ</p> <p>Փոքր Մհեր. ընդվզո՞ղ, թե՛՝ օտարված հերոս</p> <p>Arusyak GHARIBYAN</p> <p>Little Mher: Revolting or Alienating Hero?</p> <p>Арусаяк ГАРИБЯН</p> <p>Мгер Младший: бунтующий или отчужденный герой?</p>	<p>171</p>
<p>Վազգեն ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ</p> <p>Գործարար անձանց գործառության հնարավորությունների դրսևորման հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկություններն անցումային հասարակությունում</p> <p>Vazgen MKRTUMYAN</p> <p>Psychophysiological Features of Expression of Functional Abilities of Businessmen in Transformational Society</p> <p>Вазген МКРТУМЯН</p> <p>Психофизиологические особенности проявления функциональных возможностей бизнесменов в трансформационном обществе</p>	<p>178</p>
<p>Հասմիկ ՇԱՀԻՆՅԱՆ</p> <p>Անձնային և սոցիալական դիրքորոշումները որպես դեռահաս աղջիկների մոտ սննդային վարքի շեղումների առաջացման պատճառ</p> <p>Hasmik SHAHINYAN</p> <p>Personal and Social Attitudes as the Reason of Nutritional Behavior Deviations of Teenage Girls</p>	<p>187</p>

Асмик ШАГИНЯН

Личные и социальные позиции как причина отклонений в пищевом поведении у девочек подросткового возраста

Նելլի ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

194

Գրիգոր Լուսավորչին ընծայված մանր երկերը

Nelly PETROSYAN

The Small Works Offered to St. Gregory the Illuminator

Нелли ПЕТРОСЯН

Небольшие произведения, приписываемые Григорию Просветителю

Արմինե ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

204

Ընտանիքը որպես հոգեբանական ներգործության առարկա

Armine STEPANYAN

Family as Object of Psychological Interference

Армине СТЕПАНИЯН

Семья как предмет психологического вмешательства

ՑՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

212

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

216

ИНСТРУКЦИИ ДЛЯ АВТОРОВ

219

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

222

THE AUTHORS**АВТОРЫ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Գիտական հանրությանն է ներկայացվում *Իմաստություն* պարբերականի չորրորդ թողարկումը:

Տվյալ համարում տեղ են գտել գիտական իմացության ու ճանաչողության ընդհանուր տեսության, փիլիսոփայական մտածողության ձևավորման ու զարգացման հիմնախնդիրներին, սոցիալական փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի արդի հիմնախնդիրների վերլուծությանը նվիրված հոդվածներ, սոցիալ-հոգեբանական հիմնահարցերի մեթոդաբանական վերլուծություն բովանդակող հրապարակումներ, որոնք զետեղվել են համապատասխանաբար երեք բաժիններում. «Իմացաբանություն, գիտության փիլիսոփայություն, մետափիլիսոփայություն, փաստարկում», «Սոցիալական փիլիսոփայություն» և «Երիտասարդ գիտնականի ամբիոն»:

Հոդվածների հեղինակների մեջ կան հայաստանյան և արտերկրի բուհական և ակադեմիական հաստատությունները ներկայացնող և գիտական հանրությանը քաջածանոթ անուններ, ինչպես նաև գիտության մեջ առաջին քայլերն անող խոստումնալից հետազոտողներ:

Իմաստություն հանդեսը հետևողական է գիտական նոր ու արժեքավոր գաղափար-

ների հրապարակման, դրանց շուրջ քննարկումների կազմակերպման, երիտասարդ հետազոտողներին ու նրանց աշխատանքները գիտական լայն հանրությանը ներկայացնելու հարցում:

Խմբագրակազմը շնորհակալություն է հայտնում հոդվածների հեղինակներին, գրախոսողներին, ինչպես նաև հրապարակված նյութերի վերաբերյալ արձագանքողներին: Երախտագիտություն՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի ղեկավարությանը՝ ժողովածուի հրատարակման գործում ցուցաբերած հետևողական աջակցության համար:

Հանդեսի խմբագրակազմը, կարևորելով բազմակարծության խոսքի ազատության սկզբունքները, հիշեցնում է, որ հրապարակված հոդվածներում ներկայացված տեսակետները հեղինակային են և կարող են չհամընկնել խմբագրակազմի դիրքորոշումներին:

EDITORS' FOREWORD

The fourth issue of the periodical *Wisdom* is presented to the scientific community.

The issue recaps articles and publications covering wide range of problems related to the General Theory of Cognition and Knowledge, problems of Forming and Development of Philosophical Thinking, articles dedicated to the analysis of current issues in Social Philosophy and Sociology, publications covering Methodological Analysis of Socio-Psychological issues – consistently classified under three pertinent categories – “Epistemology, Philosophy of Science, Metaphilosophy, Argumentation”, “Social Philosophy” and “Chair of young scientist”.

The authors involved, represent Armenian and foreign prominent higher education and other relevant academic institutions. Among them you will find both scholars of renowned academic creed and promising novices who have already exposed their initial contributions to the field.

Wisdom is consistent in the issues concerning the publication of the scientific new and valuable ideas, organizing discussions on them as well as representing the young scholars and their works to the wide academic public.

The Editorial Board extends its sincere gratitude to all the Authors, Reviewers, Professional Critics and Assessors of the articles. We extend our special appreciation to the Authorities of Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University for the consistent support in publishing the periodical.

In view of the crucial principles of pluralism and freedom of speech, the Editorial Board deems it necessary to remind that the authors have primary responsibility for the viewpoint and statements introduced, which may not necessarily always coincide with those of the Editorial Board.

ОТ РЕДАКЦИИ

Научному сообществу представляется четвертый номер периодического издания *Мудрость*.

В номер включены статьи, посвященные основным вопросам общей теории познания и знания, формирования и развития философского мышления, анализу современных проблем социальной философии и социологии, публикации, содержащие методологический анализ основных социально-психологических проблем, которые распределены в трех соответствующих разделах - "Эпистемология, философия науки, метафилософия, аргументация", "Социальная философия" и "Кафедра молодого ученого".

Среди авторов статей есть представители армянских и иностранных авторитетных вузовских и академических учреждений, а также многообещающие молодые ученые, которые совершают свои первые шаги в науке.

Журнал *Мудрость* последователен в деле публикации новых и ценных научных идей,

организации их обсуждений, а также представлении молодых ученых и их трудов широкой научной общественности.

Редакционный совет высказывает свою благодарность авторам статей, рецензентам, авторам отзывов. Выражаем особую благодарность руководству Армянского государственного педагогического университета имени Хачатуря Абовяна за последовательную поддержку в деле публикации сборника.

В поддержку принципов плюрализма и свободы слова, редакционный состав сборника напоминает, что точки зрения, представленные в статьях и публикациях, являются авторскими и могут не совпадать с официальными позициями редакции.

ԻՄԱՑԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԵՏԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԱՍՏԱՐԿՈՒՄ
EPISTEMOLOGY, PHILOSOPHY OF SCIENCE, METAPHILOSOPHY, ARGUMENTATION
ГНОСЕОЛОГИЯ, ФИЛОСОФИЯ НАУКИ, МЕТАФИЛОСОФИЯ, АРГУМЕНТАЦИЯ

ПОНЯТИЯ ОБЪЕКТА И ПРЕДМЕТА ИССЛЕДОВАНИЯ В СВЕТЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОЙ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ

Написание диссертаций и монографий, разработка научных программ, обсуждение особенностей новых дисциплин нередко сопровождается указанием объекта и предмета исследования. При этом под объектом исследования понимается то, что противостоит субъекту и подвергается его воздействию, а сторона объекта, которая рассматривается в данном исследовании, называется предметом исследования. Один и тот же объект может стать предметом ряда разных исследований. Историк-источниковед, обращаясь к «Илиаде» Гомера (как к объекту), в качестве предмета исследования может взять, например, информацию о быте древних греков, лингвиста интересуют другие стороны этого произведения, а теоретика военного искусства – третьи. Структурное отличие предмета от объекта видится в том, что в предмет входят лишь главные, наиболее существенные (с точки зрения данного исследования) свойства и признаки объекта (Философский энциклопедический словарь 1989: 505).

На практике выделение и сопоставление объекта и предмета нередко представляет собой непростую задачу. Дело осложняется отсутствием однозначного истолкования этих понятий в научной литературе. До конца не идентифицированы гносеологический, логический, лингвистический аспекты проблемы. В данной статье делается попытка рассмотрения объекта и предмета исследования через призму деятельностной методологической концепции при сопоставлении ее с созерцательной методологической концепцией.

По многим признакам (таким, например, как внесубъектность, поверхностность, статичность) названные понятия объекта и предмета сформировались и существуют в рамках созерцательных философско-методологических концепций, ограниченность которых раскрыта К.Марксом на примере Фейербаха и других материалистов. «Главный недостаток всего предшествующего материализма, включая и феербаховский, - писал К.Маркс, - заключается в том, что предмет, чувственность берется только в форме **объекта**, в форме **созерцания**, а не как **человеческая чувственная деятельность, практика, не субъективно**» (Маркс, Энгельс 1955: 1). От этого недостатка не смогли избавиться и более поздние философско-методологические концепции.

При деятельностном подходе, который открывает возможности к более глубокому пониманию сути познавательных процессов и которому К.Маркс отдавал предпочтение, созерцательная объект-предметная структура переосмысливается и переформулируется в иной категориально-терминологической сети, пронизанной идеями диалектико-материалистического принципа историзма. Этот принцип, как известно, состоит в познании вещей и явлений в их становлении и развитии, в органической связи с порождающими их условиями, означает фиксацию не любого изменения, а такого, в котором выражается формирование специфических свойств и связей вещей, определяющих их сущность. Центральными «узлами» названной сети являются чуждые созерцательным концепциям понятия цели, средства, результата, мотива и др.

Конечно, между созерцательными и деятельностными структурами существует глубокая внутренняя связь (первые поглощаются вторыми). Отчетливое представление о ней дает, в частности, начальный этап истории пифагорейской математики.

Своеобразие мышления древних греков состояло в обобщенных подходах ко всему познаваемому. Идея космоса как структурно организованного целого играла в миропонимании древних греков основополагающую роль, выступала своеобразной программой освоения мира. При этом мыслители сходились во мнении о дедукции (хотя самого этого термина древние греки не знали) как о методе, который позволял при опоре на небольшое число исходных положений находить порядок в хаосе, связывать идеи в логические цепочки. Однако представления о вещественном основании космоса были разными: у Фалеса в качестве этого основания выступала вода, у Анаксимена - воздух, у Гераклита - огонь, у Ксенофана - земля. Пифагорейцы видели вещественную основу космоса в числе. Об их исканиях Аристотель сообщает следующее: «Так называемые пифагорейцы, занявшись математикой, первые развили ее и, овладевая, стали считать ее начала началами всего существующего. А так как среди этих начал числа от природы суть первое, а в числах пифагорейцы усматривали (так им казалось) много сходного с тем, что существует и возникает, - больше, чем в огне, земле и воде (например, такое-то свойство чисел есть справедливость, а такое-то - душа и ум, другое - удача, и, можно сказать, в каждом из остальных случаев точно так же); так как, далее они видели, что свойства и соотношения, присущие гармонии, выразимы в числах; так как, следовательно, им казалось, что все остальное по своей природе явно уподобляемо числам и что числа - первое во всей природе, то они предположили, что элементы чисел суть эле-

менты всего существующего и что все небо есть гармония и число» (Аристотель 1976: 25).

Отсутствие письменных документов не позволяет сколько-нибудь надежно восстанавливать последовательность открытий, которые делались в пифагорейской школе. Обычно полагают, что одним из первых результатов было введение противопоставления: единица - множество, чет - нечет. Затем тщательно изучалась проблема делимости на два. Потом пифагорейцы обратили внимание на то, что некоторые числа (простые) делятся только на самих себя, другие же могут быть представлены в виде произведения двух или большего числа сомножителей. Далее из натурального ряда были выделены ряды «треугольных», «квадратных», «пятиугольных» и других чисел. Дальнейшая разработка делимости целых чисел привела пифагорейцев к идее рациональной дроби и т. д. (Рожанский 1980: 77).

Показательно, что у вавилонян и египтян представления о числах, числовых отношениях рассматривались в качестве своеобразной рецептуры решения практических задач (как вычислить площадь треугольника, трапеции, объем пирамиды и т. д.), т. е. числа и числовые отношения использовались ими лишь в качестве *средств* деятельности. Устремления же пифагорейцев носили иной характер, их интересовали числа и числовые отношения как специальный *предмет* (он же *цель*; в дальнейшем нами будут использоваться конструкция «предмет-цель», а также «объект-средство») исследования. В их поисках к тому же отчетливо просматриваются элементы процесса развития знаний с его признаками необратимости, направленности и закономерности: то, что было предметом-целью исследования на предыдущем этапе, на последующем безвозвратно переносится в сферу объекта, пополняет знание о нем и используется (по закону отрицания отрицания) в качестве средства дальнейшего исследования.

Таким образом, подтверждается важнейший постулат деятельностной методологической концепции: объект - это уже не некий естественный и застывший фрагмент внешнего мира, каким он представляется при созерцательном подходе. Объект задается субъекту в исторически сложившихся и актуально усвоенных им формах познавательной деятельности и предстает перед ним не только как результат, но и как предварительное условие, средство будущих познаний. Оно при этом понимается в самом широком плане. Всякое средство - это не только «вещь или комплекс вещей, которые человек помещает между собой и предметом труда и которые служат для него в качестве проводника его воздействий на этот предмет» (Маркс, Энгельс 1960: 190), не только «все материальные условия, необходимые вообще для того, чтобы процесс мог совершаться» (Маркс, Энгельс 1960: 191), но и регулятивы идеального плана (образцы, методы, правила научно-исследовательской работы, социокультурные ориентиры, способы понимания, оценки, контроля, санкционирования исследовательских операций и процедур и т. д.) - все то, что так или иначе влияет на организацию и стимулирование исследовательской деятельности, обеспечивает достижение цели.

На предельно общем уровне средства, выполняя эвристико-прогностическую, рефлексивно-критическую и другие познавательные функции, фиксируются в формах деятельности, языка и знаний - в формах категорий пространства и времени, причины и следствия, количества и качества, необходимости и случайности, явления и сущности и т. д.

В конкретном научном исследовании - в диссертации, монографии и др. - ситуация представляется более приземленной и непосредственно знакомой едва ли не каждому автору. Обычно очертания объекта-средств и предмета-цели уже видны из названия науч-

ного сочинения. Современный историк-источниковед, обращаясь к «Илиаде» Гомера (как к объекту), взяв в качестве предмета исследования информацию о быте древних греков, наполняет объект более глубоким смыслом, делает его более отчетливым, подвергая накопленную литературу критическому анализу. Цель такого анализа заключается не в том, чтобы автор представил читающей публике свою эрудицию, а в том, чтобы выйти на вопрос о новизне исследования, которая, как известно, составляет неприменную черту научного познания. Демонстрация новизны требует, во-первых, констатации сделанного в данной области предшественниками (как результат – обстоятельная характеристика объекта); во-вторых, выявления нерешенных вопросов, на которых должно быть сконцентрировано внимание в процессе исследования (описание содержания предмета исследования).

При изложении материала объект-предметное отношение может принимать разное языковое оформление. Название «Илиада» Гомера как источника познания быта древних греков в контексте изложения может быть выражено и другими языковыми средствами, например, в виде целеполагания: «представить "Илиаду" Гомера как источник познания быта древних греков»; с помощью вопроса: что представляет собой «Илиада» Гомера как источник познания быта древних греков? В каждом случае объект-предметное отношение выступает как момент процесса развития знания - от старого к новому, от неполного к полному, от неизвестного к известному. При этом понятия объекта и предмета, хотя и выполняют разные функции, однако являются понятиями относительными, одно без другого не существуют, одно другое предполагают. Ссылки на используемую или упоминаемую литературу – верное свидетельство связи исследования с его объектом.

Одной из важных специфических черт цели (предмета) научного исследования является то, что в начале исследовательского процесса полагаемый ею результат представляется в весьма общих, неопределенных чертах, прогнозируется и предвосхищается в недостаточной степени. Фактически цель задается множеством целей и означает направление поиска научной истины, но еще не саму истину. Лишь одна из целей может совпасть с конечным результатом. Приступая к исследованию, ученый не может представить его итог в чертежах и расчетах, как это имеет место в управленческой, производственной и других сферах человеческой деятельности. Но будучи все же как-то обозначенной, цель оказывает обратное воздействие на средства исследования - в том смысле, что из всего многообразия свойств и отношений, которыми обладает внешняя по отношению к исследователю реальность (объект), «выхватываются» лишь те свойства и отношения, которые способны повлиять на раскрытие предмета, выступать в качестве средств его изучения.

Неопределенность в характеристиках цели имеет своим следствием трудности в планировании исследовательских работ, выделении ресурсов на их производство. Ученый, как правило, находится в затруднении при представлении подробного плана научного поиска с указанием сроков исполнения, списков необходимого оборудования, материалов и т. д. План составляется в начале работы, но обычно это лишь первоначальный набросок результата, он - не жесткое предписание, а лишь возможная модель будущей деятельности.

В процессе достижения цели представление о предмете исследования играет роль ступени, опираясь на которую возможно дальнейшее движение. Как писал И.Павлов, «во всякий момент требуется известное общее представление о предмете, для того чтобы было на что нацеплять факты, для того чтобы бы-

ло что предполагать для будущих изысканий. Такое предположение является необходимым в научном деле» (Павлов 1952: 107). В ходе исследования это представление конкретизируется, обогащается и развивается за счет изъятых из объекта и неизвестных вначале признаков и условий своего существования. Внешне это можно выразить в смене вопросов, дополнительно встающих перед исследователем, последовательно разрешаемых им и подчиненных поставленной цели. Соответственно многократно корректируются планы как исследования, так и изложения материала. В деятельностной парадигме, таким образом, объект и предмет не суть «постоянные величины».

Если цель или предмет исследования представить в виде некоторого вопроса, то результат будет ответом на этот вопрос. Результат становится очевидным, ясным и отчетливым, когда исследование завершено, и остается только «погрузить» его (результат) в контекст изложения материала.

Важнейшим общелогическим требованием к средствам исследования является их непротиворечивость. Согласно известному формальнологическому закону, две противоречивые мысли не могут быть вместе истинными. Противоречие может означать использование ложных аргументов, что недопустимо, является грубой логической ошибкой. Цель, достигаемая неправыми средствами, не есть правая цель. Отказ от правомерности рассуждениям с противоречиями уже в древности считался обычным делом, а приведение к противоречию противника в процессе спора (сократический метод) было равносильно его поражению.

Непротиворечивые средства могут оказаться: а) достаточными и необходимыми для достижения цели; б) достаточными и ненеобходимыми; в) недостаточными и необходимыми; г) недостаточными и ненеобходимыми.

Ситуация, характеризующаяся достаточностью средств для достижения цели, в методологии связывается с понятием *задачи*, а характеризующаяся их недостаточностью - с понятием *проблемы*.

Достаточность и необходимость средств означает, что они обладают свойствами непротиворечивости, полноты и независимости. Здесь результат оптимально детерминирован наличными средствами, он уже неявно содержится в средствах и может быть получен из них дедуктивным путем. Исходные данные проектируют единственный путь, ведущий к надежному ходу решения и обоснованному результату. По принципу достаточности и необходимости в учебной литературе составляются задачи как инструмент закрепления теоретического материала. Не редки они и в научных исследованиях, особенно на их завершающих этапах.

Если средства достаточны, но не все из них необходимы для достижения поставленной цели, то формулировка задачи оказывается отягощенной привнесенными, второстепенными обстоятельствами. Это означает, что она страдает избыточностью и требуется «бритва Оккама» для удаления посторонних примесей. Подобно маскировочной сети, избыточные средства затрудняют поиск данных, необходимых для верного результата, хотя последний заключен в самой формулировке задачи и выводится из нее по определенным правилам преобразований.

В случае недостаточности и необходимости мы имеем дело с действительными (хорошо сформулированными) проблемами. Их условия непротиворечивы, независимы и одновременно неполны. Неполнота условий имеет своим следствием то, что исследователь оказывается как бы на распутье, не может принять обоснованного решения, ответ на проблему колеблется между некоторыми альтернативами. Средства позволяют получить лишь час-

тичный результат – гипотезу, подлежащей дальнейшей разработке. Полнота условий проблемы и следовательно, ее разрешимость достигается в процессе синтетической деятельности в неопределенной среде, путем введения различного рода ограничений и уточнений. Стремление разрешить проблему без принятия такого рода мер ведет, как правило, к бесплодным дискуссиям, напрасной трате времени и средств. Чем больше не хватает средств для нахождения исчерпывающего ответа, тем шире пространство возможностей решения проблемы, тем шире сама проблема и неопределенной конечная цель. Многие из таких проблем не по силам отдельным исследователям и определяют границы (предметы) целых наук.

Формулировка всякой действительной проблемы содержит в себе подсказку, где нужно искать средства, которых недостает. Они не находятся в сфере абсолютно неизвестного и обозначены в объекте некоторым образом, наделены некоторыми признаками. Например, для науки долгое время остается загадкой природа шаровой молнии. Вопрос: какова природа шаровой молнии? подсказывает, что отыскиваемое должно быть подчиненным понятию причины, неявно зафиксированному в предпосылке данного вопроса.

Ситуация недостаточности и не необходимости средств для достижения цели характерна для плохо сформулированных, диффузных проблем. В их условиях, с одной стороны, имеется избыточная, но не противоречивая информация, а с другой - требуются усилия по отысканию данных, сужающих проблему к пределам, позволяющим применить аналитические методы решения.

Работа в обстановке недостатка достаточных и необходимых средств чревата неожиданными следствиями. Недостаточность средств, как правило, стимулирует интеллектуальную активность исследователя. В своем

стремлении найти недостающие средства он испытывает на пригодность имеющиеся у него возможности, находит новые, в том числе такие, что являются избыточными по отношению к намеченной цели или противоречащими ей. Но таковые могут дать лишь побочный результат. По своей сущности они не детерминированы поставленной целью и потому рассогласованы с ней. Стремясь к цели, субъект познания, образно говоря, «не ведает, что творит». Такого рода результаты древние греки называли поризмами, и в творческой деятельности поризмов бывает не меньше, чем запланированных результатов.

Противоречивость средств ведет к возникновению мнимых проблем в науке. История знает немало примеров такого рода. Классическим из них является проблема вечного двигателя. Его идея противоречит фундаментальным принципам естествознания. Поэтому данная проблема не имеет решения. Доказательство невозможности решения, которое считается наиболее трудным с методологической точки зрения, влечет за собой переформулировку предмета исследования, но уже без противоречия. В частности, неразрешимая проблема «Как построить вечный двигатель?» была в итоге заменена на вопрос: «Возможно ли построить вечный двигатель?».

ЦИТИРОВАННАЯ И УПОМЯНУТАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Метафизика. (1976). I, V, 985 b 25 - 986 a 5.
2. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1960). Сочинения. 2-е изд. Москва, Гос. изд-во: Полит. лит-ры. 19(60). Т. 23.
3. Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). Сочинения. 2-е изд. – Москва, Гос. изд-во: Полит. лит-ры. Т. 3.

Методологическая установка состоит в том, чтобы, устраняя избыточные и противоречивые данные в объекте, по необходимости расширяя или суживая предмет исследования, добиться такой ситуации, когда средства станут необходимыми и достаточными для достижения цели. Тем самым проблема науки превращается в научную задачу, которая, как видим, возникает одновременно со средствами своего разрешения. Цель же и вместе с тем предмет исследования перестают быть абстрактным стремлением, благим пожеланием и делаются основанием и законом исследовательской деятельности.

Таким образом, понятия объекта и предмета исследования можно рассматривать в рамках как созерцательной, так и деятельностной методологических концепций. Но в последнем случае мы получаем более содержательный результат. Это наводит на мысль об избыточности требования всякий раз наряду с формулировкой средств и цели исследования давать сообщение о его объекте и предмете, как это и делается согласно некоторым нормативным документам.

4. Павлов, И. (1955). Полное собрание сочинений. Москва-Ленинград, изд-во: АН СССР. Т. III, кн. 1.
5. Философский энциклопедический словарь (1989). 2-е изд-ое. Ред. колл.: Аверьянцев С. (и др.). Москва, изд-во: Советская энциклопедия.
6. Рожанский, И. (1980). Античная наука. Москва, Наука.

ПОНЯТИЯ ОБЪЕКТА И ПРЕДМЕТА ИССЛЕДОВАНИЯ В СВЕТЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОЙ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ

РЕЗЮМЕ

Показано, что понятия объекта и предмета исследования можно рассматривать в рамках как созерцательной, так и деятельностной методологических концепций. Но в последнем случае получается более содержательный продукт, поскольку понятийно-терминологический аппарат созерцательного подхода, представленный, прежде всего, категориями предмета и объекта, оказывается частным случаем деятельностного, где центральные категории – цель, средство и результат. Это наводит на

мысль об избыточности требования всякий раз наряду с формулировкой средств и цели исследования давать сообщение о его объекте и предмете, как это делается согласно некоторым нормативным документам.

Ключевые понятия: объект исследования, предмет исследования, созерцательная методологическая концепция, деятельностная методологическая концепция.

Վլադիմիր Բերկով

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ցույց է տրված, որ հետազոտության օբյեկտ և առարկա հասկացությունները կարելի է դիտարկել ինչպես հայեցողական, այնպես էլ գործունեության մեթոդաբանական հայեցակարգերի տեսանկյունից: Մակայն վերջին դեպքում ավելի բովանդակային արդյունք է ստացվում, քանզի հայեցողական մոտեցման հասկացություն-տերմինաբանական ապարատը, որը նախնառաջ ներկայացված է առարկա և օբյեկտ կատեգորիաների միջոցով, հանդիսանում է գործունեությանի մասնավոր

դեպք, որում կենտրոնական կատեգորիաներն են նպատակը, միջոցը և արդյունքը: Դա հանգեցնում է ամեն անգամ հետազոտության միջոցների և նպատակների ձևակերպման հետ մեկտեղ դրա օբյեկտի և առարկայի մասին տեղեկություն տրամադրելու պահանջի ավելորդությանը, ինչպես դա տեղի է ունենում որոշ նորմատիվ փաստաթղթերի համաձայն:

Հանգուցային հասկացություններ. Հետազոտության օբյեկտ, հետազոտության առարկա, հայեցողական մեթոդաբանական

THE CONCEPTS OF OBJECT AND SUBJECT OF STUDY IN THE LIGHT OF THE CONCEPT OF ACTIVITY-BASED METHODOLOGY

ABSTRACT

It has been shown that the notions of object and scope of research may be viewed from two methodological perspectives – contemplative and practice-oriented. The latter perspective, however, yields a more content-rich product, as the terminology and concept range of the contemplative approach turns out to be a sub-set of the action-oriented perspective, focused on the notions of the ends, means and result. This suggests that

the requirement to state the object and scope of research in addition to its goal and means, as stipulated in a number of regulations, may be superfluous.

Key concepts: object of study, subject of study, contemplation methodological concept, the concept of activity-based methodological.

РОЛЬ ВОПРОСОВ В АРГУМЕНТАЦИИ

В ходе аргументации посредством вопросов уточняются тезисы, аргументы, способы рассуждения и т.д., передается информация, совершаются уловки. В статье с логической и прагматической точек зрения формулируются виды правильных и неправильных вопросов и ответов, встречающихся в процессе аргументации.

ЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Вопрос как вид мысли. Предположим, что мы занимаемся политикой. Хотим присутствовать на встрече политического деятеля с населением, чтобы представить его в неприглядном виде. Знаем, что он едет из города А в город В на автотранспорте и встретится с населением в одном из промежуточных населенных пунктов. Между городами А и В есть четыре дороги. Наша задача – ждать политического деятеля в том населенном пункте, где будет остановка. Задаем вопрос своему человеку, входящему в группу лиц, сопровождающих политического деятеля: «В каком населенном пункте будет остановка?».

Задавая вопрос, мы знаем, что есть четыре дороги и четыре населенных пункта (по одному на каждой дороге), где может быть остановка, и что политический деятель сделает остановку только в одном из них, что он передвигается на автотранспорте и т. д. Исходное знание, явно или неявно содержащееся в вопросе (его можно выразить посредством суждения, простого или сложного, или системы суждений), называется предпосылкой вопроса. Предпосылка обуславливает множество возможных ответов на вопрос. Пусть мы получаем ответ: «Политический деятель и его сот-

рудники будут передвигаться на легковых автомобилях». Кроме того, известно, что две дороги грунтовые, и только что прошел ливень, т.е. по этим двум дорогам легковые автомобили не проедут. Таким образом, описана вопросно-ответная ситуация: есть предпосылка вопроса – исходное знание, есть неопределенность, есть ответ, который снижает неопределенность.

Обобщая сказанное, вопрос можно определить как вид мысли, в которой выражено пожелание (просьба, требование и т.д.) дополнить имеющуюся информацию с целью устранения или уменьшения познавательной неопределенности.

В процессе аргументации вопросы могут использоваться для неявной передачи информации, поскольку они имеют предпосылки. Так, принимая экзамены с известным ученым-логиком профессором Е.К. Войшвилло, который отличался повышенной требовательностью к студентам, я иногда посредством вопросов подсказывал студентам ответ. Войшвилло спрашивал: «Кто является основателем науки логики?». Студент не отвечал. Тогда задавал вопрос я: «Основателем науки логики является древнегреческий философ Аристотель или президент Украины Кучма?». Студент отвечал, а Войшвилло делал мне замечание.

Посредством вопросов в процессе аргументации могут совершаться уловки, т.е. приемы, которые облегчают аргументацию одной стороне и затрудняют ее другой стороне.

Одна из уловок – «сокрытие необоснованности утверждения посредством вопроса». Необоснованное утверждение выражается в виде предпосылки вопроса. Эта уловка –

частный случай уловки «вовсе не высказанный лживый аргумент». (Ивлев 2015а: 183-184) Уловка «сокрытие необоснованности утверждения посредством вопроса» применяется в процессе политической аргументации. Так, известные политические деятели, депутаты Верховного совета СССР, задавали вопрос: «Кто из руководителей СССР дает разрешение на торговлю оружием?» и требовали приглашать этих руководителей на заседание Верховного совета для отчета и наказания. Фактически они обосновывали утверждение «пердадим рынки торговли оружием США».

Другая уловка – «подмена вопроса». Она основана на том, что вопросы, имеющие одно и то же вопросительное предложение, могут быть различными из-за различных предпосылок. Пусть кто-то задает вопрос: «Есть ли жизнь на Земле?». Для землян ответ очевиден. Допустим, что на Марсе есть разумные существа, и такой же вопрос задан марсианам. В 1966 году американский ученый Саган проанализировал огромное количество снимков Земли, сделанных с метеорологических спутников, и установил, что если бы такие спутники были посланы к Земле марсианами, то марсиане не могли бы утверждать, что на Земле есть жизнь (Воронцов-Вельяминов 1976: 148-149).

Совершая уловку «подмена вопроса» заданный вопрос заменяют другим, имеющим то же самое вопросительное предложение, но иную предпосылку. Так иногда обосновывают мнение населения по той или иной проблеме. Проводят социологическое исследование. Задают вопрос с одной предпосылкой, а объявляют ответ на другой вопрос, имеющий тоже вопросительное предложение, но другую предпосылку. Эта уловка является разновидностью ошибки «подмена тезиса». (Ивлев 2015б: 249-254)

Логически правильные и логически неправильные вопросы. Логически правильным

является вопрос, который обладают следующими свойствами: (1) на него можно дать ответ; (2) ответ является истинным; (3) ответ снижает познавательную неопределенность.

Логически правильные вопросы, между предпосылками которых можно установить отношение логического следования, могут быть более информативными и менее информативными. Если из предпосылки одного вопроса следует предпосылка другого, а обратное неверно, то первый является более информативным, чем второй. Вопросы с эквивалентными предпосылками могут различаться по информативности. Один вопрос является более информативным, чем другой, если он требует устранения большей неопределенности, чем второй. Например, в случае приведенного выше примера с передвижением политического деятеля, могут быть заданы такие вопросы. Первый: «В каком населенном пункте будет встреча политического деятеля с избирателями?». Второй: «В каком населенном пункте будет встреча политического деятеля с избирателями, и чем она закончится?». Второй вопрос является более информативным, так как требует устранения большей познавательной неопределенности.

На логически неправильные вопросы нельзя дать ответа, характеризуемого указанными выше признаками, т. е. это вопросы, на которые (1) нельзя дать никакого ответа или (2) нельзя дать прямого истинного ответа, или (3) нельзя дать ответа, снижающего познавательную неопределенность.

Вопросов, на которые нельзя дать никакого ответа, в свою очередь два вида. Это бессмысленные и недоопределенные вопросы. На первые нельзя дать ответа, так как, во-первых, в их формулировках содержатся выражения, не имеющие смысловых значений.

В теории аргументации выражения языка целесообразно рассматривать в качестве знаков, т.е. материальных объектов (написанных

или произнесенных слов или словосочетаний), выступающих в качестве представителей каких-либо материальных объектов или нематериальных объектов (мыслей). Выражение языка является знаком, если оно имеет смысловое значение.

Смысловое значение может состоять из смысла и зрительного или интуитивного представления об обозначаемых знаком объектах. Смысл – это выраженная в языке характеристика обозначаемых объектов, позволяющая отличать эти объекты от всех других объектов. В традиционной логике зрительное или интуитивное представление называли идеей. То есть смысловое значение знака может включать смысл и идею или что-то одно (или смысл, или идею). Бессмысленные вопросы содержат выражения, не имеющие ни смысла, ни идеи.

В качестве примера приведу вопрос, заданный мне на лекции студентами факультета психологии МГУ: «Приводят ли критическое метафизирование абстракциями и дискредитация тенденции церебрального субъективизма к игнорированию системы парадоксальных иллюзий?». Во-вторых, бессмысленными являются вопросы, если они построены неправильно грамматически или семантически. Примеры: «Будете ли Вы проживать в Ереване в прошлом году?»; «Как на Вас смотрят осенние деревья?».

Недоопределенными являются вопросы, если в их формулировках содержатся многозначные выражения и из контекста не ясно, в каком из возможных смыслов они употребляются в данном случае. Пример: «Вы за или против передачи земли народу?» Не ясно, что такое народ. Рабочие? Крестьяне? Очень хорошие люди? Все население страны? Не ясно, что понимается под передачей. Продать? Дать бесплатно? Дать тем, кто ее обрабатывает? Всем сельским жителям? Этот вопрос был задан при проведении социологического ис-

следования в России по поводу передачи сельскохозяйственных земель «очень хорошим людям».

Иногда вопросы формулируются нечетко неумышленно. Например, задан вопрос: «Как определяется площадь треугольника?». Обычный ответ: «Площадь треугольника равна половине произведения основания на высоту». Отвечающий на вопрос добавляет к вопросу предпосылку «Треугольник расположен одной стороной параллельно основанию». Без этого добавления ответ должен быть таким: «Площадь треугольника равна половине произведения длины любой из его сторон на длину перпендикуляра, опущенного из противоположного угла на эту сторону или ее продолжение».

Вопросы, на которые нельзя дать прямого истинного ответа называются провокационными. Предпосылки этих вопросов – ложные суждения. (Ивлев 2015б: 65) Иногда при ответе на такой вопрос достаточно сказать, что вопрос является провокационным и обратить внимание участников аргументации на ложность его предпосылки. К сожалению, это не всегда делается. Так, после известного в СССР Узбекского дела развернулось движение за отмену высшей меры наказания за хищения в особо крупных размерах. Одному из следователей, расследовавших это преступление, в процессе дискуссии, проходившей в Ленинграде, был задан вопрос: «Вы за ужесточение наказаний или за их неотвратимость?». Следователь должен был заметить: «Вопрос является логически неправильным, провокационным. Предпосылка «Человек должен выступать либо за неотвратимость наказаний, либо за их ужесточение» является ложным суждением. Мог предложить образовать из заданного вопроса две таких вопроса: «Вы за ужесточение или за смягчение наказания, или за то, чтобы оставить действующую меру наказания?», «Вы за неотвратимость наказаний или против

неотвратимости?». На первый вопрос следователь мог бы ответить: «Я за то, чтобы оставить действующую меру наказания», а на второй: «Я за неотвратимость наказаний».

Вопросы, на которые нельзя дать ответа, снижающего познавательную неопределенность, являются тавтологичными (логически или фактически). Информация, запрашиваемая посредством таких вопросов, выражена логическими или фактическими предпосылками. Примеры логически и фактически тавтологичных вопросов, соответственно: «Верно ли, что больной будет жить или не будет жить?»; «Между кем и кем была российско-японская война?».

Виды ответов. Ответы, как и вопросы, могут быть бессмысленными и недоопределенными, а также истинными и ложными. Характеристика бессмысленных и недоопределенных ответов аналогична характеристике бессмысленных и недоопределенных вопросов. Особым видом ложных ответов являются противоречивые ответы. Пример: «Над дверью своего деревенского дома Бор прибил подкову, которая, согласно поверью, должна приносить счастье. Увидев подкову, один из посетителей воскликнул: «неужели такой великий ученый, как вы, может действительно верить, что подкова над дверью приносит удачу?» – Нет, – ответил Бор, – конечно, я не верю. Это предрассудок. Но, вы знаете, говорят, она приносит удачу даже тем, кто в это не верит» (Турчин 1992: 160).

Среди истинных ответов важно различать правильные и неправильные. Правильными являются ответы, полностью или частично устраняющие познавательную неопределенность. Ответ, полностью устраняющий познавательную неопределенность, является сильным, не полностью — слабым. Из двух слабых ответов один может быть более сильным, чем другой. Неправильными являются ответы, не снижающие познавательной неопределенности.

Это тавтологичные и нерелевантные ответы. Тавтологичные ответы могут быть истинными в силу логической формы (логически тавтологичные). Тогда они не несут фактической информации и в силу этого не могут снижать познавательную неопределенность. Фактически тавтологичные ответы истинны в силу того, что выражают информацию, содержащуюся в вопросе (полностью или частично повторяют предпосылку вопроса), или общеизвестную информацию. Нерелевантными являются ответы не на заданные вопросы. Участники аргументаций специально готовятся к тому, как не отвечать на заданный вопрос, а отвечать на другой вопрос, «похожий» на заданный. Например, политическому деятелю задают вопрос: «Говорят, что Вы принадлежите к масонской ложе. Что это за ложа, и какое у Вас там звание?». Политический деятель отвечает: «Мама у меня русская, а папа – белорус».

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В процессе аргументации и критики кроме логического аспекта вопросов важно учитывать их прагматический аспект, то есть оценивать вопросы и ответы с точки зрения полезности. Например, задавая вопрос в суде, адвокат не должен требовать устранения неопределенности, если это устранение усугубляет виновность подсудимого. Пример. Судят Куськова. В качестве свидетеля выступает участковый инспектор. Молодой адвокат задает свидетелю вопрос: «Вы раньше знали подсудимого?».

Участковый инспектор отвечает: «Давно знаю. Известный вор».

– Почему Вы так считаете? - спрашивает адвокат.

– Да я не раз спрашивал Куськова: «Воруюсь?». Он отвечал: «Ворую. Поймаешь - не буду отпираться».

Задавая такого рода вопросы, адвокат выступает в роли обвинителя. Такие вопросы я называю расширительными.

Иногда в процессе аргументации задаются вопросы, не относящиеся к делу. Такие вопросы называются нерелевантными, или не относимыми.

Неправильными с прагматической точки зрения могут быть и ответы. К таковым относятся избыточные ответы. Избыточным называется ответ, снижающий не только выраженную в вопросе неопределённость, но и ту, которая в вопросе не выражена и которую устранять невыгодно. Например, подсудимого спрашивают, знал ли он ранее потерпевшего. Подсудимый отвечает, что не знал, но знал его жену.

Еще пример.

- Вот умру, ты и женишься.
- Нет, не умрешь, зачем тебе умирать.
- Да я к примеру. Умру, ты и женишься.
- Нет, не женюсь. Один буду жить.
- Зачем тебе одному жить? Я не хочу, чтобы после моей смерти ты один жил.
- Ну, тогда женюсь, но не сразу.
- И правильно сделаешь. А где же ты будешь жить тогда, в этой квартире?
- Где же мне еще жить.
- Да конечно. И спать на этой кровати будете?
- Да не знаю я, может и на этой.
- И в гольф она будет играть моей битой?
- Да нет, она левша. Тьфу, проговорился.

ЦИТИРУЕМАЯ И УПОМЯНУТАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Брутян, Г. (1984) Аргументация. Ереван: Издательство АН Армянской ССР.
2. Воронцов-Вельяминов Б. (1976). Очерки о вселенной. Москва: Наука.
3. Ивлев, Ю. (2013). «Аргументация и её неаргументативное сопровождение или замещение»: МУДРОСТЬ 2013, № 1.
4. Ивлев, Ю. (2015а). Теория и практика аргументации. Учебник. Москва: Проспект.
5. Ивлев, Ю. (2015б). Логика. Учебник. Москва: Проспект.
6. Турчин, В. (Ed.) (1992) Физики все еще шутят. Москва: Макет.

Юрий ИВЛЕВ

РОЛЬ ВОПРОСОВ В АРГУМЕНТАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Под аргументацией понимается обоснование каких-либо знаний при помощи других знаний и средств логики. (Брутян 1984: 5; Ивлев 2013: 45-55) В статье рассматривается роль вопросов различных видов в процессах аргументирования.

Формулируется понятие вопроса с логической точки зрения. Дается определение воп-

роса как мысли, в которой выражено желание дополнить имеющуюся информацию с целью устранения или уменьшения познавательной неопределенности, т.е. рассматривается вопросно-ответная ситуация, включающая исходное знание – предпосылку вопроса. Выделяются виды вопросов: логически правильные и логические неправильные. Среди первых

различаются более информативные и менее информативные, более информационные и менее информационные. Среди логически неправильных выделяются бессмысленные (в формулировках которых есть выражения, не имеющие смысловых значений, а также есть выражения, построенные грамматически или семантически неправильно) и недоопределенные (в формулировках этих вопросов есть многосмысленные выражения); провокационные (те, на которые нельзя дать истинного прямого ответа, предпосылками этих вопросов являются ложные суждения); тавтологичные, логически или фактически, (запрашиваемая информация, содержится в самих вопросах (передается логической формой вопросов или нелогически-ми терминами).

Формулируются логически правильные и логически неправильные ответы. Ответы, как и вопросы, могут быть бессмысленными и недоопределенными. Среди истинных ответов выделяются правильные (полностью или частично устраняющие познавательную неопределенность) и неправильные (не снижающие познава-

тельной неопределенности). Различаются виды правильных ответов (сильные и слабые) и виды неправильных ответов (тавтологичные и нерелевантные).

Дается прагматическая характеристика вопросов и ответов. Прагматически неправильными вопросами являются расширительные (вопросы, требующие устранения неопределенности, устранять которую нецелесообразно для аргументатора) и не относимые (вопросы, не относящиеся к обсуждаемой проблеме). Прагматически неправильными ответами являются избыточные (ответы, которые снижают не только выраженную в вопросе неопределенность, но и ту, которая в вопросе не выражена и которую устранять невыгодно для аргументатора).

Ключевые понятия: аргументация, вопрос, ответ, логически правильный вопрос, логически неправильный вопрос, логически правильный ответ, логически неправильный ответ, прагматически неправильный вопрос, прагматически неправильный ответ.

Յուրի ԻՎԼԵՎ

ՀԱՐՑԵՐԻ ԴԵՐԸ ՓԱՍՏԱՐԿՄԱՆ ՄԵԶ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Փաստարկում ասելով՝ հասկանում ենք որոշակի գիտելիքների հիմնավորումը այլ գիտելիքների և տրամաբանության միջոցների օգնությամբ (Բրուսյան 1984: 5; Իվլև 2013: 45-55): Հոդվածում դիտարկվում է տարբեր տեսակի հարցերի դերը փաստարկման գործընթացներում:

Ձևակերպվում է *հարց* հասկացությունը տրամաբանության տեսակետից: Տրվում է հարցի՝ իբրև մտքի սահմանումը, որում ար-

տահայտված է առկա տեղեկատվությունը լրացնելու ցանկությունը՝ ճանաչողական անորոշությունը վերացնելու կամ նվազեցնելու նպատակով, այսինքն՝ դիտարկվում է հարց-պատասխանային իրավիճակը, որը ներառում է ելակետային գիտելիքը՝ հարցի նախապայմանը: Առանձնացվում են հարցի տեսակները՝ տրամաբանորեն ճիշտ և տրամաբանորեն սխալ: Տրամաբանորեն սխալների մեջ առանձնանում են անիմաստները

(որոնց ձևակերպումներում կան արտահայտություններ, որոնք չունեն իմաստային նշանակություն, ինչպես նաև կան արտահայտություններ քերականորեն կամ իմաստաբանորեն սխալ) և թերի ձևակերպված (այդ հարցերի ձևակերպումներում կան բազմիմաստ արտահայտություններ), սադրիչ (նրանք, որոնց չի կարելի տալ ճշմարիտ ուղիղ պատասխան, այդ հարցերի նախադրյալները կեղծ դատողություններ են); նույնաբանությունները՝ տրամաբանական կամ փաստական (հայցվող տեղեկատվությունը պարունակվում է հենց հարցերում. փոխանցվում է հարցերի տրամաբանական ձևով կամ անտրամաբանական տերմիններով):

Ձևակերպվում են տրամաբանորեն ճիշտ և տրամաբանորեն սխալ պատասխաններ: Պատասխանները, ինչպես և հարցերը, կարող են լինել անիմաստ և թերի ձևակերպված: Ճշմարիտ պատասխանների մեջ առանձնացվում են ճիշտ (որոնք ամբողջությամբ կամ մասնակի վերացնում են ճանաչողական անորոշությունը) և սխալ (որոնք չեն վերացնում ճանաչողական անորոշությունը): Առանձնացվում են ճիշտ պատասխանների տեսակները (ուժեղ և թույլ) և սխալ պատաս-

խանների տեսակները (նույնաբանական և ոչ վերաբերելի):

Տրվում է հարցերի և պատասխանների պրագմատիկ բնութագիրը: Պրագմատիկորեն սխալ հարցեր են ընդլայնող (հարցեր, որոնք պահանջում են անորոշության վերացում, որը փաստարկողի համար նպատակահարմար չէ հեռացնել) և անվերաբերելի (հարցեր, որոնք չեն վերաբերում քննարկվող խնդրին): Պրագմատիկորեն սխալ պատասխաններ են ավելորդները (հարցեր, որոնք նվազեցնում են ոչ միայն հարցում արտահայտված անորոշությունը, այլև այն, որը հարցում արտահայտված չէ և որը հեռացնելը ձեռնտու չէ փաստարկողի համար):

Հանգուցային հասկացություններ. փաստարկում, հարց, պատասխան, տրամաբանորեն ճիշտ հարց, տրամաբանական սխալ հարց, տրամաբանորեն ճիշտ պատասխան, տրամաբանորեն սխալ պատասխան, պրագմատիկորեն սխալ հարց, պրագմատիկորեն սխալ պատասխան:

Yuri IVLEV

THE ROLE OF THE QUESTIONS IN ARGUMENTATION

ABSTRACT

An argumentation is interpreted as justification of knowledge by means of some logical instruments and other knowledge. The article focuses on the role of questions of different sorts in the argumentation process. The notion of question is formulated from logical point of view. The question is defined as thought which demands to complete

available information with a view to elimination or minimizing cognitive indeterminacy, which is the presupposition of the question. All questions may be divided into logically correct and logically incorrect. Among the former more informative and less informative, more informational and less informational questions can be distinguished. Among logi-

cally incorrect questions can be distinguished senseless questions (i.e. questions including some meaningless expressions as well as expressions which are grammatically or semantically incorrect) and undefined questions (i.e. questions including ambiguous expressions); provocative questions (i. e. questions which presuppositions are logically invalid statements and which cannot be answered correctly); (logically or factually) tautological questions (i. e. questions containing needed information).

Logically correct and logically incorrect answers are defined. Like questions, answers can be senseless and undefined. Among true answers can be distinguished correct answers (fully or partially eliminating cognitive indeterminacy) and incorrect answers (not eliminating cognitive indeterminacy). Correct answers can be divided into strong and

weak; incorrect answers can be divided into tautological and irrelevant.

Pragmatic characteristic of questions and answers is also given in the article. Pragmatically incorrect questions are expansive questions (i.e. questions, requiring to eliminate some additional indeterminacy, which is inexpedient for the argumentator) and irrelevant questions (i.e. questions which do not relate to the problem under consideration). Pragmatically incorrect answers are excessive ones (i.e. answers reducing some indeterminacy which is not expressed in the question).

Key concepts: argumentation, question, answer, logically correct question, logically incorrect question, logically correct answer, logically incorrect answer, pragmatically incorrect question/answer.

ՎԱՂ ՏԱՐԻՔՈՒՄ ՓԻԼԻՍՈՓՈՒՅԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ. ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐ
ՓԻԼԻՍՈՓՈՒՅՈՒԹՅՈՒՆ

Վաղ տարիքում փիլիսոփայական մտածողության զարգացման մեխանիզմների առաջադրման, երեխաների փիլիսոփայական կրթության մեթոդաբանական հիմքերի մշակման, ինչպես նաև մանկավարժներին՝ երեխաներին *փիլիսոփայություն* սովորեցնելու գործին պատրաստելու տեսանկյունից կարևորվում է այսպես կոչված *պատկերավոր փիլիսոփայության* ներմուծումը՝ որպես երեխայի (ինչպես նաև առհասարակ սովորողի, ընթերցողի) աշխարհայացքի ձևավորման, երեխային փիլիսոփայություն սովորեցնելու կենսափորձի մշակման գործընթացի արդյունավետությունը բարձրացնող կարևոր գործոն:

Կրթության ճգնաժամի պատճառներից մեկն այն է, որ երեխաները չեն հասկանում, թե ինչ են իրենց սովորեցնում: Կրթության ընթացքում ամենակարևորը երեխային կանոնավոր, բայց և ինքնուրույն, վերլուծաբար մտածել սովորեցնելն է, և այդ գործընթացն ամբողջական է, համապարփակ, քանի որ իրականանում է ուսուցման բոլոր ոլորտներից փոխառնված հասկացությունների հենքի վրա: Այսպիսի ուսուցում կարող է ապահովել բացառապես փիլիսոփայությունը: Արդեն իսկ նախադպրոցական տարիքից երեխան պետք է հարմարվի տրամաբանության սկզբունքներին և կշռադատություններին, որոնք նրան պետք է մատուցել առավել հետաքրքիր ձևով: Փիլիսոփայության դասի ժամանակ, փիլիսոփայական բանավեճի ընթաց-

քում երեխաներն իրենց փորձը քննարկելու բնական ցանկությունն ու պահանջը իրականացնում են ոչ թե իրենց «ես»-ի, այլ երրորդ դեմքի՝ հերոսների գործունեության կամ մտքերի տեսանկյունից: Նրանք գործածում են պատկերներ և սովորում են դրանց միջոցով ըմբռնել տեքստի ենթատեքստն ու համատեքստը:

Փիլիսոփայական կրթությունը մարդու ինքնության, անձի, անհատականության ձևավորման և մշակույթի ու ավանդույթների ժառանգորդման միջոցով ստեղծում է այն հասարակությունը, որտեղ վաղը այսօրվա երեխա-մարդն ապրելու է: Այստեղից էլ՝ «Ինչպիսին փիլիսոփայական կրթությունն է, այնպիսին էլ հասարակությունն է» արտահայտությունը:

Հարկավոր է միավորել ավանդական և ժամանակակից կրթական հայեցակարգերը, ուսմունքներն ու ձեռքբերումները, քանի որ կրթության իրական կոչումը երեխաների մոտ ազգային մշակույթի հարուստ և ինքնատիպ արժեքների վերարտադրությունն է: Փիլիսոփայությունը կրթական նպատակների համար օգտագործելու գաղափարը ներառում է բազմակողմանի մտածելակերպ, սոցիալական ժողովրդավարություն, բարոյագիտական ու գեղագիտական կշռադատություններ:

Տեղեկույթն ուղեղում ամրագրելու բազում եղանակներ կան, որոնք, որպես կանոն, հենվում են տեսողականացման (վիզուալիզացիայի)՝ տեղեկույթը պատկերների ձևով հիշե-

լու կամ խոսքայնացման (վերբալիզացիայի)՝ տեղեկույթը խոսքի ձևով հիշելու վրա: Տեղեկույթը հիշելու տեսանկյունից էական նշանակություն ունի այն, թե յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում այդ եղանակներից հատկապես որն է գործածվում, ընդ որում տվյալ տեղեկույթի ամրագրման հնարի ընտրությունը կախված է յուրացվելիք նյութի տեսակից: Վիզուալ կամ տեսողական մենտոնիկայի¹ համակարգը թույլ է տալիս վիրտուալ կերպով անսահմանափակ քանակի տեղեկույթ փոխանցել հիշողությանը: Ըստ համաշխարհային ձայնագրող ընկերությունների փորձի՝ վերջինիս հնարներն ու համակարգերը² հիմնականում ունեն երկու նպատակ՝ ձևավորել մտավոր կերպարներ և ստեղծել կապեր այդ պատկերների միջև, ինչն իրագործելու ունակությունից էլ կախված է տեսողական մենտոնիկայի համակարգի օգտագործման արդյունավետությունը:

Ակնառության գաղափարի կարևորության ըմբռնման մասին վկայում են կրթության կազմակերպման ոլորտում և ժամանակակից ուսումնական պրակտիկայում պատկերագրող դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների լայնազանգված հրատարակությունն ու կիրառությունը: Պատկերավոր ուսուցմանը վերաբերող առկա հետազոտությունների (տե՛ս մասնավորապես՝ Anderson & Hidde 1971) արդյունքները ևս հաստատում են ուսուցման գործընթացում պատկերների ուժն ու հզորությունը և որ ուղեղի համար շատ

ավելի դյուրին է պահպանել և հիշել պատկերը, քան խոսքը, քանի որ բառը վերացական է, մինչդեռ պատկերը կոնկրետ է, ուստի՝ հեշտ հիշվող: Դրանով պետք է բացատրել այն, որ մանկության տարիներին սերտած տեսական գիտելիքները հիշելու համար շատ ավելի մեծ ջանքեր են պահանջվում, քան նույն ժամանակահատվածում տեղի ունեցած լավագույն դրվագների, կարևոր ու նշանակալի դեպքերի ու իրադարձությունների վերարտադրությունը, ինչն ուղեղի համապատասխան բաժինն անգամ տարիներ անց հեշտությամբ և ավտոմատ կերպով հիշում է: Կոնկրետ հղումներով ինքնատիպ պատկերների (նկարներ, իլյուստրացիաներ, նշաններ, սիմվոլներ, սխեմաներ, ֆիգուրներ, գրաֆիկային պատկերներ և այլն) ստեղծումը և դրանց կիրառությունը տեքստի մեջ կարող են նպաստել մարդու մտածողության կազմակերպվածությանը, տեղեկույթի ընկալմանը՝ դարձնելով կրթական գործընթացն առավել արդյունավետ, ուրախ, հետաքրքիր, կրճատելով ուսուցման ժամանակը, ապահովելով նյութի մտապահման ու վերարտադրության երկարատևությունը:

Ասվածը, իհարկե, բացարձակ չէ և ամեն ինչ չէ, որ կարելի է պատկերավոր դարձնել: Կարելի է մատնանշել տարբեր օրինակներ, երբ տեղեկույթը հիշելու համար ավելի նպատակահարմար և ավելի արդյունավետ է խոսքայնացման հնարների գործածությունը: Սակայն տվյալ աշխատանքում խնդիր է դրվել սահմանափակվել տեքստի պատկերավորման կարևորության վերհանմամբ և ընդգծմամբ:

Հաշվի առնելով ուղեղի նշված առանձնահատկությունները, նպատակահարմար է պատկերավոր դարձնել այն տեղեկույթը, որը մենք ուզում ենք սովորել կամ սովորեցնել: Առավել դյուրին է կոնկրետ, նյութական

¹ Տեսողական մենտոնիկայի մասին կան բավականին հետազոտություններ, գրքեր և համապարփակ ուղեցույցներ, որոնք օգնում են հիշել ամենատարբեր փաստերը և բացահայտել շատ անհասկանալի բառերի առեղծվածը պարզ մենտոնիկական սարքերի միջոցով (տե՛ս Evans 1956; 2007):

² Վիզուալ մենտոնիկայի հնարներին ու համակարգերին հանգամանորեն կարելի է ծանոթանալ *creating effective visual imagery* կայք-էջում:

առարկաներ մատնանշող հասկացությունների տեսողականացումը, որի դեպքում պարզապես պատկերվում է իրական օբյեկտը: Այլ է վերացական նյութի համար պատկերների ստեղծման գործընթացը, երբ հարկ է հաշվի առնել մի շարք նկատառումներ, մասնավորապես օգտագործել և ինքնուրույն կերպով առաջադրել պարզ, հստակ, ազդեցիկ, դրական կամ հումորային հույզեր արթնացնող, արտառոց, տարօրինակ, ծիծաղելի, նույնիսկ անհեթեթ պատկերներ, չափազանցնել պատկերվող հասկացությունների հատկանիշները, հաշվի առնել այնպիսի մանրամասներ, ինչպիսիք են ձայնը, կառուցվածքը, համը, հոտը և այլն, ստեղծել գործողություններ արտացոլող կապեր փոխազդող պատկերների միջև: Վերացական հասկացությունները տեսողականացնելիս հիմնականում նախ՝ դրանք կապում են նույն իմաստն ունեցող կամ հիշվելիք գաղափարն ակնարկող որևէ պատկերավոր խորհրդանշի հետ՝ այսպես ասած, կողավորելով տեղեկույթը պատկերների ձևով, ապա՝ այդ պատկերները ապակողավորելու միջոցով փորձում են վերհիշել այն:

Ասվածից ակնհայտ է, որ մարդկային մտածողությունը միատարր չէ: Մտածողության կառուցվածքում տարբերվում են երկու հակադիր տեսակներ՝ վերացական մտածողությունը և կոնկրետ մտածողությունը: Վերացական մտածողության տիպական օրինակ է մաթեմատիկական տրամաբանությունը, իսկ որպես կոնկրետ, առարկայական մտածողության օրինակ կարելի է նշել արվեստի գործերը, գրական կերպարները և այլն: Ռուս ֆիզիոլոգ Ի.Պավլովը փորձնական հետազոտությունների օգնությամբ եկել է այն եզրահանգման, որ վերացական հասկացություններով դատող գիտնականների գլխուղեղի ճակատային մասն է հիմնականում զարգացած և խիստ արտահայտված, իսկ պատկե-

րավոր մտածողների մոտ ընդգծված կերպով զարգացած է գլխուղեղի հետին մասը, և միայն բացառիկ հանճարների մոտ է, որ գլխուղեղի երկու՝ ճակատային և հետին տեղամասերը զուգակցվում են:

Ինչպես առօրյա կյանքի, այնպես էլ ուսումնական գործընթացի դիտարկումները ցույց են տալիս, որ մանկապատանեկան հասակում երեխաներն ավելի դժվարությամբ ընկալում են վերացական, քան կոնկրետ հասկացությունները: Այստեղից էլ, առաջանում են որոշ դժվարություններ դպրոցական ուսումնական գործընթացում մաթեմատիկական առարկաների ընկալման հարցում, և դրանով թերևս պետք է բացատրել այն, որ շատ շրջանավարտներ բարձրագույն կրթության իրենց բնագավառն ընտրելիս խուսափում են մաթեմատիկական առարկաներից: Նկատելի է նաև այն հանգամանքը, որ փոքր տարիքում մաթեմատիկական առարկաներից խուսափող երեխան ավելի մեծ դժվարություններ է ունենում հասուն տարիքում վերացական գիտությունների, մասնավորապես փիլիսոփայության ընկալման հարցում, փիլիսոփայական առարկաների ուսումնասիրության բնագավառում: Ի դեպ, հարկ է նկատել, որ աբստրակտ գիտությունների, մասնավորապես մաթեմատիկայի, ուսումնասիրության հարցում երեխաները շատ դժվարություններ հաղթահարում են հիշողության շնորհիվ, ինչը նշանակում է, որ նրանք դպրոցում ոչ թե ըմբռնում էին վերացական հասկացությունների էությունը, մաթեմատիկական բանաձևերի բովանդակությունը, այլ իրենց հասակին հատուկ սուր հիշողության շնորհիվ վերարտադրում էին վերացական հասկացություններ և բանաձևեր, առանց լիովին պատկերացնելու, թե ինչին է վերաբերում խոսքը: Այս դժվարությունների հաղթահարումը, ըստ էության, անհնարին է դառնում ավելի մեծ

հասակում: Գիտնականները և մանկավարժները փորձում են մաթեմատիկան հասկանալի դարձնել ավելի ուշ հասակում «Զվարճալի մաթեմատիկա», «Հետաքրքրաշարժ տրամաբանություն» և նման կարգի այլ գրքերի, դասագրքերի ու ձեռնարկների միջոցով, որոնց գրեթե չի հաջողվում իրականացնել իրենց առջև դրված խնդիրները: *Փիլիսոփայություն* դասընթացի շրջանակներում հատուկ ուշադրություն է դարձվում վերացականի և կոնկրետի միասնության խնդրին, սակայն հարցը մնում է վերացական և դիտարկվող թեմայի շուրջ դասախոսությունները, որպես կանոն, կրում են ձևական բնույթ:

Այստեղ խնդիրն այն է, որ առանց համոզման հնարավոր չէ հասկանալ փիլիսոփայական շատ դրույթներ, հնարավոր չէ սեփական գիտակցության սեփականությունը դարձնել դասախոսի կողմից լուսաբանվող կատեգորիաներն ու հասկացությունները: Խոսքն առավել ևս վերաբերում է խնդիրների հիմնավորման ըմբռնմանը, ինչն անհրաժեշտ է դառնում որոշ տեսությունների, մասնավորապես, փիլիսոփայության բնագավառում:

*

Որոշ փիլիսոփաներ, մաթեմատիկոսներ փորձել են գիտամանկավարժական առումով հաղթահարել հիշատակված դժվարությունները: Այդ նպատակով ստեղծվել են տեսություններ գիտության, այդ թվում՝ փիլիսոփայության, մաթեմատիկայի լեզուների մասին՝ որոշակիորեն տարբերակելով գիտության լեզուն առօրյա խոսակցական լեզվից՝ ինչպես իմաստաբանական (սեմանտիկայի), այնպես էլ շարահյուսական (սինտաքսիսի) տեսակետից: Եթե առօրյա խոսակցական լեզվի իմաստաբանությունը ուսումնասիրում է առօրյա խոսակցական լեզվի բառերի բովանդակությունը, ապա գիտության լեզվի իմաստաբանությունը հետազոտում է տվյալ գիտա-

կան տիրություն ներառված հասկացությունների առանձնահատկությունները: Եթե առօրյա լեզվի շարահյուսությունը ուսումնասիրում է բառերի կապակցման հնարավոր եղանակներն ու ձևերը, ապա գիտական լեզվի սինտաքսիսը հետազոտում է հասկացությունների շաղկապման եղանակները դատողություններում և մտահանգումներում, ինչը, ի վերջո, հնարավոր է դարձնում ճշմարիտ եզրահանգումների իրականացումը, ճշմարիտ ասույթներից ճշմարիտ եզրակացությունների բխեցումը: Ֆինն-ամերիկյան փիլիսոփա Հինտիկան ևս ընդգծում է բնական և ձևական լեզուների միջև թարգմանության խրթինությունը (այդ մասին տե՛ս Բրուսյան 2004. 271):

*

Դիտարկվող խնդիրների պատասխանները մաթեմատիկոսներն ու փիլիսոփաները լուսաբանել են տարբեր ձևերով: Անգլիացի մաթեմատիկոս Մոյերն ընդգծում է գիտության մի լեզվից մի այլ լեզվին անցնելու անհրաժեշտությունը (Сойер 1972), ինչը, ըստ էության, այլ բան չէ, քան անցում արստրակտիկ կոնկրետին և հակառակը: Հանրահաշվի լեզվից երկրաչափության լեզվին անցումը հնարավորություն է ընձեռում պատկերավոր և հասկանալի դարձնելու հանրահաշվական բանաձևերի խորքերում, այսպես ասած, թաքնված գիտելիքը, իսկ ոչ ձևականի փոխակերպումը ձևականի՝ պատկերավորի, նշանակում է ըստ էության հասկանալի և ըմբռնելի դարձնել այն, ինչը մնացել է գիտական մտքի մշուշում: Հակառակ գործողությունը՝ երկրաչափության լեզվից հանրահաշվի լեզվին թարգմանելը, հնարավորություն է ընձեռում ստուգելու երկրաչափական պատկերների միջոցով արտահայտված գաղափարների ճշգրտությունը:

*

Մաթեմատիկայից հետ չմնաց փիլիսոփայությունը: Պետք էր ժամանակ, որպեսզի կոնկրետ գիտություններն ամփոփեին իրենց արդյունքները, իսկ փիլիսոփայությունը դրանք յուրովի ընդհանրացներ ինչպես գիտության համար ընդհանրապես, այնպես էլ ինքն իր համար (վերջին դեպքում մենք գործ ունենք 20-րդ դարում խիստ ակտիվ դարձած մետատեսությունների հետ (տե՛ս, մասնավորապես՝ Բրուսյան 2008; Brutian 2012; Hovhannisyan 2015/): Փիլիսոփաները սկսեցին հրատարակել գործեր, որտեղ փիլիսոփայության պատմությունը ներկայացվում էր պատկերների ձևով: Առաջին պատկերագրող ստեղծագործությունը փիլիսոփայության ոլորտում *Փիլիսոփայության պատկերավոր պատմությունը* ստվարածավալ մենագրությունն է (Runes 1963), որը լույս է տեսել 1959 թվականին, այնուհետև ունեցել է բազմաթիվ այլ վերահրատարակություններ: Աշխատության խմբագիր դոկտոր Դագորբերտ Դ.Ռունսը, համագործակցելով աշխարհի առաջատար համալսարանների գրադարանների, թանգարանների և մասնավոր հավաքածուներ ունեցողների հետ, հավաքագրել և ժողովածուում զետեղել է փիլիսոփայության ոլորտին վերաբերող մոտավորապես 1000 դիմանկարներ, պատկերներ, նկարներ, պատճեններ, հնագիտական նկարագրումներ և պատկերագրող տեքստեր, որոնցում ամփոփված են հիմնական փիլիսոփայական դպրոցների, իմաստասիրական հայտնի գրքերի, արևմուտքի և արևելքի մեծագույն մտածողների, իմաստասերների և գիտնականների նկարների, քանդակների ու արվեստի այլ աշխատանքների (ներկայացված որպես ավանդական, դերասանական և լուսանկարչական պատկերներ) վերարտադրված տարբերակները և ավելի քան երեք հազար տարվա

փիլիսոփայությունը՝ Սոկրատեսից մինչև Մուզուկի, հնդկական ուպանիշադներից մինչև Էկզիստենցիալիստներ, Մոզեսից մինչև Էյնշտեյն:

Այսօր ԱՄՆ-ում և Անգլիայում հրատարակվում է *Ներկայացնելով գրաֆիկական ուղեցույցը* մատենաշարը՝ ավելի քան 100 վերնագիր փիլիսոփայության, քաղաքականության, գիտության և արվեստի շրջանակներում համալիր տեսական թեմաների վերաբերյալ: Մատենաշարում տեղ է գտել *Ներկայացնելով փիլիսոփայությունը* գրաֆիկական պատկերագրող գիրքը (Robinson & Groves 2000): 2011 թ. շարքը ընդլայնվել է՝ ներառելով *Ներկայացնելով գործնական ուղեցույցները*, որոնք տրամադրում են հակիրճ, փորձագիտական ներածություններ բիզնեսի, հոգեբանության և խորհրդատվության թեմաների շրջանակներում: Վերջին տարիներին հրատարակվել են բազում նոր նմանատիպ գրքեր (տե՛ս մասնավորապես՝ *Иллюстрированный философский словарь* 2004; Светлов 2010; *История философии в схемах и комментариях* 2010; Зотов 2001 և այլն):

*

Պատկերավոր փիլիսոփայությունն առարկայական է դարձնում փիլիսոփայական գիտելիքը և դյուրին փիլիսոփայական կատեգորիաների ընկալումն ու ըմբռնումը ունկնդրի կողմից:

Սովորաբար փիլիսոփաները պատկերավոր փիլիսոփայությունը ներկայացնում են փիլիսոփայության պատմության հենքի վրա: Այս առթիվ պետք է նկատի ունենալ փիլիսոփայական գիտելիքի այն կարևորագույն առանձնահատկությունը, որ ի տարբերություն այլ գիտությունների, որոնց պատմությունը ժամանակակից տեսությունը չէ (ինչպես, օրինակ, հանրահաշվի պատմությունը դեռ հանրահաշիվ չէ, կամ բուսաբանության

պատմությունը դեռ բուսաբանություն չէ), փիլիսոփայության պատմությունը հենց փիլիսոփայությունն է:

Միսալ կլինի պատկերավոր փիլիսոփայությունը հանգեցնել փիլիսոփաների պատկերների վերարտադրությանը: Թեպետ փիլիսոփաների պատկերների համատեքստում որոշակիորեն դյուրին է դառնում նրանց գաղափարների ընկալումը, սակայն հարկ է դիտարկել նաև այն առարկաները, երևույթները, որոնք կարևոր դեր ունեն տվյալ փիլիսոփայի մեկնաբանություններում, հայացքներում: Այստեղից էլ՝ պատկերների բազմազան բնույթը, որոնք արտահայտված մտքերից անկախ իրենց հերթին հարստացնում են այդ մտքերը:

Եթե համեմատելու լինենք միայն հեղինակների պատկերներով հրատարակված աշխատությունները ավելի բազմազան և բազմաֆունկցիոնալ պատկերներ ընդգրկող աշխատությունների հետ, ապա կարող ենք ասել, որ առաջին դեպքում մենք գործ ունենք փիլիսոփայական մենախոսության, իսկ երկրորդ դեպքում՝ փիլիսոփայական երկխոսության հետ: Իսկ մեր դարաշրջանը երկխոսությունների և հաղորդակցությունների դարաշրջան է:

*

Պատկերավոր փիլիսոփայություն դասընթացի ստեղծումը բարդ գործընթաց է: Այն պահանջում է տեխնիկական միջոցների առկայություն, հսկայական փիլիսոփայական գրականության վերընթերցում և նոր գրականության յուրացում: Դասընթացը չպետք է սահմանափակել փիլիսոփաների կենսագրության և նրանց հիմնական գաղափարների շարադրմամբ: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, թե ինչ դիպուկ դարձվածքներ ունեն փիլիսոփաները կյանքի այլ բնագավառների վերաբերյալ և հենց փիլիսոփայության մասին:

Ընդ որում փիլիսոփայության դերի ըմբռնումը տարբեր փիլիսոփաների մոտ խիստ տարբեր է՝ սկսած փիլիսոփայության ժխտումից մինչև փիլիսոփայության դերի բացարձակացումը: Փիլիսոփայությունը երեխաներին հրամցելու համար անհրաժեշտ է բացահայտել փիլիսոփայական մտքի խորխորատները և այն, ինչ ասել են փիլիսոփաները առօրյա խոսքի կամ սիմվոլիկ լեզվի բառապաշարների միջոցով, հարստացնել պատկերավոր լեզվի, պատկերների լեզվի միջոցով հաղորդվող տեղեկության միջոցով: Այլ կերպ ասած, փիլիսոփայության լեզվի մեջ դեռևս չբացահայտված, իմպլիցիտ խնդիրները դարձնել բացահայտ, էքսպլիցիտ:

*

Պատկերավոր փիլիսոփայություն դասընթացը պետք է հարստացնել հայ փիլիսոփայության պատմության կարևոր դրույթներն արտացոլող հայեցի ոճի պատկերներով, որոնք, փիլիսոփայական դրույթների հետ մրցակցելով, պահպանել են իրենց առավելությունը և կարող են հարստացնել փիլիսոփայական միտքը համաշխարհային մակարդակով:

*

Այս աշխատանքի մոտավոր ներկայացումը ցույց է տալիս, որ պատկերավոր փիլիսոփայությունը երեխաների համար ստեղծելիս մենք գործ ունենք հսկայական ծավալի աշխատանքի հետ, որը կարիք ունի ձևավորելու ստեղծագործական խումբ, ապահովելու համապատասխան տեխնիկական սարքավորումներ: Թերևս ճիշտ կլինի այս նախագիծն իրականացնել Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում: Մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտը և ՀՊՄՀ փիլիսոփայության

փայտության և տրամաբանության ամբիոնը պատրաստ են օգտագործել բոլոր հնարավորությունները՝ հարկ եղած դեպքում հնարավոր ծրագրի մեջ ներգրավելով նաև այլ երկրների խոշոր փիլիսոփաների:

ՄԵՋԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բրուտյան, Գ. (2004): Հայագիտություն և մետահայագիտություն: Երևան. ՀՀ ԳԱԱ *Գիտություն* հրատարակչություն, 530 էջ:
2. Բրուտյան, Գ. (2008): Ակնարկներ մետատեսության մասին: Երևան, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիա հրատարակչություն:
3. Հովհաննիսյան, Հ. (2015): «Վաղ տարիքում փիլիսոփայական մտածողության զարգացման հեռանկարները հայ իրականության մեջ»: Իմաստություն 2(3) 2014, էջ 56-75: Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ.:
4. Anderson, R. & Hidde, J. (1971). "Imagery and sentence learning". Journal of Educational Psychology, 62(6), 526-530.
5. Brutian, G. (2012). "Metaphilosophy in the Systems of Metatheories Metaphilosophy". In Metaphilosophy LLC and Blackwell Publishing Ltd, Volume 43, Issue 3, pages 294–305, April.
6. Evans, Rod L., Ph.D. (1956). "Thingamajigs and Whatchamacallits: Unfamiliar Terms for Familiar Things". A Perigee book published by the Penguin Group (USA), Inc., New York, USA.
7. Evans, Rod L. Ph.D. (2007). Every Good Boy Deserves Fudge: The Book of Mnemonic Devices. A Perigee book published by the Penguin Group, (USA), Inc., New York, USA.
8. Evans, Rod L. Ph.D. (2007). Every Good Boy Deserves Fudge: The Book of Mnemonic Devices. A Perigee book published by the Penguin Group, (USA), Inc., New York, USA.

Ակնհայտ է, որ անհրաժեշտ է աստիճանաբար սկսել *Փիլիսոփայություն* դասընթացի վերանայումը և դրա հարստացումը *Պատկերավոր փիլիսոփայության* ընձեռած միջոցներով:

9. Hovhannisyan, H. (2015). Meta-Argumentation as an Argumentation Metatheory. Meta-philosophy, Edited By: Armen T. Marsoobian; Online ISSN: 1467-9973; Volume 46, Issue 3, pp. 479-487, July 2015. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/meta.12143/abstract>.
10. McDaniel, M. A., & Einstein, G.O. (1986). "Bizarre imagery as an effective memory aid: The importance of distinctiveness". Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 12(1), pp. 54-65.
11. Robinson, D. & Groves, J. (2000). Edited by Ricchard Appignanesi. The Introducing... series and the ...For Beginners series of graphic guides covering key thinkers and topics in philosophy, psychology and science, politics, religion, cultural studies, linguistics and other areas. Books are written by an expert in the field and illustrated, comic-book style, by a leading graphic artist. USA.
12. Runes, Dagobert D. (1963). Pictorial History of Philosophy. Paterson, New Jersey. Littlefield, Adams & Co-Paterson.
13. Patton, W. W. (1991). "Opening students' eyes: Visual learning theory in the Socratic classroom". Law and Psychology Review, 15, pp. 1-18.
14. Plotnik, Rod H. K. (January 25, 2013). Introduction to Psychology, 10th Edition. Canada: Wadsworth Publishing, Cengage Learning.
15. Verdi, M., Johnson, J., Stock, W., Kulhavy, R., Whitman-Ahern, P. (1997). "Organized spatial displays and texts: Effects of presentation order and display type on learning outcomes".

-
- Journal of Experimental Education, 65, pp. 303-317.
16. McDaniel, M. A., & Einstein, G. O. (1986). "Bizarre imagery as an effective memory aid: The importance of distinctiveness". Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition, 12(1), pp. 54-65.
17. Verdi, M. P., Johnson, J. T., Stock, W. A., Kulhavy, R. W., Whitman-Ahern, P. (1997). "Organized spatial displays and texts: Effects of presentation order and display type on learning outcomes". Journal of Experimental Education, 65, pp. 303-317.
18. Светлов, В. (2010). История философии в схемах и комментариях. Питер, изд.-во СПб, Серия: Учебное пособие.
19. Сойер, У. (1972). Путь в современную математику. Москва, изд.-во «Мир». 200 с.
20. Зотов, А. (2001). Современная западная философия: учебное пособие с иллюстрациями. Москва, изд.-во «Проспект».
21. Иллюстрированный философский словарь (2004). Москва, изд.-во "Подарочные книги".

ՎԱՂ ՏԱՐԻՔՈՒՄ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԸ. ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Կրթության գործընթացում *Պատկերավոր փիլիսոփայության* (իմաստասիրական տեսակետներ և պնդումներ արտացոլող նկարների, սխեմաների, մեղիա, վիդեո, ֆոտո միջոցների, PDF նյութերի և պատկերավոր վերլուծություն իրականացնող այլ հնարների) ներմուծումը խթանում է նախադպրոցական և դպրոցական տարիքի երեխաների աշխարհայացքի, նրանց ինքնուրույն-ստեղծագործական մտածողության, ունակությունների, զգացումների ու գործողությունների, նրանց նախասոցիալական վարքի բարոյագիտական հիմքերի ձևավորումը: *Պատկերավոր փիլիսոփայությունը* նաև երեխայի փիլիսոփայական կրթության մեթոդաբանական հիմքերի, մանկավարժների մոտ երեխային *փիլիսոփայություն* սովորեցնելու կենսափորձի մշակման, մանկավարժին այդ գործին պատրաստելու գործընթացի արդյունավետությունը բարձրացնող կարևոր գործոն է:

Փիլիսոփայությունը երեխաներին հրամցելու համար անհրաժեշտ է բացահայտել փիլիսոփայական մտքի խորխորատները և փիլիսոփաների առօրյա խոսքի կամ սիմվոլիկ լեզվի բառապաշարների միջոցով արտահայտված դրույթները հարստացնել պատկերների լեզվով հաղորդվող տեղեկությի

միջոցով, այլ կերպ ասած՝ փիլիսոփայության լեզվի մեջ դեռևս չբացահայտված, իմպլիցիտ խնդիրները դարձնել բացահայտ, էքսպլիցիտ:

Փիլիսոփայության դասավանդման նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը կարող է դառնալ կրթության կազմակերպման կարևոր եղանակ ու միջոց, և այդ նախագծի իրականացումը նպատակահարմար է սկսել Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում, Սկզբնական կրթության, Հատուկ կրթության և Պատմության և իրավագիտության (մասնագիտություն՝ Հասարակագիտություն) ֆակուլտետներում:

Հանգուցային հասկացություններ. Պատկերավոր փիլիսոփայություն դասընթաց, պատկերների լեզու, բնական և ձևական լեզու, տեքստի տեսողականացում (վիզուալիզացիա), տեքստի խոսքայնացում (վերբալիզացիա), կոնկրետի և վերացականի միասնություն:

THE MECHANISMS OF FORMING AND DEVELOPING PHILOSOPHICAL THINKING SINCE EARLY CHILDHOOD: PICTORIAL PHILOSOPHY

ABSTRACT

The import and usage of Pictorial Philosophy (pictures and schemes, media, video, photo effects, PDF materials and other methods of implementation of visual analysis) in the process of education, enhances and contributes to the formation of children's world view, the ethical basis of their pre-social behavior, independent and creative thinking. Pictorial Philosophy is also a vital tool for improving efficiency of teachers and instructors, their experience and teaching methods.

In order to adjust philosophy to children, it is necessary to fully understand the philosophical thought and simplify the symbolic language, by enriching it with the power of imagery, overall to explicate the implicit problems in philosophy.

This approach to teaching philosophy can become an essential way and means of organizing education. The implementation of this project is appropriate to start from Armenian State Pedagogical University named after Khachatur Abovyan, particularly in the Faculty of Preschool Education, Faculty of History and Jurisprudence, and Faculty of Special Education.

Key concepts: Pictorial Philosophy Course, imagery language, natural and formal language, text visualization, text verbalization, unity of concrete and abstract.

Асмик ОГАНИСЯН

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ РАННЕГО ФИЛОСОФСКОГО МЫШЛЕНИЯ: ОБРАЗНАЯ ФИЛОСОФИЯ

РЕЗЮМЕ

В процессе образования внедрение *Образной философии*, а также отражающих разные философские точки зрения и утверждения картинок и схем, медиа-, видео-, фотосредств, PDF материалов и других способов осуществления образного анализа способствует формированию мировоззрения детей, их предсоциального поведения и сочувствия, как этической основы оценки образования и становится механизмом, стимулирующим укрепление и контроль их самостоятельного мышления, способ-

ностей, чувств и действий, а также как важнейший фактор для разработки методологических основ философского образования детей и опыта педагогов в обучении детей *философии*, а также для повышения эффективности процесса подготовки педагога этому делу.

Для представления философии детям необходимо раскрыть глубины философской мысли и обогатить положения, выраженные при помощи обыденного языка философов или словарного запаса языка символов, через передачу

информации при помощи языка иллюстраций, иначе говоря, выявить, сделать эксплицитными доселе не выявленные, имплицитные проблемы в языке философии.

Такой подход к преподаванию философии может стать важным способом и средством организации образования, и осуществление этого проекта будет правильно начать в Армян-

ском государственном педагогическом университете имени Хачатура Абовяна.

Ключевые понятия: Курс Образной философии, язык изображений, естественный и формальный язык, визуализация текста, вербализация текста, единство конкретного и абстрактного.

ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄԿՈՒՐՄԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ (մեթոդաբանական դիտարկումներ)

«Մի խառնե՛ք մեզ ձեր վայրի, արջի ցեղերին ...»:
Վահան Տերյան

«Հայաստան պետք եղած չափով չի հետաքրքրուիլ արտասահմանով»:
Նիկողոս Մարաֆեան

Ինքնության խնդիրը դառնում է «հարցերի հարցը» ամեն անգամ, երբ որոշակի ակամա հոսանքից հետո կանգնում ենք քաղաքական կամ մշակութային ընտրության առջև, քանզի վարքի քիչ թե շատ ռացիոնալությունը ենթադրում է քայլերի հաջորդականություն ներսից դեպի դուրս: Մյուս կողմից, սակայն, «ներսը» ներս է այն չափով, որ չափով հարաբերված է դրսի հետ: Այլ կերպ՝ ներսի և դրսի սահմանագիծը առնվազն ակնառու չէ, ինչը ինքնությանը մոտենալու դեպքում նշանակում է կամ կարող է նշանակել, որ տվյալ պարագայում ռեդուկցիոնիստական դիրքորոշումը կամ, որ իմաստային առումով նույնն է, զուտ ընտրությունը հավերժ հետաձգվում է: Վիճակն է՛լ ավելի է բարդանում, երբ ի հայտ են գալիս քաղաքական և քաղաքակրթական մարտահրավերներ, որոնց ազդեցության ներքո մարդկային գործունեությունը դառնում է «բազմաձայն»՝ միաժամանակ լինելով տարբեր հարթություններում: Այս դիտանկյունից՝ ինքնությունն այն իդեալական ապաստարանն է, որը գտնելուց հետո բոլոր հարցերը, ըստ էության, լուծվում են կամ գոնե ստանում են լուծման բանալիները: *Ընդ որում, ինքնության յուրահատկություններից մեկն այն է, որ մտածվում է ոչ թե հենց ինքը,*

այլ իր բացակայությունը: Այսինքն, ինքնության մասին խոսակցությունները սովորաբար սկսվում են դրա ճգնաժամի մասին խոսակցություններից: Այդօրինակ բանախոսությունները յուրօրինակ տազնապի վկայությունն են, որն էլ իսթան է դառնում սեփական գիտակցության մեջ առկա մտածական իրողությունների վերբալացման համար: Մառը պատերազմի ավարտից հետո ձևավորված ինքնության դիսկուրսները անգամ մակերեսորեն այժի անցկացնելով՝ պարզ է դառնում նմանատիպ տազնապների առկայությունը: Ինչպես նշում է Հանթինգտոնը, ինքնությունն ունի մի քանի մակարդակներ՝ անհատական, ազգային և ամենալայնը՝ քաղաքակրթական (տե՛ս, Huntington 1993: 24): Նրա համոզմամբ՝ հետզհետե առավել կարևորվելու է վերջինը, քանի որ «մեծ կայսրությունների» (Խորհրդային Միության և ԱՄՆ-ի ու իր դաշնակիցների) փլուզումից հետո երկրների առջև ծառայավ այս կամ այն քաղաքակրթությանն անդամակցելու խնդիրը: Բայց այստեղ մեթոդաբանական մի նրբություն կա. տվյալ դեպքում գործ ունենք երկու տարբեր հարցերի հետ: Այսպես, «ո՞վ եմ ես» հարցը կարող է դրվել տարբեր միջավայրերում և համատեքստերում. Խոսքը, մասնավորապես, անհատական և ազ-

գային (հավաքական) գիտակցությունների մասին է, տվյալ պարագայում՝ դրանց հակադրման: Առաջին դեպքում վերոնշյալ հարցը, որ անկախ արտաքին ազդակներից, կարող է անընդհատ հոլովվել, ըստ էության, միտված է սեփական էաբանական հիմքերի որոնմանը: Այսինքն, այստեղ գործ ունենք «ինքնության» «ուրիշից տարբերվելու, հենց ինքը լինելու» իմաստի հետ (Ego, Ich, Self և այլն) (տե՛ս, Ոսկանյան 1995թ. 11): Հավաքական գիտակցության դեպքում ինքնության նկատմամբ անդրադարձերը որպես կանոն վերաբերում են ինքնության կենտրոնացում-խտացմանը՝ շեշտելով դրա նույնությունը կամ նույնականությունը (տե՛ս, նույն տեղում) և պատասխանում են «ու՞ր եմ գնում կամ ու՞ր պետք է գնամ» հարցին: Դրանք, անշուշտ, կարող են խաչավորվել թե՛ բուն հարցերի, թե՛ մակարդակների (գիտակցությունների) առումով: Այս երկու խնդիրների տարանջատումը կարող է մեթոդաբանական կարևոր նշանակություն ունենալ ինքնության դիսկուրսի ըմբռնման համար: Օրինակ՝ Թուրքիան այդօրինակ «տարանջատ քաղաքականության» վառ դրսևորում է մինչ Աթաթուրքը Թուրքիայի համար կանխատեսելի էր իր ապագան, քանի որ մակաբերելի էր իր անցյալից (ինքնությունից): Աթաթուրքից սկսած՝ Թուրքիան մտահոգվում է «դեպի ուր գնալու» կամ նույնականության հարցերով:

Միջնորդավորվելով վերը ներկայացված սկզբունքից՝ հարկ է նշել, որ հայ իրականության մեջ հաճախ այդ երկու դիտանկյունները չեն տարանջատվել: Այլ կերպ՝ թերացում է նկատվել մտածական այն երևույթի գիտակցման հարցում, որ «ազգային կերտվածքը՝ ինքնությունը, ոչ միայն շնորհ է, այլև *առաջադրանք*» (Ոսկանյան 1995ա. 8):

Որպես բնաբան ներկայացված Տերյան-Սարաֆեան դեմահանդիմանությունը այդօրինակ երկվության յուրօրինակ արտահայտություն է: Անդրադառնալով հայ ազգային ինքնությանը՝ կարելի է ասել, որ մեր դիսկուրսներում գերակշռող է եղել հենց տերյանական հղացքի մտածումը: Հայոց ողբը՝ Մովսես Խորենացու աշխատության մեջ արդեն տեսականացված, մտահայել է հայոց ինքնության հիմնական էատարրերի կորուստը: «Հայոց ողբի գործառույթով ... ինքնորոշվել է ինքնարարող հայ հանրույթը որպես համասեր, համալեզու հավաքական ընկերային հոգեբանության տեր մարդկանց միություն» (Սարգսյան 2002. 61): Ասվածի լավագույն հիմնավորումը Եղեռնի շուրջ հայ հավաքականության շարունակական ներկայությունն է. ողբի լինելիության յուրօրինակ «գազաթնակետ», որով թլպատվեց ոչ միայն հայ գիտակցությունը, այլև հայկականությունն առհասարակ:

Ինքնության և, մասնավորապես, ազգային ինքնության մտածումի երկու դիտանկյունների գիտակցումը հնարավորություն կտա հասկանալ Տերյան-Սարաֆեան երկվությունը: Ինքնությունն անհրաժեշտորեն առկա է երկու հարթություններում՝ ժամանակային և տարածական: Ժամանակային կտրվածքով ինքնությունը իր կրողի (ազգային ինքնության դեպքում՝ ազգի) պատմությունն է: Այս դիտանկյունից՝ ինքնության ճգնաժամը, տագնապը, ըստ էության, պատմության մեղամաղձությունն է, պատմությունը կրելու և պահպանելու բաղձանքը, քանի որ մի ինչ-որ առումով ինքնությունը միշտ պատմական է (պատմողակա՞ն): Ասել է թե՛ պատմության հետ կապված բնագանցական և ճանաչողական խնդիրների պարագայում է գլուխ բարձրացնում ինքնության հարցը: Սեփական պատ-

մութունից օտարումը վկայում է ինքնության կորուստը կամ մեկ այլ ինքնության հետ նույնականացման միտումը: Եթե պատմության տեսանկյունից մոտենանք խնդրին, կարելի է իրողությունը ձևակերպել այսպես. *եթե ապրողը սկսում է փորփրել պատմությունը, ուրեմն խնդիր կա ներկայի հետ*: Տեղյանական «մի խառնեք մեզ ձեր վայրի, արջի ցեղերին»-ը, ըստ էության, պատմական բողոք է ինքնության կորստի դեմ: Ինչպե՞ս կարելի է խառնել «անխառնելին»: Եվ ինչպե՞ս է հնարավոր սեփական ինքնության մինչև վերջ չորոշարկման առնչությամբ օտարին մեղադրանք առաջադրելը: Եթե կարելի է ներս մտնել, ուրեմն ներսում տեղ կա: Ուստի եթե քեզ շփոթելը բացավեր, չէր լինի նաև չշփոթելու բարձրաձայն կոչ: Այնպես որ, Տեղյանի բանաստեղծական տողն ուղղորդված է ոչ թե դեպի դուրս, այլ ներս. այն մտածելի է դառնում սոսկ իբրև ներանձնախոհական սևեռում, իբրև ահագանգ ինքնության վտանգվածության վերաբերյալ:

Մյուս կողմից՝ ինքնությունը միշտ ներկայանում է այստեղ և հիմա՝ որոշակի տարածության մեջ՝ որպես յուրահատուկ գործառության ինքնակարգ: Այսինքն, ինքնությունը այն հիմքն է, որով պայմանավորվում է տվյալ հանրության գոյության կերպը՝ կախված ինքնության մշակութային տրոն, ազգակենտրոն կամ պետականակենտրոն լինելուց: Հայրենիքը հենց ինքնության առկայացումն է: Իսկ քանի որ ինքնության լինելիությունը հարատև գործընթաց է, ուրեմն հայրենիքը ևս հնարավոր չէ ամրագրել մեկընդմիջտ: Այլ կերպ՝ հնարավոր չէ ցուցադրել «մերկ» ինքնությունը, այլ միայն դրա, այսպես ասած, իմպուլսը, ինչպես որ անհնար է եռաչափորեն նկարագրել հայրենիքը (այս առթիվ տեղին է վերհիշել գերմանացի ռոմանտիկներին):

Ինքնության «ընթացքը» պատմության հոլովություն մնում է ինտերցիայի հույսին, եթե չի լեզվափոխվում: Ահա հենց լեզվափոխվումն է, որ ինքնության շուրջ մտածումները պիտի «ավագանի» ու առանցք սարքի: Սա նշանակում է, որ ինքնությունը ես-ի կազմակերպման էատարների համակարգն է՝ գումարած *պատումը դրա մասին*: Պատումը ինքնության պատմության հոլովության ինչ-որ կտրվածքի վերբալացումն է և արդիականացումը: Ինքնության լեզվափոխումը հենց այդ պատումի լեզվափոխումն է: Եվ, ուրեմն, ինքնության շարունակականությունն ապահովող որևէ քաղաքական ճակատագրի ընտրությունը ենթադրում է որոշակի քաղաքական առասպելի կամ պատումի առկայություն: Եղե՞նք, որ նոր պատում դարձավ հայ իրականության մեջ և հայի ինքնության տարր դարձավ, յուրօրինակ փորձաքար եղավ, օրինակ, Տիգրան Մեծի առասպելի շարունակության կամ ընդհատման համար: Նիկողոս Սարաֆեանի՝ այստեղ որպես բնաբան ներկայացված միտքը կոչ է՝ մտանցել այդ երևույթը և, օգտագործելով հայ ինքնության տարածական նոր կերպի՝ սփյուռքի լինելիությունը, կառուցել հոգեվերանորոգված քաղաքական ճակատագիր: 1927 թ. «Փոխում են դարերը» էսսեում Սարաֆեանը գրում է. «Հայկական հագուստներով, լեռներով, գիւղերով, երգերով, վանքերով չէ միայն որ գրականութիւնը պիտի ըլլայ ազգային: Նիւթը ընդհակառակն աւելի հետաքրքրական է հիմա եւ տիեզերական. – Հայը երկրագունտին վրայ: Թող ըլլան դարձեալ հայրենիք երգողներ, հին պանդուխտներուն պէս, թող ըլլան տիրացուներ, պլպուլի ու վարդի երգիչներ, բայց անոնց քով ըլլան

մանաւանդ սանձարձակ անհատներ: Մեր ազգային փրկութիւնը պիտի գայ այս վերջիններէն: Թող գլորին անոնք, երկիրէ երկիր, խոշորնան ու սպառնական դառնան, ինչպէս լեռներէն գահավիժող ձիւնակոյտերը: Թող նետուին անոնք, անվախ՝ հայրենական տունէն դուրս՝ անառակ տղուն պէս: Աւելի տոկուն պիտի ըլլան անոնք, ապագային ու աւելի բարձր՝ քան տունը մեծցող անփորձ, ճղճիմ եւ շփացած տղաքը» (Սարաֆեան 1994. 14):

Ինքնանդրադարձելով ստացվում է, որ հայ ինքնությունը, նախնառաջ, կայանում է պատումներում, որոնց հիմքը հայագիտությունն է (տե՛ս, Թորոսյան 2006. 8-12): Գր. Պըլտեանի ձևակերպմամբ՝ «ինքնութեան տագնապը է նաեւ գերազանցապէս գրական տագնապ» (Պըլտեան 2002. 93): Գրականությունը և հայագիտությունը առհասարակ միջոց են (թերևս եզակի)՝ կոորդինացնելու ինքնության ժամանակա-

յին և տարածական չափումները: Ինքնության տարածական չափման լեզվաբանական հետ կապված խնդիրն այն է, որ այդ հարթության մեջ փաստարկող բոլոր կողմերը հանդէս են գալիս ազգի, հայրենիքի կամ պետության անունից, ինչի հետևանքով վերջիններս հետզհետեւ ավելի «ոճվար բռնելի» են դառնում (ի դեպ, այդ իրավիճակի «գոհն» է նաև «Գարեգին Նժդեհ» երկույթը): Գրականությունը (հայագիտությունը) այն լեզուն է, որը կարող է դիսկուրսը տեղափոխել այլ մակարդակ՝ զանցելով երկարժեքությունը (ազգին կողմ կամ դեմ): Ի դեպ, նմանօրինակ նախապաշարմունքներից է Հայաստանի առջև կանգնած Ռուսաստան-Եվրոպա «միակողմանի առասպելը»՝ մոռացության թողնելով ԱՄՆ-ի, Իրանի, Չինաստանի հնարավորությունները (տե՛ս, Թորոսյան 2006. 13): Մինչդեռ որքան հնչել ու մեծ լինեն առասպելները, այնքան հաստատուն կլինի դրանց կենսակերտ ուժը:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Թորոսյան, Տ. (2006): Ինքնության պահպանման խնդիրը տրանսֆորմացիայի գործընթացում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2006, №1, էջ 5-23:
2. Մարգարյան, Մ. (2002): Ազգային մտահայեցողություն և ինքնակառավարում (հետազոտական ուրվագիծ) // Ստեփանյան Ա. (խմբ.), Ինքնության հարցեր: Երևան:
3. Ոսկանյան, Ա. (1995ա): Նախաբան // Ինքնություն: Եր., «Կամար»:
4. Ոսկանյան, Ա. (1995բ): Ազգային ինքնության հիմնահարցը և մտավորականության կոչումը // Ինքնություն: Եր., «Կամար»:
5. Պըլտեան, Գ. (2002): Ինքնութեան փորձառուին Սփիւռքի մեջ // Ստեփանյան Ա. (խմբ.), Ինքնության հարցեր: Երևան:
6. Սարաֆեան, Ն. (1994): Տեսարանները, մարդիկ եւ ես: Երևան:
7. Huntington, S. (1993). The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs; Summer 1993; 72, 3.

ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՍԿՈՒՐՍԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ (մեթոդաբանական դիտարկումներ)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ինքնության խնդիրը դառնում է ամենակարևոր հարցը, երբ ստիպված ենք լինում քաղաքական կամ մշակութային ընտրություն կատարել: Վիճակն ավելի է բարդանում, երբ ի հայտ են գալիս քաղաքակրթական մարտահրավերներ, որոնց ազդեցության ներքո մարդկային գործունեությունը դառնում է պլուրալիստական, այսինքն՝ ձեռք է բերում տարբեր ուղղություններ: Այս առումով ինքնությունն այն իդեալական հենքն է, որը գտնելուց հետո մարդու գործունեության հետ կապված բոլոր հարցերը, ըստ էության, լուծվում են կամ գոնե ստանում են լուծման բանալիները: Ընդ որում՝ ինքնության յուրահատկություններից մեկն այն է, որ մտածվում է ոչ թե հենց

ինքը, այլ իր բացակայությունը: Այսինքն, ինքնության մասին խոսակցությունները սովորաբար սկսվում են դրա ճգնաժամի մասին խոսակցություններից:

Ընդ որում՝ հարկ է նկատել, որ հայ իրականության մեջ հաճախ ինքնության հարցը դիտարկվել է մի դիտանկյունից, այն է՝ որ ազգային ինքնությունը լոկ պարզն է: Թեև շատ ավելի կարևոր է այն գիտակցել իբրև առաջադրանք: Եվ միայն այդ ըմբռնումն է, որ հնարավորություն կտա առաջ շարժվել:

Հանգուցային հասկացություններ. ինքնություն, նույնականացում, ես, պատմություն, դիսկուրս:

Davit MOSINYAN

THE PERSPECTIVES OF THE IDENTITY DISCOURSE (methodological observations)

ABSTRACT

The identity issue is becoming the most important problem when we are forced by political or cultural choice. The situation is further complicated when there are civilizational challenges under the influence of what human activities become pluralistic, i.e. get different dimensions. From this point of view, the

identity is an ideal base, after finding of what all other aspects of human activity, in fact, are solved or at least get the keys to the solution. Meanwhile, one of the outstanding features of the identity is that one does not meditate on identity, but rather on its absence. In other

words, the conversations about identity usually start with the crisis of identity.

Moreover, it should be noticed that the issue of identity is often considered as if the national identity is nothing more than a gift. While, it is more important to realize it as a

task. And only this consideration will give an opportunity to move forward.

Key concepts: identity, identification, I, history, discourse.

Давид МОСИНЯН

ПЕРСПЕКТИВЫ ДИСКУРСА ИДЕНТИЧНОСТИ

(методологические замечания)

РЕЗЮМЕ

Проблема идентичности становится наиболее важным вопросом, когда мы вынуждены делать политической или культурной выбор. Ситуация осложняется, когда есть цивилизационные вызовы, под влиянием которого деятельность человека становится плюралистической, т.е. приобретает разные измерения. В связи с этим, идентичность является той идеальной базой, выявляя чего все вопросы, касающиеся человеческой деятельности, на самом деле, решаются или, по крайней мере, получают ключи к решению. Между тем, одна из особенностей идентичности состоит в том, что человек вдумыва-

ется не в идентичности, но, скорее, в его отсутствие. Иными словами, разговоры о личности, как правило, начинаются о кризисе идентичности.

При этом, следует отметить, что вопрос о личности в наших кругах часто обсуждается с одной точки зрения, а именно, что национальная идентичность не более, чем награда. Хотя более важно осознать идентичность как задачу. И только это понимание даст возможность двигаться вперед.

Ключевые понятия: идентичность, идентификация, я, история, дискурс.

ՀԱՄԿԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԻՆՏԵԼԵԿՏԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՌԱՆՅՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ

Եթե մարդիկ այսօր ստույգ պատկերացնեին, թե ինչպես են իրենք մտածում, իսկ մասնագետները ձևակերպեին մարդկային մտածողության համապատասխան քայլերի ստույգ հաջորդականությունը (ալգորիթմը), ապա մի քանի օրից մենք կունենայինք բազմաթիվ ու բազմապիսի ինքնուրույն մտածող համակարգիչներ: Դրա համար ընդամենը կպահանջվեր մտածողության ալգորիթմը վերածել համակարգչային ծրագրի, որպիսի ինդիքն այսօր իրենից լուրջ դժվարություն չի ներկայացնում: Ինչպես որ համակարգիչների ստեղծումը առաջացրեց տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հեղափոխության հզոր ալիք, այնպես էլ ինքնուրույն մտածող համակարգիչների ստեղծումը հասարակության արտադրողական կարողությունների ոլորտում մինոր, աներևակայելի հեղափոխություն կառաջացնի: Տարօրինակն այն է, որ այսօրվա համակարգիչներով գերհագեցած աշխարհում կարծես թե ինքնուրույն մտածող համակարգիչների պահանջը չի զգացվում: Պարզենք այս իրավիճակի հիմքերը:

Անգլիացի հայտնի տրամաբան Ստենլի Ջևոնսը 19-րդ դարի կեսին կարողացավ մշակել մտահանգումների այնպիսի պարզ տեսություն, որ նա շուտով ստեղծեց մտահանգումներ կատարող մեխանիկական սարք (Джевоис 1881): Քանի որ մտահանգելը մտածողության անհրաժեշտ ու կարևոր կողմերից մեկն է, ապա միանգամայն արդար կլինի Ստենլի Ջևոնսի մեխանի-

կական սարքը ընդունել որպես աշխարհում առաջին մտածող մեքենա: Ես դա առաջարկում եմ հատուկ գոհունակությամբ, քանի որ 1973 թ. ստացել եմ Խորհրդային Միության № 383052 «Տրամաբանական մեքենա» արտոնագիրը, որտեղ ես որոշ չափով բարելավել եմ Ս.Ջևոնսի մտահանգող սարքը (տե՛ս ДжиДжян 2013):

«Մտածող մեքենաներ» ստեղծելու հաջորդ քայլը կատարել է անգլիացի գիտնական Չարլզ Բեբիջը (1791-1871)՝ առաջադրելով մեքենայական հատուկ ծրագրի միջոցով հաշվարկներ կատարելու գաղափարը, որն էլ ժամանակակից համակարգիչների աշխատանքի հիմնական սկզբունքն է: Երկարատև աշխատանքի արդյունքով 19-րդ դ. կեսին նա վերջապես կառուցեց իր հաշվիչ մեքենան, որը, ցավոք, այդպես էլ չկարողացավ հաշվարկներ կատարել: Եվ դա զարմանալի չէ, քանի որ այն պարունակում էր 8000 մեխանիկական մասնիկ և կշռում էր 5 տոննայից ավելի:

Խելացի մեքենաներ ստեղծելու պատմության նոր փուլը սկիզբ առավ 1950-ական թթ. ծրագրավորվող էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների ստեղծման և արդյունավետ օգտագործման ազդեցության ներքո: Էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների առկայությունը արմատապես փոխեց «մտածող մեքենաների» ստեղծման հետազոտությունների բնույթը: Այժմ ավելորդ էր մտածել հատուկ կառուցվածքի մեքենայի նախագիծ մշակելու մասին: Խնդիրը վերաձևակերպ-

վեց այսպես. մշակել էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների համար այնպիսի հատուկ ծրագիր, որի միջոցով նրանք կարողանան ինքնուրույն լուծել ցանկացած մտավոր խնդիր: Երբ Ալեն Նյուելը և Հերբերտ Սայմոնը հրատարակեցին (Newel, Simon 1956; 1961) իրենց առաջին հոդվածները GPS (General Problem Solver՝ Համընդհանուր խնդիր լուծող) ծրագրի վերաբերյալ, թվում էր, թե վերջապես խելացի հաշվիչ մեքենաների ստեղծման խնդիրը ստացել է իր սկզբունքային լուծումը: Այդ տպավորությանը մեծապես նպաստեց ոչ միայն նոր ծրագրի անվանումը, այլև հոդվածի գիտական արդյունքը: Հեղինակները համոզված էին, որ իրենց ծրագրի ռազմավարությունը հնարավորություն է տալիս էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաներին ինքնուրույնաբար լուծելու խնդիրներ այնպիսի տարբեր ոլորտներում, որպիսիք են մաթեմատիկական տրամաբանությունը, երկրաչափությունը, շախմատը: Նրանք այնքան էին ոգևորվել ստացված արդյունքներից, որ պլանավորում էին իրենց ծրագիր կիրառել նաև գիտական հայտնագործությունների և տեխնիկական գյուտերի ոլորտում: Իսկ լայն հասարակայնությունը համոզված էր, որ երկու տասնամյակից ավելի ժամանակ չի պահանջվի, որպեսզի խելացի մեքենաների խնդիրը ստանա իր գործնական լուծումը:

Սակայն շուտով պարզվեց, որ խնդիրների լուծման GPS ծրագրի հեղինակների կողմից օգտագործվող եղանակն իրականում համընդհանուր չէ: Ասույթների հաշվի բանաձևերը ապացուցելիս նրանք մտցնում էին մի շարք լրացուցիչ հատուկ պահանջներ («էվրիստիկաներ»), իսկ այլ բնագավառի, ասենք, շաշկի խաղալու համար՝ այլ էվրիստիկաներ: Ամենատարօրինակն այն էր, որ հարց էլ չէր դրվում, թե արդյո՞ք մտա-

ծողության ծրագրեր մշակողներին հայտնի է մտածողության ընդհանուր ալգորիթմը: Զարմանալի է, թե ինչպես կարող էին մտադրվել մշակել «մտածող» ծրագիր՝ հստակ չպատկերացնելով մտավոր խնդիրների լուծման գործընթացի քայլերը: Հավանաբար, ինչ-որ բացահայտորեն չարտահայտված տարբերակով ենթադրվում էր, որ բոլոր առաջացող դժվարությունները կհաղթահարվեն էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների հաշվարկներ կատարելու հզորության հաշվին: Պատկերացնենք, որ շախմատի խաղի տվյալ ծրագիրը շատ պարզունակ է, հաշվի չի առնում լավ խաղ ցուցադրելու համար կարևոր կողմերը: Փոյթ չէ, հաշվիչ մեքենան յուրաքանչյուր դիրքում կկարողանա իր կայծակնային արագության շնորհիվ բոլոր հնարավոր քայլերից ընտրել լավագույնը: Սակայն պարզվեց, որ նույնիսկ շախմատային խաղում՝ մտածելու փոխարեն հաշվարկներ կատարելու այդ պարզունակ ռազմավարությունը իրեն լրիվ չի արդարացնում:

Մոտ ապագայում մտածող մեքենաների ստեղծման լավատեսական մթնոլորտին նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների նախագծումը կատարվում էր նոր, չափազանց խոստումնալից գիտության՝ *կիբեռնետիկայի* շրջանակներում: Կիբեռնետիկան սկիզբ առավ որպես ավտոմատ կառավարման համակարգերի ոլորտ: Քանի որ կառավարման հիմքում տեղեկատվության մշակումն է, ապա տեսական կիբեռնետիկայի մասնագետների կողմից մշակվեց ինֆորմատիկայի տպավորիչ տեսություն: Բայց անցյալ դարի 70-ական թթ. «մտածող մեքենաների» ստեղծման երազանքը այդպես էլ չիրականացավ: Հասարակությունը շատ արագ ընտելացավ էլեկտրոնային հաշվիչ

մեքենաներին, իսկ կիրթոնետիկան ոչ մի այլ տպավորիչ արդյունքի չհասավ: «Մտածող մեքենաների» ստեղծման անցյալի լավատեսական խնդրակարգից մեզ ժառանգվեց «արհեստական ինտելեկտի» (artificial intellect) թեմատիկան, որը, ցավոք, արդեն երկար ժամանակ ստվերում է գտնվում:

Արդեն Ա.Նյուելը և Հ.Սայմոնը շատ արագ զգացին, որ «զուտ ինտելեկտի», խնդիրների լուծման ասպարեզում դժվար է որակապես նոր ծրագրեր մշակել: Փոխարենը լայն ասպարեզ բացվեց հոգեբանական բնույթի այնպիսի ֆենոմենների համակարգչային մոդելավորման համար, որպիսիք են կարդալը, գրելը, ղեկավարումը, որոշումների ընդունումը, ինտելեկտուալ խաղերը: Հոգեբանականի ոլորտում չափանիշների մոտավոր բնույթի պայմաններում համակարգչային մոդելավորման ցանկացած արդյունք հնարավորություն էր տալիս մշակելու բազմապիսի նոր հայեցակետեր, որն էլ հույս էր ներշնչում, որ հետագայում այդ արդյունքների ընդհանրացման ուղիով կհաջողվի հասկանալ եթե ոչ ռացիոնալ մտածողության էական հատկանիշները, ապա գոնե մարդկային հոգեբանության գաղտնիքները: Բնական է, որ պարզունակ մոդելների միջոցով անհավանական էր, որ հետազոտողներին հաջողվեր բացահայտել մարդկային հոգու բարդ ու նուրբ մեխանիզմները: Մյուս կողմից՝ հոգեբանական երևույթների մոդելավորման ակտիվ աշխատանքներն օգնեցին մոռանալ բուն արհեստական ինտելեկտի ստեղծման հետ կապված դառն անհաջողությունը: Դեռևս 1971 թ. Ֆ.Հեյես-Ռոթը ստիպված էր արձանագրել, որ հասարակությունը կորցրել է հետաքրքրությունը «Կարո՞ղ են արդյոք մեքենաները մտածել» բանավեճային հարցի հանդեպ (Hayes-Roth 1971):

Այդուհանդերձ, ընդհանուր գիտական առումով այս սկզբունքային կարևորության խնդրի հանդեպ առաջացած անտարբերության մթնոլորտում հասարակական կյանքի պահանջմունքների թելադրանքով արհեստական ինտելեկտի հետ անմիջականորեն առնչվող մի շարք բնագավառներում հաջողվեց հասնել փայլուն արդյունքների: Ես նկատի ունեմ այսպես կոչված «էքսպերտային» սարքերի ստեղծումը, որոնք հնարավորություն տվեցին ավտոմատ եղանակով լուծելու այնպիսի բարդ խնդիրներ, ինչպիսիք են հիվանդությունների ախտորոշումը, օդանավակայանների չվերթների ղեկավարումը և նման կարգի կոնրկրետ, բայց կարևոր ու բարդ գործնական խնդիրներ: Նման կարգի առաջադրանքներն այնքան բարդ են, իսկ ղեկավարման օբյեկտներն էլ՝ որոշակի սահմաններում փոփոխական, որ դրանց լուծումը հնարավոր է միայն որոշակի մոտավորությամբ: Ընդ որում անհրաժեշտ է լինում նախատեսել ստեղծված համակարգի աշխատանքի մշտական բարելավման հնարավորությունը համապատասխան փորձի կուտակմանը զուգընթաց:

Սկզբնական շրջանում շախմատային ծրագրերը նույնպես փորձում էին մշակել էքսպերտային եղանակով՝ ձգտելով պարզել, թե որակյալ շախմատիստներն ինչպես են կատարում «լավ քայլերի» ընտրությունը: Բայց երբ համակարգիչների կողմից շախմատային դիրքերի գնահատման արագությունը անցավ մեկ միլիոն դիրք վարկյանում սահմանը, պարզվեց, որ համակարգչի համար ավելի հարմար է *բոլոր հնարավոր դիրքերը գնահատելով* խաղալ, քան թե խաղալ մտածելով ու հասկանալով: Իսկ երբ դիրքի գնահատման արագությունը հասավ մեկ վարկյանում 100 միլիոնի, համակարգիչները սկսեցին հաղթել շախմատ

տային խաղի լավագույն վարպետներին: Աշխարհի չեմպիոն, հանճարեղ շախմատիստ Գարի Կասպարովը 1997 թ. պարտություն կրեց Դիպ Բլու շախմատային ծրագրից:

Զուտ հաշվարկների արագության վրա հիմնված շախմատային ծրագրերի սենսացիոն հաջողությունը ևս մի լուրջ հարված էր արհեստական ինտելեկտի մշակման հեռանկարներին: Շախմատի խաղն իր բարդության, անսահման քանակով տարբերակների, գեղեցիկ գոհաբերությունների, սկզբնախաղերին վերաբերող սիստեմատիկ գիտելիքների անհրաժեշտության շնորհիվ միշտ դասվել է ինտելեկտուալ զբաղմունքի շարքերում: Եվ երբ մասնագետները սկսեցին մշակել շախմատի խաղի համակազմային ծրագրեր, այն տրամադրությունը ձևավորվեց, որ դա էլ լավագույն ուղին է ինչպես շախմատի միջոցով մարդկային մտածողությունը մոդելավորելու նպատակին հասնելու, այնպես էլ բուն մտածողության մեխանիզմը բացահայտելու համար: Ցավոք, համակազմիչների արագ հաշվարկներ կատարելու տեխնիկական կարողության ֆանտաստիկ առաջընթացը ավելորդ դարձրեց մտածողության կարողությամբ նրանց զինելու խնդիրը:

Այս կապակցությամբ փիլիսոփայորեն տրամադրված մարդկանց մոտ հարց է առաջանում. «Եթե մեքենան, համակարգիչը մարդուն հավասար ինտելեկտուալ խնդիր է լուծում, արդյո՞ք դա չի նշանակում, որ այդ սարքը մտածում է»: Հարցի պատասխանը բացասական է: Իրոք, թվաբանական հաշվարկներն ինտելեկտուալ գործողություններ են, բայց ոչ մեկի մոքով չի անցնի մեխանիկական հաշվիչը (арифмометр-ը) անվանել մտածող մեքենա: Սրելով իրավիճակը, արհեստական ինտելեկտի անզլիացի

հայտնի մասնագետ Ալան Տյուրինգը առաջարկեց հարցի հետևյալ ձևակերպումը: «Դիցուք հարևան սենյակում մի մարդ ու մի «խելացի» մեքենա են գտնվում, որոնք միաժամանակ պատասխանում են մեր հարցերին: Ի՞նչ հարցի միջոցով է հնարավոր որոշել, որ պատասխանողը մեքենա է, մարդ չէ»: Տյուրինգի հարցադրումը փաստորեն ենթադրում է, որ եթե մեքենան կարողացավ հարցերին մարդուն հավասար պատասխանել, ապա մենք պարտավոր կլինենք նրան ընդունել որպես մտածող էակ:

Տյուրինգի հարցադրումը երևի այնքան էլ նշանակալից չէ: Արդեն арифмометр-ի օրինակից մենք կարող ենք եզրակացնել, որ մտածողությամբ օժտվածությունը որոշվում է ոչ թե հարցի ճիշտ պատասխանով, այլ այն ուղիով, որով ստացվել է պատասխանը: Ավելի կոնկրետ, հարցին պատասխանողն օժտված է մտածողությամբ, եթե նա *հասկանում է* հարցը և հասկանալով է որոնում տրված հարցի պատասխանը: Ցավոք, ժամանակակից համակարգիչները ոչինչ չեն հասկանում: Համակարգիչները ոչինչ չեն հասկանում նույնիսկ այն բնագավառում, որտեղ փայլուն լուծում են իրենց առաջադրված խնդիրները: Ժամանակակից համակարգիչները մեխանիկորեն կատարում են այն քայլերը, որոնք նրանց պարտադրում է կատարել իրենց ծրագիրը: Համակարգիչների արտադրության գիտությունում ու տեխնոլոգիայում ընդհանրապես բացակայում է *հասկանալ* տերմինը:

Հաշվի առնելով, որ հասկացման խնդիրը դեռևս լուծված չէ արհեստական ինտելեկտի մասնագետների կողմից, Տյուրինգի «խելացի» մեքենային կարելի է անելանելի վիճակի մեջ դնել ցանկացած պարզ հարցով, որը, սակայն, պահանջում է հասկացման բավականին բարձր մակարդակ: Օրինակ՝

կարելի է Տյուրինգի սենյակում գտնվող մարդուն և համակարգչին պատմել մի նոր անեկդոտ և հարցնել, թե այդ անեկդոտում ի՞նչը նրանց թվաց զվարճալի: Համոզված եղեք, որ դուք միանգամից կզգաք, թե որն է մեքենայի պատասխանը:

Խնդիրների լուծման համընդհանուր
ալգորիթմը

Բայց ո՞րն է *հասկանալ* հասկացության ճշգրիտ իմաստը: Եվ արդյո՞ք հնարավոր է ստեղծել հասկացող համակարգչային ծրագրեր, «իսկականից» մտածող մեքենաներ: Այս հարցերը մենք կքննարկենք սվյալ հոդվածի հաջորդ բաժնում: Իսկ այժմ մենք կանցնենք արհեստական ինտելեկտի առանցքային կետին՝ ինտելեկտուալ խնդիրների լուծման ալգորիթմին:

Կրկնենք արհեստական ինտելեկտ ստեղծելու ռազմավարության իմ ըմբռնումը. նախ պետք է մշակել ինտելեկտուալ խնդիրների լուծման հնարավորին չափ համընդհանուր ալգորիթմ, որի հենքով կառուցված ծրագիրն օժտված լինի մտածելու, առաջադրվող խնդիրներն ինքնուրույն լուծելու կարողությամբ: Խնդիրների լուծման տեսությանը նվիրված գրականությունը անեկբայորեն համոզում է, որ ցանկացած ինտելեկտուալ խնդիր լուծվում է երկու հիմնական փուլով՝ խնդրի *վերլուծություն* և լուծման գաղափարի *համադրություն* (վերջինս հաճախ նշում են գաղափարների *զեներացիա* տերմինով):

Այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքի շնորհիվ մեզ հաջողվեց խնդրի վերլուծությունը ներկայացնել որպես համապատասխան *ենթաքայլերի հաջորդականություն* (Djidjian 2004): Որոշակի կոնկրետացումներ բացահայտվեցին նաև խնդրի լուծ-

ման գաղափարի համադրության հետ կապված: Բացահայտվեցին երեք կանոններ, որոնցից մեկը հնարավորություն է տալիս խուսափել «ոչ խելացի» գաղափարներ առաջադրելուց, իսկ մյուս երկուսն օգնում են «խելացի» ու «շատ խելացի» մտահանգումներ կատարելուն (տե՛ս սույն հոդվածում):

Հիշեցնենք նաև, որ խնդրի վերլուծության հիմնական քայլերը դիտարկելիս մենք ցուցադրել ենք, որ խնդրի արդյունավետ լուծման տեսակետից այդ քայլերն անհրաժեշտ են, իսկ քայլերի հաջորդականությունը՝ պարտադիր: Կարևոր է նաև այն եզրակացությունը, որ խնդրի լուծման գաղափարն առաջադրվում է միայն մեկ եղանակով՝ նման խնդրի լուծման համանմանությամբ (Джиджян 1984): Վերջին երկու հանգամանքները մեզ հուշում են խնդրի վերլուծության քայլերը և լուծման գաղափարի համադրության քայլերը միացնել խնդրի լուծման քայլերի մեկ միասնական հաջորդականության մեջ, որը մեզ կտրամադրի *ցանկացած խնդրի լուծման որոնման համընդհանուր և առավել արդյունավետ սխեմա*: Քանի որ մեր սխեմայի քայլերը բավականաչափ մանրամասն են ու պարտադիր, և ես մեծ հարգանք եմ տածում մաթեմատիկական խնդիրների լուծման ալգորիթմների հանդեպ և միաժամանակ խորապես համոզված եմ, որ ոչ մի սկզբունքային արգելք գոյություն չունի, որ մեր սխեման հարստացվի ու դառնա ալգորիթմ բառիս խիստ իմաստով, ապա ես խնդիրների լուծման վերլուծական-համադրական սխեման անվանել եմ *Խնդիրների լուծման համընդհանուր ալգորիթմ*՝ վերջինիս լայն իմաստով: Անցնենք խնդիրների լուծման որոնման մեր ալգորիթմի ձևակերպմանը (տե՛ս Djidjian 2004; Djidjian 2011):

Խնդիրների լուծման համընդհանուր
ալգորիթմ

1. Հասկանալ տվյալ խնդրի տեքստը

1.ա. Առանձնացնել *խնդրի հարցը* արտահայտող նախադասությունը և արձանագրել, թե ինչ օբյեկտի մասին է հարցը և ինչ է պահանջում այն պարզել:

1.բ. Արձանագրել *խնդրի թեման*՝ ղեկավարվելով խնդրի հարցով և խնդրի հարցին վերաբերող տվյալներով:

1.գ. Խնդրի տեքստի յուրաքանչյուր *բարդ նախադասություն* ներկայացնել ասույթների տրամաբանության համարժեք բարդ ասույթի տեքստով:

1.դ. Ներգրավել խնդրի տեքստի հիմնային հասկացությունների *սահմանումները*:

1.ե. Տեքստում հանդիպող պատկերավոր /“խուճուճ”/ արտահայտությունները և իդիոմաները փոխարինել *ստանդարտ*, սովորական ձևակերպումներով:

1.* Ալգորիթմի տվյալ քայլի յուրաքանչյուր ենթակետը կատարելուց հետո ստուգել՝ արդյո՞ք նրա արդյունքը հնարավորություն չի տալիս լուծված խնդիրների առկա պաշարում ընտրել հետագոտվող խնդրին *նույնական* նախատիպ խնդիր: Դրական պատասխանի դեպքում նախատիպի լուծման եղանակը կիրառել հետագոտվող խնդրի հանդեպ: Բացասական պատասխանի դեպքում անցնել ալգորիթմի հաջորդ քայլին:

2. Վերանալ երկրորդականից:

2.ա. Անտեսել խնդրի տեքստի այն տեղեկատվությունը, որն ակնհայտ *կասպ չունի խնդրի հարցի հետ*:

2.բ. Անտեսել խնդրի տեքստի այն տեղեկատվությունը, որն ակնհայտ *կասպ չունի խնդրի թեմայի հետ*:

3. Կենտրոնանալ գլխավորի վրա:

3.ա. Առանձնացնել խնդրի տեքստի այն տեղեկատվությունը, որն ակնհայտորեն *կասպված* է խնդրի հարցի հետ:

3.բ. Ներգրավել խնդրի հարցի հետ ակնհայտորեն կասպված (ռելեվանտ) հասկացությունների *սահմանումները*:

3.գ. Ներգրավել ռելեվանտ հասկացությունների միջև կապերն արտահայտող հիմնական դրույթները (օրենքները, կանոնները):

4. Խնդիրը ներկայացնել ստանդարտ եղանակով:

4.ա. *Նշաններ* (տառային սիմվոլներ) ներմուծել խնդրի ռելեվանտ հասկացությունների համար:

4.բ. *Հարցն առանձնացնել* տվյալներից:

4.գ. *Համառոտագրել* տվյալները:

5. Խնդիրը ներկայացնել գրաֆիկական սխեմայի ձևով:

5.ա. Գրաֆիկորեն ներկայացնել հետագոտվող *առարկաները*:

5.բ. Գրաֆիկորեն նշել նրանց *հատկությունները* և վիճակները:

5.գ. Գրաֆիկորեն նշել նրանց միջև *հարաբերությունները*:

6. Բացահայտել խնդրի կառուցվածքը՝ օգտագործելով խնդրի գրաֆիկական ներկայացումը:

6.ա. Բացահայտ եղանակով արձանագրել պրոբլեմային իրավիճակում ուսումնասիրվող *օբյեկտները*:

6.բ. Բացահայտ եղանակով արձանագրել ուսումնասիրվող օբյեկտների *հատկություններն* ու վիճակները:

6.գ. Բացահայտ եղանակով արձանագրել ուսումնասիրվող օբյեկտների միջև *հարաբերությունները*:

- 7. Որոշել հետազոտվող խնդրի տիպը՝ բացահայտ եղանակով արձանագրելով նրա թեման ու կառուցվածքը:
- 7.* Ստուգել՝ արդյո՞ք հնարավոր չէ լուծված խնդիրների պաշարում ընտրել հետազոտվող խնդրի հետ նույն *տիպին* պատկանող խնդիր կամ տվյալ խնդրի *տիպին* վերաբերող «շատ խելացի համանմանության» կանոն: Դրական պատասխանի դեպքում փորձել կիրառել այդ նախատիպ խնդրի լուծման եղանակը կամ «շատ խելացի համանմանության» կանոնը հետազոտվող խնդրի հանդեպ: Բացասական պատասխանի դեպքում անցնել ալգորիթմի հաջորդ քայլին:
- 8. Խնդրի պայմաններից բխեցնել նոր հետևանքներ.
- 8.ա. Խնդրի տվյալներից բխեցնել «մեկ քայլանոց» հետևանքներ:
- 8.բ. Ներգրավել ռելեվանտ ընդհանուր դրույթներ (օրենքներ):
- 8.գ. Բխեցնել հետևանքներ խնդրի տվյալներից և ռելեվանտ դրույթներից («երկու քայլանոց» հետևանքներ):
- 8.դ. Կիրառելով 9բ և 9գ կետերը՝ կառուցել հետևանքների շղթաներ:
- 9. Հետազոտվող խնդիրը բաժանել ենթախնդիրների.
- 9.ա. Առանձնացնել հարցի հիմնային հասկացությունը («խնդրո առարկան»):
- 9.բ. Ղեկավարվելով խնդրի թեմայով՝ առանձնացնել այն ընդհանուր դրույթը (օրենքը), որն անմիջականորեն վերաբերում է խնդրի հարցին:
- 9.գ. Այդ դրույթի կազմի մեջ մտնող հասկացություններից կազմել ուսումնասիրվող խնդրի առաջին ենթախնդիրները:
- 9.դ. Կիրառելով 8բ և 8գ գործողությունները այդ ենթախնդիրների հանդեպ՝ կառուցել

հետազոտվող խնդրի «ենթախնդիրների ծառը»:

- 9.* Ենթախնդիրների ծառի ամեն մի ճյուղ կառուցելուց հետո ստուգել՝ արդյո՞ք կառուցված ենթախնդիրների ծառի ճյուղերի բոլոր վերջին («ավարտական») հանգույցներն են համընկնում հետազոտվող խնդրի պայմանների կամ նրանցից բխեցրած հետևանքների հետ: Եթե պատասխանը դրական է, ապա *տվյալ խնդիրը լուծվում է՝* շարժվելով «ենթախնդիրների ծառի» ավարտական հանգույցներից դեպի խնդրի հարցը: Եթե պատասխանը բացասական է, ապա անցնել ալգորիթմի հաջորդ քայլին:
- 10. Այն «ամուր կորիզ» ենթախնդիրները, որոնք չեն համընկնում հետազոտվող խնդրի պայմանների կամ նրանցից բխեցրած հետևանքների հետ և որոնց հանդեպ չի հաջողվում շարունակել բաժանումը ենթախնդիրների, փորձել լուծել համանմանության միջոցով՝ կիրառելով խելացի համանմանության Կ1, Կ2 և Կ3 կանոնները (տե՛ս ստորև).
- 10.ա. Որոշել տվյալ խնդրի «ենթախնդիրների ծառի» այն ավարտական հանգույցների տիպը, որոնք չեն համընկնում հետազոտվող խնդրի պայմանների կամ նրանցից բխեցրած հետևանքների հետ, և որոնց հանդեպ այլևս չի հաջողվում շարունակել բաժանումը ենթախնդիրների, և այդ «ամուր կորիզ» ենթախնդիրների հանդեպ կիրառել վերլուծության *առաջին յոթ քայլերը*:
- 10.բ. Յուրաքանչյուր «ամուր կորիզ» հանգույցի համար ներգրավել նրա թեմայի շրջանակներում լուծված բոլոր խնդիրները և որոշել դրանց *տիպերը*:
- 10.գ. Փորձել լուծել յուրաքանչյուր «ամուր կորիզ» ենթախնդիրը ներգրավված նա-

խատիպ խնդիրների լուծման եղանակով՝ սկսելով առավել նման (նույնական) նախատիպ խնդրից և հաշվի առնելով «խելացի համանմանությունների» Կ1, Կ2 և Կ3 կանոնները:

11. Վերլուծության յուրաքանչյուր քայլում ներգրավել *ռելեվանտ* տեղեկատվություն.
- 11.ա. Ներգրավել խնդրի հարցի հետ անմիջականորեն կապված հասկացության սահմանումը կամ այդ հասկացությունը պարունակող ընդհանուր դրույթը:
- 11.բ. Ներգրավել խնդրի *տվյալներն* արտահայտող հասկացությունների հետ անմիջականորեն կապված սահմանումներ կամ օրենքներ:
- 11.գ. Կիրառել 11ա և 11բ քայլերը ենթախնդիրների հիմնային հասկացությունների հանդեպ:
- 11.դ. Ներգրավել խնդրի վերլուծության քայլերի իրականացման համար անհրաժեշտ տեղեկատվություն:
12. Բացահայտել թաքնված տեղեկատվությունը:
- 12.ա. Բացահայտել խնդրին անմիջականորեն վերաբերող տեղեկատվությունների բազմությունից խնդրի հարցի հետ անմիջականորեն կապված կարևոր դրույթ:
- 12.բ. Բացահայտել խնդրի հարցի հետ անմիջականորեն կապված մի այնպիսի կարևոր դրույթ, որը հնարավոր է նկատել միայն խնդրի տարրերի միջև որոշ *ոչ-ակնհայտ կապը* կամ հարաբերությունը հաշվի առնելուց հետո:
- 12.գ. Բացահայտել խնդրի հարցի հետ անմիջականորեն կապված մի այնպիսի կարևոր դրույթ, որը հետևում է միայն որոշ *ոչ-ակնհայտ ռելեվանտ* տեղեկատվություն ներգրավելուց հետո:
- 12.* Ալգորիթմի տվյալ քայլի յուրաքանչյուր ենթակետի միջոցով ստանալով նոր

դրույթ՝ այն ավելացնել հետազոտվող խնդրի պայմանին և ստուգել՝ արդյո՞ք խնդրի լուծման ալգորիթմը նոր պայմաններում լուծում է հետազոտվող խնդիրը՝ կրկնելով ալգորիթմի բոլոր *1-9 քայլերը*: Դրական պատասխանի դեպքում ստացվում է հետազոտվող խնդրի լուծումը: Բացասական պատասխանի դեպքում անցնել ալգորիթմի հաջորդ քայլին:

Այժմ ժամանակն է, որ ներկայացնենք Համընդհանուր Ալգորիթմի 10-րդ քայլում նշված խելացի համանմանության կանոնները:

Անթույլատրելի համանմանության կանոն Կ1. *Համանմանության սխեմայով մտահանգելուց առաջ ստուգել՝ արդյո՞ք Ա խնդիրը չունի այնպիսի Ֆ հատկություն, որն անհամատեղելի է Բ խնդրի լուծման Վ եղանակի քայլերից մեկի հետ:*

Խելացի համանմանության կանոն Կ2. *Համանմանության սխեմայով մտահանգելիս նախապատվությունը տվեք այն Բ նախատիպ խնդրին, որի կառուցվածքը նույնական է կամ առավել մոտ է մեր կողմից ուսումնասիրվող Ա խնդրի կառուցվածքին:*

Շատ խելացի համանմանության կանոն Կ3. *Եթե B նախատիպ խնդիրը լուծվել է T եղանակով, և մենք կարողացել ենք մեզ համար համոզիչ եղանակով ընդհանրացում կատարել, որ B նախատիպ խնդրի P կառուցվածքն էական պայման է, որպեսզի այդ կառուցվածքի ցանկացած խնդիր լուծվի T եղանակով, ապա այդ դեպքում արդարացված է (և շատ խելացի է)՝ հանդիպելով նոր A խնդրի, որն ունի P կառուցվածք, փորձել այն լուծել T եղանակով:*

Իհարկե, վերոներկայացված *Խնդիրների լուծման համընդհանուր ալգորիթմը* միայն լայն իմաստով է ալգորիթմ: Դեռևս շատ մեծ աշխատանք պետ է կատարվի,

որպեսզի մեր *Համընդհանուր ալգորիթմի* 12 քայլերից ու 41 ենթաքայլերից յուրաքանչ-յուրը մատչելի դառնա համակարգիչների համար: Եվ եթե մենք այդ ապագա աշխատանքների մտադրվածությամբ զննենք առաջադրված *Համընդհանուր ալգորիթմը*, ապա դժվար չի լինի նկատել, որ համակարգիչները միայն այն ժամանակ կկարողանան իրագործել դրա ենթակետերը, երբ մենք նրանց կզինենք *հասկանալու* կարողությամբ:

Այսպես՝ *Համընդհանուր ալգորիթմի* 16 ենթակետը պահանջում է «Տեքստում հանդիպող պատկերավոր (“խուճուճ”) արտահայտությունները և իդիոմները փոխարինել *ստանդարտ*, սովորական ձևակերպումներով»: Համակարգիչն ընդունակ կլինի իրագործելու այդ պահանջը միայն այն ժամանակ, երբ մենք նրան կսովորեցնենք անհրաժեշտ ծավալով հասկանալ բնական լեզուն: *Համընդհանուր ալգորիթմի* 12-րդ ենթակետը՝ «Բացահայտել թաքնված տեղեկատվությունը» իրագործելու համար համակարգիչը պետք է հասկանա տվյալ կոնկրետ խնդրի պայմանները և դրանց անմիջականորեն վերաբերող ռելեվանտ գիտելիքները:

Հասկացման հիմնախնդիրը

Ինչպես մեր *Համընդհանուր ալգորիթմը* խիստ իմաստով մտածողության ալգորիթմ դարձնելու, այնպես էլ արհեստական ինտելեկտ ստեղծելու համար մենք պետք է այն աստիճանի ճշգրտորեն ու մանրամասնորեն ըմբռնենք *հասկանալ* հասկացությունը, որ կարողանանք հասկանալու կարողությամբ զինենք մեր համակարգիչները: Նման լուրջ խնդիր լուծելիս նպատակահարմար է նախ ի մի բերել բոլոր այն կա-

րևորը, ինչ հայտնի է հասկանալու վերաբերյալ: Սակայն պարզվում է, որ հասկանալու կարողությունն այնքան հիմնային տեղ է գրավում մարդկային բանականության և մտածողության համակարգում, որ նա հաճախ ընկալվում է որպես ինքնըստինքյան պարզ ու հասկանալի կարողություն: Նույնիսկ այն մենագրություններում, որոնց իսկ խորագրերում է դրված հասկացում կամ իմացություն տերմինները, հասկացման կարողությունը փաստորեն նույնացվում է մարդկային բանականությանը և չի դառնում հատուկ ուսումնասիրության առարկա (Локк 1960; Лейбниц 1983; Юм 1965):

Գիտական ու փիլիսոփայական հրապարակումներում *հասկացումը* օգտագործվում է երկու հիմնական իմաստով: Առաջին դեպքում նկատի ունեն տարբեր գիտական հայեցակետերի ու կատեգորիաների բովանդակության ճշգրիտ բացահայտման խնդիրը: Երկրորդ հիմնային իմաստը վերաբերում է աշխարհի, այդ թվում նաև մարդու և մարդկային հասարակության էական հատկանիշների բացահայտման խնդրին: Վերջին դեպքում հաճախ հարցին տալիս են հետևյալ փիլիսոփայական ձևակերպումը. «Ինչպե՞ս է հնարավոր մարդու կողմից աշխարհի իմացությունը», որից պարզորոշ նկատվում է, որ այս իմաստով հասկացումը նույնացվում է մարդկային իմացական կարողությանը:

Հասկացման հիմնախնդիրը էապես ձևափոխվում է, երբ ընդհանուր փիլիսոփայական մտորումներից մենք իջնում ենք դեպի համակարգիչների համար պահանջվող հասկացման կարողությունը: Յուրաքանչյուր համակարգիչ, ըստ էության, տեղեկատվություն վերամշակող սարք է: Մարդկային հասարակությունում տեղեկատվությունների գերիշխող մասը արտա-

հայտվում է բնական լեզվի նախադասությունների, դատողությունների միջոցով: Միանգամայն բնական կլիներ, եթե համակարգիչներն իրենց մուտքի տեղեկատվությունը ստանային բնական լեզվի տեքստերի ձևով: Բայց քանի որ համակարգիչները ոչինչ չեն հասկանում, ապա նրանք չեն կարող հասկանալ նաև բնական լեզվով շարադրված տեքստերը: Ավելի ստույգ, համակարգիչները տեղեկատվությունը ստանում և մշակում են 0-ների և 1-երի *բինար լեզվով*: Եվ հարցը հետևալն է. ինչ^օու չեն ծրագրավորողները մի հատուկ ծրագիր մշակում, որը թարգմաներ ցանկացած բնական լեզվի տեքստ բինար լեզվի:

Հավանաբար համակարգիչներ ստեղծող ժամանակակից մասնագետներն այստեղ ինչ որ անհաղթահարելի դժվարության են հանդիպել: Առաջին հայացքից ոչ մի լուրջ դժվարություն չպետք է լիներ: Եթե մենք հայերենի բոլոր բառերը համարակալենք և այդ համարները բինար թվի տեսքով հաղորդենք համակարգչին, արդո՞ք դա բավարար չէ, որ համակարգիչը ցանկացած խնդրի տեքստն ընդունի և դրա վրա աշխատի: Դժվար չէ պարզել, որ համակարգիչն այդ խնդրի վրա չի կարող աշխատել, քանի որ խնդրի բովանդակությունը կախված է դրա տեքստի բառերի իմաստից, իսկ հայերենի և բոլոր այլ բնական լեզուների բառերը բազմիմաստ են: Ընդ որում բառի իմաստն ինքը կախված է տեքստի բովանդակությունից, դրա համատեքստից, նաև տեքստի շարադրանքում այդ բառի օգտագործումից հատուկ բառակապակցություններում՝ իդիոմաներում: Մտացվում է յուրօրինակ արատավոր շրջան. տեքստի բովանդակությունը որոշվում է նրա մեջ օգտագործվող բառերի իմաստով, իսկ օգտագործված բառերի իմաստը, իր հեր-

թին, կախման մեջ է տեքստի բովանդակությունից:

Նշված իրավիճակի յուրահատկությունն այն է, որ մարդիկ կարծես թե չեն նկատում բնական լեզվի բառերի բազմիմաստության հետ կապված դժվարությունը և «հանգիստ» հասկանում են բնական լեզվով շարադրված տեքստերի բովանդակությունը: Մարդկանց օգնում է այն հանգամանքը, որ նրանք լեզուները յուրացնում են համատեքստորեն՝ տվյալ բառի յուրաքանչյուր նոր իմաստը կապելով համապատասխան իրավիճակի, համատեքստի հետ: Իրեն հաղորդվող տեքստը ընկալելով՝ մարդը գուզընթաց ճշգրտում է իր համար, թե ինչ իմաստով են այդ տեքստում օգտագործվում համապատասխան բառերը:

Համակարգիչների դեպքում վիճակը բոլորովին այլ է: Մենք համակարգչին բնական լեզու չենք սովորեցնում: Մենք ցանկանում ենք նրան տալ բնական լեզուն «պատրաստի» վիճակում, «համարակալված» բառերով: Այդ պայմաններում համակարգիչը չի կարող ինքնուրույն կողմնորոշվել, թե տվյալ տեքստում բառերն ի՞նչ ենթաիմաստով են հանդես գալիս: Ինչպե՞ս է հնարավոր օգնել համակարգիչներին, որպեսզի նրանք ճիշտ հասկանան իրենց հաղորդվող տեքստի բովանդակությունը: Պարզագույն լուծումն այն է, որ տեքստում ամեն մի բազմիմաստ բառին կցվի առանձին ցուցիչ նրա համապատասխան ենթաիմաստի համար: Այդ պարագայում համակարգիչը կարող է ճիշտ ընկալել տեքստի բովանդակությունը, հատկապես եթե նախօրոք տեքստի բարդ նախադասությունները ներկայացվեն որպես պարզ նախադասությունների համարժեք տրամաբանական կառույց: Բայց դա կնշանակի, որ համակարգիչը այդպես էլ կմնա անընդունակ ինքնուրույն

ըմբռնելու բնական լեզվով շարադրված տեքստերը և յուրացնելու գրքերում և ամսագրերում պարունակված՝ մարդկության կողմից կուտակված գիտելիքների հսկայական գանձարանը:

Եթե մենք ցանկանում ենք բնական լեզուն դարձնել համակարգիչներին մատչելի, ապա մենք չենք կարող բավարարվել տվյալ լեզվի բազմիմաստ բառերի ենթաիմաստներին ցուցիչներ կցելով: Մենք պետք է նաև յուրաքանչյուր ցուցիչի համար նշենք այն լեզվային արտահայտությունները (ինդիկատորները), որոնց ներկայությունը տեքստում հայտնաբերելով՝ համակարգիչը «կհասկանա», թե տվյալ բառը տվյալ տեքստում ինչ իմաստով է օգտագործվում: Մեր կողմից առաջադրվող այս ռազմավարությունը շատ պարզ ուղի է մատնանշում, բայց դրա իրականացումը պահանջում է աշխատանքի հսկայական ծավալ: Բնական լեզվի բառապաշարը 100 հազարին մոտ է, իսկ թե յուրաքանչյուր բառի ենթաիմաստը լեզվական քանի ինդիկատորների միջոցով կարող է արտահայտվել, դա մենք կարող ենք իմանալ միայն համապատասխան հետազոտության արդյունքով:

Ենթադրենք, որ եկել է այն ժամանակը, երբ մասնագետները կարողացել են բնական լեզվով հաղորդվող գիտելիքները և տեղեկատվությունները մատչելի դարձնել համակարգիչներին: Արդյո՞ք դա բավարար կլինի, որպեսզի համակարգիչը լիովին հասկանա ստացված տեղեկատվությունը, ասենք, երկրաչափական ինչ որ մի նոր թեորեմ: Պարզ է, որ այդ բնույթի տեղեկատվությունը հասկանալու համար համակարգիչը պետք է ունենա երկրաչափական գիտելիքների մի ամբողջական համակարգ՝ որպես անհրաժեշտ նախադրյալ: Երկրորդ,

նա պետք է գիտելիքների այդ պաշարին այն աստիճանի տիրապետի, որ կարողանա գտնել նոր տեղեկատվության (օրինակ՝ նոր թեորեմի) ստույգ տեղն իր գիտելիքների ամբողջական համակարգում (մասնավորապես, թե տվյալ թեորեմը որ աքսիոմների ու թեորեմների միջոցով է ապացուցվել): Երրորդ, գործնական տեսակետից ամենակարևորը, համակարգիչը պետք է կարողանա նոր թեորեմն արդյունավետորեն օգտագործել երկրաչափական խնդիրներ լուծելիս:

Քանի որ մեր ընդհանուր տեսակետից գիտական մտածողության առանցքը կազմում է հարցերի ու խնդիրների պատասխանների որոնումը, ապա նպատակահարմար է դիտարկել, թե ինչ մակարդակներ կարելի է առանձնացնել խնդրի հասկացման մակարդակի առումով: Այդ տեսակետից ես առաջարկում եմ խնդրի հասկացման կարողության մակարդակների հետևյալ դասակարգումը.

- կարողանալ խնդրի տեքստը վերաշարադրել «սեփական բառերով»,
- կարողանալ խնդրի տեքստից բխեցնել անմիջական եզրակացություններ,
- կարողանալ խնդրի հանդեպ կիրառել վերլուծության միջոցների ամբողջ համակարգը,
- կարողանալ բացահայտել հետազոտվող խնդրի արդեն լուծված նախատիպ խնդիրները,
- կարողանալ կիրառել նախատիպ խնդրի լուծման եղանակը հետազոտվող խնդրի հանդեպ,
- կարողանալ լուծել առաջադրված խնդիրը,
- հնարավորին չափ ընդհանրացնել առաջադրված խնդրի լուծումը:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Djidjian, R. (2004) Getting Ready for Great Discoveries. Yerevan state university publ., Yerevan.
2. Djidjian, R. (2011) "Building the logic of scientific discoveries". Main Issues of pedagogy and psychology. Yerevan. №3, 2011, p.p. 164-173.
3. Hayes-Roth, F. (1971) The meaning and mechanics of intelligence. MIT, July, 1971, p.1.
4. Newell, A. & Simon, H. (1956). "The Logic Theory Machine. A Complex Information Processing System". In RAND Corporation, P-868, June 15, 1956, p.28.
5. Newell, A. & Simon, H. (1961). «GPS, A Program that Simulates Human Thought». In Lernende Automaten, H. Billing (ed.). Munchen, R. Oldenburg, p.119.
6. Джиджян, Р. (1984). Методологический анализ процесса открытия и изобретения. Ереван, изд. Ереванского университета.
7. Джиджян, Р. (2013). «Логическая машина». Мудрость. №1, 2013.
8. Джевонс, С. (1881) Основы науки. СПб., 1881.
9. Лейбниц Г. (1983) Новые опыты о человеческом разумении. Сочинения в четырёх томах, т.2. Мысль, Москва.
10. Локк, Дж. (1960) Опыт о человеческом разуме. Избранные философские произведения в 2-х томах, т.1. Соцэргиз, Москва.
11. Юм, Д. (1965) Исследование о человеческом познании. Сочинения в двух томах, том 1. «Мысль», Москва.

Ռոբերտ ՋիՋՅԱՆ

ՀԱՍԿԱՑՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԻՆՏԵԼԵԿՏԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ
ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում են այն հանգամանքները, որոնց ազդեցությամբ համակարգիչներով գերհագեցած այսօրվա իրողությունում մոռացության է մատնվել ինքնուրույն մտածող մեքենաների, արհեստական ինտելեկտի ստեղծման սկզբունքային խնդիրը: Մտածող մեքենաների մշակման խնդիրը ձեռք բերեց գրեթե գործնական խնդրի կարգավիճակ անցյալ դարի կեսից, երբ ստեղծվեցին առաջին էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները, և իր բուռն ու կարճատև ծաղկումը ապրեց 20-րդ դարի նշանակալի նվաճումներից մեկը՝ կիրառական: Սակայն բա-

վականաչափ արագ պարզվեց, որ մեկ-երկու տասնամյակում մտածող մեքենաներ ստեղծելու տարածված լավատեսական տրամադրվածությունը իրեն չի արդարացնում: Հոդվածի հեղինակը մատնանշում է արհեստական ինտելեկտի ստեղծման երկու հիմնային դժվարություն՝ ինտելեկտուալ խնդիրների համընդհանուր ալգորիթմի մշակման խնդիրը և բնական լեզվով ներկայացված տեքստային տեղեկատվության հասկացման խնդիրը:

Հոդվածում նշվում է, որ հեղինակին հաջողվել է մշակել մոտ 40 ենթակետից

բաղկացած ինտելեկտուալ խնդիրների լուծման համընդհանուր սխեմա, որը նա պայմանականորեն անվանվում է Խնդիրների լուծման համընդհանուր ալգորիթմ: Հեղինակը համոզված է, որ արհեստական ինտելեկտի ստեղծման համար անհրաժեշտ ինտելեկտուալ խնդիրների լուծման համընդհանուր ալգորիթմը կարելի է ստանալ՝ հենց շարունակելով կոնկրետացնել իր կողմից մշակված սխեման: Հոդվածում ներկայացված են Խնդիրների լուծման համընդհանուր ալգորիթմի հիմնական քայլերը:

Համակարգիչների համար ստացվող տեղեկատվության ինքնուրույն հասկացման

համար հեղինակն առաջարկում է հետևյալ միջոցները. բառերի տարբեր իմաստների համարակալում և համատեքստերի տիպերի ցուցիչների բացահայտում: Առաջարկվում է նաև խնդրի հասկացման մակարդակների դասակարգում:

Հանգուցային հասկացություններ. արհեստական ինտելեկտ, խնդիր, խնդրի լուծում, մտածողության ալգորիթմ, հասկացում:

Robert DJIDJIAN

UNDERSTANDING CAPACITY AS THE PRINCIPLE DIFFICULTY IN BUILDING ARTIFICIAL INTELLECT

ABSTRACT

This paper discusses those factors by the influence of which the great task of building artificial intellect had been forgotten paradoxically just in the modern computerized life. The dream of building thinking machines got almost practical significance in the mead 20th century when were the first electronic computing machines and took place the short period of formation and intensive development of cybernetic science – one of the 20th century most significant achievements. But it was realized soon that the optimistic expectations of building thinking machines in a decade or two were not realized. The author of the paper mentions two main difficulties in building artificial intellect: the problem of developing the general algorithm of problem solving and the problem of computer understanding of natural language textual information.

The author claims that he has succeeded developing 40-step general scheme of problem solving that he conventionally calls Problem Solving General Algorithm. He is convinced that to develop a complete general algorithm of problem solving one has just to continue making more detailed the shceme he has suggested. The main steps of this general scheme of problem solving are presented in this paper.

In regard of the task of the problem of computer understanding of natural language information the author suggests, first, applying numerical indexes to different meanings of natural language words and phrases, second, introducing indicators for contexts of natural language texts. The paper suggests also a system of classification of the levels of understanding.

Key concepts: artificial understanding, algorithm of thought, task, task solution, understand-

Роберт ДЖИДЖЯН

ПОНИМАНИЕ КАК ЦЕНТРАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА РАЗРАБОТКИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья обсуждает те обстоятельства, под воздействием которых в наш перенасыщенный компьютерами век предали забвению принципиальную задачу создания мыслящих машин, или искусственного интеллекта. Задача разработки мыслящих машин приобрела статус почти практической цели, когда были созданы первые электронные вычислительные машины и испытала период своего бурного развития одно из наиболее значительных достижений двадцатого века – наука кибернетики. Однако в весьма короткое время выяснилось, что распространённое оптимистическое ожидание создания мыслящих машин в течении ближайших одной-двух десятилетий не оправдывается.

Автор статьи указывает два главных затруднения на пути создания искусственного интеллекта – задачу разработки универсального алгоритма решения интеллектуальных задач и проблему понимания текстовой информации, представленных на естественном языке.

В статье отмечается, что её автору удалось разработать состоящую из 40 подпунктов универсальную схему решения интеллектуальных задач, которую автор условно назвал Универсальным алгоритмом решения задач. Автор убеждён, что истинный Универсальный алгоритм решения задач может быть создан именно на пути дальнейшей детализации его схемы решения задач. В статье представлены основные шаги Универсального алгоритма решения задач.

В направлении понимания искусственным интеллектом информационных текстов на естественном языке автор предлагает следующие два средства – индексацию различных значений слов и выражений естественного языка и выявление индикаторов для различных контекстов. Предложена так же система уровней понимания текстов задач.

Ключевые понятия: искусственный интеллект, алгоритм мышления, задача, решение задачи, понимание.

НОВАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В НАУКЕ: ГЛОБАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

В научной литературе всё чаще высказываются мнения, что мы живем в век глобализации, глобальной революции, вступили в глобальную эпоху и т. п. Термин «глобальный» появляется и в повседневной жизни, выражая новый взгляд на окружающий нас мир – мир, который уже многим представляется глобальным миром. В этой ситуации важно выяснить: как же наука, а за ней и образование отражают возникшую глобальную ситуацию и ориентацию нашей жизни? Какие процессы и тенденции характерны для научного познания и современного образования, которые не должны оставаться безучастным к происходящим и грядущим глобальным переменам? И действительно, уже с прошлого века наука и образование начали интересоваться глобальными феноменами и появились в основном ближе к концу второй половины XX в новые научные и образовательные дисциплины, которые стали ориентироваться на глобальную проблематику, причём у ряда из них появилось своё «глобальное измерение».

Появление и развитие глобалистики и других форм глобальных исследований и сфер образования оказалось неизбежным научным ответом на глобальные вызовы XX и начала XXI века. Осознание важной роли глобализации, глобальных проблем и других общепланетарных старых и новых феноменов и понимание перспектив дальнейшего развертывания совокупной глобальной деятельности стало важной областью научного поиска и новым направлением развития современного образования. Глобальная проблематика уже выдвигается в лидеры научно-образовательного процесса и становится одним из оснований современной научной картины мира и мировоззрения. Происхо-

дит отчетливо выраженный и интенсивный процесс глобализации науки и образования, идут глобально-революционные трансформации и в других сферах деятельности.

Поэтому очень важная задача глобальных исследований состоит в том, чтобы выяснить их положение и роль не только в современной, но главное – в будущей науке, для чего важно увидеть и осознать мегатренды её эволюции, обретающие глобальное измерение и перспективы. Не менее, если не более важная задача заключается в том, чтобы выяснить роль глобальных процессов в обществе и природе, в их взаимодействии, их эволюции и коэволюции. Осознание и исследование глобальных феноменов важно и для дальнейшего создания высоких глобальных гуманитарных и социальных технологий, используемых в образовании, международной деятельности, глобальной политике и глобальной экономике, для формирования глобального технологического уклада информационного общества с устойчивым развитием (УР).

В принятую на 70-ой Генеральной Ассамблее ООН в сентябре 2015 года повестку дня в области устойчивого развития до 2030 года, включены 17 целей устойчивого развития (ЦУР) и 169 связанных с ними задач, которые носят комплексно-интегративный характер, представляя собой набор глобальных приоритетов и параметров устойчивого развития. Будущее глобальное развитие должно реализовывать цели и принципы УР, которые будут уточняться с каждым новым этапом реализации этого типа социоприродной эволюции.

Особую обеспокоенность в последнее время стало вызывать но и глобальное измерение устойчивого развития, поскольку оно требует

координации и интеграции усилий мирового сообщества. Поэтому важно не просто направить глобализацию и другие зависящие от человечества глобальные процессы по пути УР, на что уже нацеливают документы ООН, а все глобальное развитие должно, по крайней мере, в своей «антропогенной» части, реализовывать цели и принципы УР, которые будут уточняться с каждым новым этапом реализации этого типа развития.

Переход к УР уже обретает глобальный характер и в перспективе будущей цивилизации требует формирования планетарного управления процессом этого перехода. Это означает, что глобализация и другие глобальные процессы должны будут получить новый импульс и стратегическую ориентацию от пока виртуальной модели УР, постепенно утрачивая свойство стихийности, становясь социально проектируемым и управляемым (вначале направляемым) процессом эволюционного движения единого человечества.

Переход к УР в силу планетарной ограниченности и сильной взаимосвязи компонентов биосферы (как естественного фундамента существования жизни) и формирования целостности цивилизации через глобализацию должен стать также процессом глобального управления, в тех или иных аспектах ограничивающих стихийное продолжение рыночно-экономической модели НУР. И хотя только к ограничениям, разумеется, нельзя свести переход к УР, однако, они приобретают сейчас приоритетное значение и в зависимости от степени осознания этих биосферных и иных пределов и границ можно будет в будущем судить об эффективности перехода к УР на глобальном, региональном, национальном и локальном уровнях, а также в темпоральном измерении.

При «вписывании» глобальных процессов в стратегию УР необходимо, чтобы все составляющие этой последней стратегии (и прежде всего политическая, экономическая, социальная и

экологическая компоненты) «работали» уже в направлении новой цивилизационной парадигмы, все больше вырываясь из старой модели развития, т.е. вместо стихийного процесса становились бы процессом глобально управляемым.

Поскольку стихийная эволюция глобальных процессов ведет к дальнейшему усилению негативных последствий и угрожает катастрофами, то появилась идея, чтобы ряд из них, зависящих от антропогенной деятельности, трансформировать в желаемом позитивном направлении. А это требует формирования принципиально нового типа управления – глобального управления социальной и социоприродной деятельностью. Важно сформировать такую теорию глобальных процессов, в которой можно было бы не просто описывать объективно-стихийно происходящее в мире в глобальном измерении, но и попытаться ориентировать эти процессы в нужном для человечества прогрессивно-поступательном направлении.

Однако без формулировки наиболее важных и приоритетных целей движения по пути УР вряд ли имеет смысл говорить о реальности становлении глобального управления, хотя глобальное управление может быть использовано и для иных целей. ЦУР должны будут в первую очередь затрагивать и сбалансированно охватывать как минимум три основные составляющие (экономическую, социальную и экологическую компоненты) устойчивого развития и взаимосвязи между ними.

Глобальное управление будет реализовываться различными способами и в различных направлениях, например, с помощью экономических, политических, экологических и других социальных способов и действий и т.д.. Причем процессы глобализации при переходе к УР и становления глобального управления весьма тесно взаимосвязаны, причём прогресс в одном направлении будет стимулировать продвижение в другом.

В современном мире наука оказалась перед необходимостью глобальной революции, которая по своей значимости несопоставима ни с одной из предыдущих, поскольку она будет развёртываться как бы в «другом глобальном измерении». Но это измерение действительно оказывается настоящим глобальным измерением, поскольку термин «глобальный» здесь используется как в содержательном, так и в пространственно-географическом смыслах. Поэтому мы остерегаемся считать эту революцию в науке очередной, как и предыдущие, которые тоже именовались глобальными, но в несколько ином смысле.

Периоды развития науки, когда существенно меняются научные представления, оценки, несовместимые со старыми, появляются новые подходы, методы, материальные возможности и средства научного исследования, считаются научными революциями. До сих пор выделялись четыре следующие друг за другом глобальных революции в науке: становление классического естествознания, формирование дисциплинарной организации науки, появление неклассического естествознания и, наконец, – постнеклассической науки. Здесь значение термина «глобальное» чисто содержательное, в том смысле, что оно распространяется, пусть и не сразу, а постепенно, но на всю науку в целом. Подробные характеристики этих глобальных революций уже достаточно подробно описаны в учебных пособиях по философии науки (на что уже были ссылки), причем зачастую в научных революциях видят смену парадигм, системных характеристик науки, стратегий научно-исследовательской деятельности и способов ее осуществления.

Научные революции в этом смысле акцентировали внимание на бифуркационных трансформациях в движении знания и «внутренней» логике развития науки. Причём в темпоральном ракурсе один этап сменял другой, т.е.

шла линейная смена этих этапов. Эпитет «глобальная» при термине «революция» здесь отражал качественно-содержательные характеристики только самой науки соответствующего периода, а не исследуемых ею глобальных процессов в общепланетарном значении, которое мы здесь используем. Поэтому здесь понятие «глобальная революция в науке» имеет иной смысл, сравнимый в какой-то степени с более ранним процессом космических трансформаций в науке, вызванных появлением практической космонавтики и последующей космизацией науки в связи с освоением внеземных пространств. Космическая революция в науке тем самым предшествовала глобальной революции, хотя и тесно с ней связана.

Со второй половины прошлого века и начала нынешнего линейно-темпоральное «революционное движение» науки если не прекращается, то уступает место появлению некоторому «мультиреволюционному взрыву». Его суть заключается в появлении почти в один и тот же исторический период не одной «очередной» научной революции, а целого их «куста», которые постепенно объединяются в некое системное целое, которое именуются «ноосферной революцией в науке». К уже упомянутой космической революции в науке добавляется глобальная революция, информационная революция, экологическая революция, темпоральная революция и ряд других, которые создают научную основу будущего ноосферогенеза.

Уместно обратить внимание, что упомянутые выше революционные изменения науки, кроме роста технического могущества, так или иначе, содействовали и углублению глобального экологического кризиса. Близится новая «точка бифуркации» на пути революционных изменений науки, которая либо погибнет вместе с человечеством, либо вместе с ним вступит в новую эру, выбрав новые цели и ценности своего развития. Речь идет о гло-

бальной и в перспективе дальнейшей эволюции – ноосферной революции в науке, которая начинается с ее кардинальной глобализации и ориентации на исследование необходимости и возможности перехода к устойчивому развитию и последующему ноосферогенезу.

Глубинная причина усиления интереса к глобальному знанию и соответствующему ему образованию заключается в необходимости изменения течения глобальных проблем и процессов (особенно, глобализации), в которых нарастают негативные тенденции и последствия. Именно потому, что антропогенный кризис стал глобальным и угрозы существованию человечества обрели общепланетарный характер и масштаб (что, например, наиболее наглядно демонстрирует экологическая проблема), уже невозможно выйти из кризиса без широкого использования опережающих механизмов и факторов (одним из главных из них, как будет показано, является процесс футуризации и становление опережающего образования). Ведь если разразится глобально-экологическая либо иная общепланетарная катастрофа, то устранять ее последствия будет просто некому.

Важно выяснить роль глобальных процессов в обществе и природе, процессах их эволюции и коэволюции, ведь ранее должного внимания на них не обращалось, поскольку не было специальных областей и направлений их исследования. Появившаяся во второй половине XX века глобалистика, независимо от узкого либо широкого определения ее предмета, представляет собой лишь часть более широкого научного направления – глобальных исследований и общего процесса глобализации науки, обретающего революционный характер и масштабы.

Между тем начало становления глобального направления науки, независимо от конкретного его наименования, следует датировать не с возникновения глобалистики со второй половины прошлого века, а с первой его половины, даже с начала ушедшего столетия. Имен-

но в этот исторический период, еще в 1902-1903 годах, но особенно в 30-ых годах того же века, стал изучаться ряд глобальных процессов в работах и даже читаться в лекциях Вернадского, бывшего тогда заведующим кафедрой минералогии и профессором Московского университета. Именно В.И. Вернадский стоял у истоков не только глобального мировоззрения и мышления, но и оказался основоположником глобальных исследований. Многие его идеи и исследования были ориентированы в общепланетарном направлении (Ильин, Урсул 2013а; Ильин, Урсул 2013б; Урсул 2013а). Московский университет более десяти лет тому назад создал не только факультет глобальных процессов по инициативе его ректора академика В.Н. Садовниченко, но и оказался «колыбелью» грядущей глобальной ориентации науки в трудах В.И. Вернадского.

Вместе с тем – это начало становления того общепланетарного феномена, который потом получил наименование глобального образования. Этот тип образования начал свой путь с лекций ученого в Московском университете. Лишь в 1970 годы в США появились первые педагогические концепции глобального образования, о чем уже шла речь в литературе (Урсул 2010; Урсул 2011; Ильин, Урсул 2009). Именно с научно-образовательного творчества Вернадского, начало формироваться глобальное направление образования, которое включает в себя как глобализацию образования, так и становление глобального образования. Но его интенсивное развитие стало возможным лишь в текущем столетии.

Не только в России, но и в мировой науке в целом именно Вернадский заложил основы исследований глобальных процессов и поэтому его с полным правом можно считать основоположником глобального направления в науке, независимо от дальнейшего более конкретных наименований (глобалистики, глобальных исследований и т.п.). Речь идет о глобальном

направлении в науке, которое включает в себя всю гамму уже существующих дисциплинарных, меж- и трансдисциплинарных исследований по глобальным процессам и системам. Считать же, допустим, что ученый заложил основы только глобалистики, или другого направления глобальной науки было бы слишком узко, поэтому имеет смысл ставить вопрос о приоритете его научных интересов в значительно более широком «глобальном формате».

И всё же в мировой литературе существует довольно сильная привязка к терминам, в частности, к термину «глобализация». С этой «терминологической позиции» иногда считают, что авторство термина принадлежит американскому социологу Маклину, употребившего его в 1981 г. (кстати, автор этого раздела в своих трудах употреблял такой термин даже раньше (Урсул 1981: 204)). Другие исследователи пальму терминологического первенства отдают английскому учёному Р. Робертсону, который употребил его в 1983 г. В названии одной из своих статей употребляет термин “globality”, а позднее он же подробнее анализирует и объясняет понятие “globalization”, а в 1992 г. Формулирует целостную концепцию, которую излагает в специальном исследовании (Robertson 1983; Robertson 1992).

И всё же раньше упомянутых выше учёных, по мнению Аттали, впервые слово «глобализация» употребил Маркс, когда в одном из писем Энгельсу в конце 1850-х гг. писал: «Буржуазия переживает новый Ренессанс. Теперь мировой рынок существует на самом деле. С выходом Калифорнии и Японии на мировой рынок глобализация свершилась. Значит, революция неизбежна; она сразу примет социалистический характер» (Аттали 2008: 192). Однако это письмо мало известно и термин «глобализация» у К. Маркса в оригинале на немецком языке не употреблялся.

Иногда в литературе встречается мнение, что глобальное направление науки связано в ос-

новном с деятельностью Римского клуба (Чумаков 2012: 55). Причём осознание опасностей со стороны глобальных проблем, особенно после первых докладов Римского клуба, вызвали к жизни употребление термина «глобалистика». Римский клуб, несомненно, сыграл огромную роль в становлении глобальных исследований, повернув сознание значительного числа ученых и общественности в глобальном и антикризисном направлении, но даже в Европе это не было первой «глобальной формой» исследования. Такую роль своеобразного «транснационального актора» в 50-х годах прошлого века после Вернадского и в какой-то мере одновременно с К. Ясперсом сыграли мондиалисты, деятельность которых, в том числе и научная, пока ещё мало изучена (Урсул 1998).

Мондиализм (от франц. mondial – мировой, всемирный) представляет собой идеологию и движение, ставящее целью переход от нынешнего многообразия форм существования народонаселения планеты к единому целостному глобальному миру. Как идеология мондиализм (в отличие от его евроатлантической версии) представляет собой в основном сумму идей, направленных на мирное решение глобальных проблем, установление институтов и принятие норм, общих для всех людей планеты. Движение мондиализма в стремлении к объединению мира переносит принципы феномена государственности на все мировое сообщество, конструируя планетарный мир разума во главе с общим всемирным правительством.

Важно отличать понятия глобализации знаний и глобального знания, как и понятия «глобализация образования» и «глобальное образование», которые иногда отождествляют (Ключарев 2003). Глобализация науки в принципе имеет интегративный характер, предполагает появление планетарной целостности, взаимодействия и объединения различных национально-государственных и региональных систем научных исследований в будущую единую

мировую систему науки. Одновременно в науке происходят качественно-содержательные трансформации, предметное поле которых в основном «наполняется» глобальным знанием и мировоззрением, а также иным содержанием, появляющимся в результате развития глобалистики и глобальных исследований. Эти новые интеграционные процессы и мегатренды науки важно осознать и исследовать, поскольку они будут играть существенную роль в ближайшие десятилетия и в более отдаленной перспективе.

Ясно, что понятия «глобальные исследования», «глобалистика» и другие происходят от термина «глобальный», который в определенной степени формирует междисциплинарно-интеграционную ориентацию глобального направления науки. Причем важно отметить, что существуют различные трактовки понятия «глобальный». В этой связи уместно обратить внимание на то, что Вернадский выделял два значения того понятия для наук, которое сейчас трактуется как глобальность. Во-первых, это науки, объекты которых и, следовательно, «законы – охватывают всю реальность – как нашу планету и ее биосферу, так и космические просторы, – это науки, объекты которых отвечают основным, общим явлениям реальности. Другой тип связан с явлениями, которые свойственны и характерны для нашей Земли.

В этом последнем случае можно теоретически допускать два случая научных объектов, научно изучаемых: общепланетные явления и индивидуальные, чисто земного явления.

Сейчас нельзя, однако, с достоверностью и с достаточной степенью уверенности всегда различать эти два случая. Это дело будущего» (Вернадский 1991: 145). Здесь ученый, вероятно, одним из первых в науке выделил два основных варианта понятий «глобальный» и «локальный», естественно, без их терминологического упоминания, связывая их с законами.

Причем, как выяснилось в ходе развития науки, смысл понятия «глобальный» («глобаль-

ность») может существенно меняться в зависимости от типа научных исследований. В настоящее время выделены и другие значения термина «глобальный». Однако здесь будет использоваться то значение, которое принято в глобалистике и связанное с ней другими глобальными исследованиями, т.е. в общепланетарном смысле. В значительной степени под влиянием исследований глобальных процессов многие научные дисциплины и направления уже начинают обретать свое глобальное измерение.

Эта тенденция, прежде всего, проявляется в изучении глобальных характеристик и свойств, которые в «доглобализационный период» отсутствовали либо еще не осознавались. В результате разного рода направлений глобальных исследований происходит как глобализация науки, так и генерируется особая форма междисциплинарно-научного знания, которую имеет смысл именовать глобальным знанием, т.е. знанием, отображающим все глобальные процессы и системы, существующие и развивающиеся на планете Земля в контексте их общепланетарной целостности и эволюционной значимости.

Под глобальными процессами понимаются общепланетарные природные, социальные и социоприродные процессы, развертывающиеся на Земле, в числе которых такие процессы как глобализация, глобальные проблемы, устойчивое развитие, ноосферогенез и др. Междисциплинарно-интегративное направление современной науки, изучающее закономерности глобальных процессов и глобального развития во всей их совокупности и взаимосвязях именуется глобальными исследованиями. Оно включает в себя глобалистику как «ядро» этих исследований, глобальный эволюционизм, различного рода глобальные дисциплины типа глобальной экономики, экологии, географии и т.д., а также ряд других, а также еще не выявленных современной наукой глобальных феноменов, использующих термин «глобальный» различ-

ными науками. Глобалистика как наиболее развитая часть глобальных исследований представляет собой интегративно-общенаучное направление, исследующее различные аспекты глобальных процессов и систем (прежде всего, глобализации и глобальных проблем), выявляет их законы и тенденции развития, а также комплекс практических действий по обеспечению выживания человечества и сохранения биосферы.

Когда речь идет о глобализации науки (а такой термин употребляется в последнее время достаточно часто), то в подавляющей части публикаций речь идет об академической мобильности, об утечке мозгов из одних стран в другие, о распространении знаний по планете, о публикациях и цитировании, использовании новых информационных технологий, об интернациональном сотрудничестве и формировании международных научных организаций (нередко для решения именно глобальных проблем), которые способствуют глобализации науки. Однако здесь не будут рассматриваться эти «деятельностные», а чаще в основном социологические либо науковедческие аспекты, которые в принципе также в разных «измерениях» подтверждают идею Вернадского о становлении научной мысли планетарным феноменом.

Глобализация науки в научно-исследовательском аспекте проходит, по меньшей мере, в трех основных интегративных формах научного поиска, которые характеризуются как мульти- и трансдисциплинарные исследования. Вначале, при решении какой-либо проблемы науки объединяются в некоторую совокупность, которая рассматривается как поли- или мультидисциплинарный комплекс: именно так происходил процесс формирования глобалистики и некоторые ученые до сих пор представляют эту область знания как комплекс различных дисциплин глобальной ориентации.

Глобализация общества также вначале появляется как некоторый комплекс ряда направлений и характеризуется в литературе как

многоаспектная глобализация. На следующей ступени развития и осознания этих феноменов формируются связи и взаимодействия в рассматриваемых глобализационных процессах, и выявляется тем самым интегративная их природа: так появляются междисциплинарные исследования и межнациональные (межгосударственные) связи и взаимодействия. Рассматриваемые процессы интеграции в науке и в обществе очень похожи: их можно исследовать, даже «заменяя» научные дисциплины на государства или другие фрагменты социума (и наоборот).

Глобализация, устанавливая различные связи в социуме (а также общества и природы), близкие к консенсусно-коэволюционным, реализуется в одном из своих направлений как формирование различного рода взаимодействий между фрагментами общества, это своего рода, как иногда говорят, «интеграция различий» (межнациональные, межгосударственные и тому подобные взаимодействия), что ведет к обретению целостности цивилизации в том или ином отношении.

Трансдисциплинарность предполагает выход той или иной области науки за дисциплинарные границы, использование универсальных форм и методов научного исследования за пределами конкретной дисциплины в процессе междисциплинарных взаимодействий. Трансдисциплинарные понятия, методы и теории вначале возникают как обобщение определенных дисциплинарных представлений и когнитивных схем, прежде всего в физике, химии, биологии, математике. Когнитивные трансдисциплинарные формы и средства исследования вначале появляются в дисциплинарном лоне, затем отрываются от истоков и основных предметов исследования и развиваются на своей собственной теоретической основе, проходящей проверку использованием в других областях знания.

Нечто подобное происходит и в развертывании глобализации в социуме, речь идет о движении по социальному пространству планеты общих позитивных (а нередко и негативных) ценностей и универсалий, формировании общечеловеческих целей, норм, идеалов, общих форм и способов деятельности и т.п. – такая форма может быть названа транснациональной, или универсальной глобализацией. Транснационально-универсальная и интегративная формы глобализации ведут при складывающихся благоприятных обстоятельствах к общепланетарному единству различных цивилизационных процессов в самых различных отношениях, проходя через разного рода трудности и противоречия.

Важно отметить, что обе формы развертывания глобализации приводят к ускоренному и широкомасштабному накоплению информации, существенно повышая информационное содержание социосферы. Интегративная форма обеспечивает рост информации при снижении либо отсутствии негативных воздействий, т.е. отрицательных последствий глобализации. Универсальная форма глобализации, которая ряду авторов представляется только как унифицирующая и стирающая различия (особенно национальные и культурные), на самом деле также в определённых условиях способствует накоплению информации в обществе, поскольку её действие происходит в форме глобализации, когда глобальные тенденции сталкиваются и взаимодействуют с локальными особенностями социоприродной среды и тем самым генерируется новое социокультурное разнообразие, хотя и не всегда имеющее позитивный характер.

Будущее глобального социоестественного развития зависит от разрешения основного противоречия в системе «общество-природа», которую можно в существенной степени идентифицировать с системой «человечество-биосфера». В этой системе действует глобальное со-

циоприродное противоречие, когда все возрастающие потребности человечества уже не может удовлетворять ограниченная биосфера, в которой в значительной степени истощились ресурсы и ухудшились экологические условия. Короче говоря, современная антропогенная деятельность создала условия, которые ведут к деградации и даже в ближайшей перспективе этого столетия – к антропоэкологической общепланетарной катастрофе. Становится понятным необходимость переориентации ныне действующих глобальных тенденций и процессов на путь разрешения упомянутого противоречия, т.е. на траекторию УР.

Упомянутые выше формы и способы глобализации (интеграционная и универсальная) свойственны и науке, особенно междисциплинарным, трансдисциплинарным и интегративно-общенаучным исследованиям, активно участвующим в становлении глобального опережающего сознания. Это последнее будет формироваться и в ракурсе интеграции различных знаний и мнений, форм и способов познания мира, что условно можно обозначить как процесс глобализации науки, глобализации как интеграции различных форм общественного сознания. Вместе с тем все большую интенсивность набирает форма уже не глобализации, а становления глобально-интегративного сознания через развитие глобальных исследований и появление особой и очень важной формы знания – глобального знания, распространение которого в основном происходит трансдисциплинарным способом как наиболее быстрым и эффективным.

Имеет смысл обратить внимание на то, что появление этой глобальной формы научного знания оказалось не просто необходимым, а даже более важным, чем процесс глобализации сознания. Это связано с тем, что глобальное знание намного быстрее и масштабнее формирует глобальное сознание, чем процесс гло-

бализации, на пути которого стоят трудности антиинтегративного и негативного характера.

Осознание важной роли глобализации, глобальных проблем и других общепланетарных феноменов и понимание перспектив дальнейшего развертывания совокупной глобальной деятельности стало важной областью междисциплинарно-интегративного научного поиска и фактически новым, но пока слабо осознаваемым этапом развития современной науки. В настоящее время глобальные исследования представляют собой мульти- и междисциплинарное направление современной науки, изучающее закономерности глобальных процессов и систем во всей их совокупности и взаимосвязях.

Эти исследования, как упоминалось, включают в себя глобалистику как «ядро» этих исследований в её различных направлениях, ряд глобальных направлений современной науки (глобальная экономика, глобальная социология и т.д.), глобальный эволюционизм и другие, включая еще до конца не выявленные глобальные феномены во многих областях науки, использующие термин «глобальный» в самых различных его значениях. В принципе под влиянием глобалистики многие научные направления уже обретают свои глобальные контуры, включаясь в научное поле глобальных исследований и расширяя его, о чём ещё пойдёт речь далее.

Глобальные исследования уже находятся в авангарде научно-образовательного процесса и существенно влияют на современную научную картину мира и мировоззрение человека. Происходит отчетливо выраженный интегративно-интенсивный процесс глобализации науки, идут своего рода глобально-революционные трансформации во всех сферах деятельности людей.

Поэтому очень важная задача глобальных исследований состоит в том, чтобы выяснить их положение и роль не только в современной, но главное – в будущей науке, для чего важно видеть мегатренды её эволюции, обретающие

глобальные измерение и революционные перспективы. Не менее, если не более важная задача заключается в том, чтобы выяснить роль глобальных процессов в обществе и природе, процессах их эволюции и коэволюции.

Глобализация науки проявляется в различных областях и направлениях. Можно ожидать, что в ходе глобализации наука будет обретать свою глобальную целостность, если исходить из аналогии из процесса глобализации общества, которая в перспективе тоже ведёт к становлению единой глобальной цивилизации. Но единство науки может достигаться и многими другими путями, в том числе и через развитие междисциплинарных исследований, космизацию науки и иные интегративные процессы в науке.

Развитие глобалистики и глобальных исследований, наполнение глобальным содержанием научных проблем и различных областей поиска, составляет существенную часть общего процесса глобализации науки. Глобализация науки, в какой-то мере, напоминает влияние математики (процесс математизации), но пока ещё не столь значительно, либо продолжающийся процесс космизации науки, вызванный освоением космоса и революционными открытиями в астрономии. «Глобальные ростки» в той или иной отрасли науки или проблеме могут появляться спонтанно, нередко даже независимо от применения результатов уже проведенных глобальных исследований и некоторое время могут не вызывать появления глобальных направлений областей исследования. Тем самым наука в принципе может постепенно «насыщаться» какими-то, может быть, еще не существенными глобальными знаниями, не приводя сразу к существенным глобальным трансформациям типа становления новой глобальной дисциплины, области научного поиска или проблемы.

В этом процессе лишь незначительная часть знания имеет шансы обрести глобальный статус. Другие формы (виды) знания так и не

утрачивают свой локальный характер, хотя имеют место такие ситуации, когда этот характер начинает меняться, обретая глобальные черты. Наибольшая вероятность появления глобального знания происходит в глобальных исследованиях, в которых теоретико-концептуальным ядром, по крайней мере, в России, является глобалистика.

О глобальном мире знания стало уместным говорить в связи с все проникающими процессами глобализации и становления информационного общества, а также «общества знания» как дальнейшего продолжения упомянутых глобализационных процессов. В процессе становления информационного общества и общества знания происходит глобализация познавательной деятельности и ее результатов в различных формах знания, идет их трансфер и интеграция и формируется некая глобальная система знания, которая может быть названа глобальным миром знания. Разумеется, речь идет прежде всего о том, чтобы всеобщий доступ к знаниям стал бы базой перехода к обществу знания (К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО 2005). Как показывают немецкие исследователи Штер и Уфер, этот процесс в условиях рыночной экономики весьма сложен, поэтому становление глобального общества знания оказывается весьма проблематичным (Концепция «общества знания» 2010: 178-185). В этом процессе лишь незначительная часть знания имеет шансы обрести глобальный статус, но все же большинство форм знания сталкиваются с трудностями, которые не позволяют им выйти на глобальный уровень. Эти формы (виды) знания так и не утрачивают свой локальный характер, хотя всё чаще происходят трансформации, когда этот характер начинает меняться, обретая универсально-глобальные черты (Концепция «общества знания» 2010: 191). Наибольшая вероятность появления глобального знания происходит в познавательной деятельности, которая получила наименование глобальных исследований,

в том числе и развития глобалистики, которая, наряду с дисциплинарным развитием, весьма активно проявляет свои интегративно-междисциплинарные потенции, создавая на пересечении других наук свои «отраслевые» ответвления.

Можно также констатировать, что происходит такой достаточно очевидный и важный процесс глобализации научного знания, когда к уже существующим наукам (дисциплинам) так или иначе добавляется «глобальная приставка»: или форме одного из направлений глобалистики, или перед наименованием отрасли науки появляется термин «глобальная». Характерным и уже упомянутым примером в этом плане выступает экономика, которая все больше становится (и именуется) не просто мировой, а глобальной экономикой (иногда называют – геоэкономикой (Кочетов 1999:), причем это понятие обобщает те новые явления, которые произошли в мировом хозяйстве за последние десятилетия и еще будут происходить под доминирующим влиянием глобализации и других глобальных процессов. Именно в это время экономика (теория которой развивается уже не одно столетие и только в последние три десятилетия, по сути, лишь с 1982 г.) заявила о себе в качестве эволюционной экономики – уже как сложившееся научное направление (Нельсон, Уинтер 2002), т.е. фактически в то же время, когда стала формироваться глобалистика.

Другим и даже более ранним примером является глобальная экология как самостоятельная комплексная научная дисциплина, изучающая биосферу в целом, которая важна для разработки прогнозов возможных изменений биосферы в будущем под влиянием деятельности человека (Будыко 1977).

Уже существуют глобальная история (Карпов 2009; Шестова 2011а; Шестова 2011б; O'Brien) и даже в зачаточном виде – историческая глобалистика (Ионов 2001). Исторический подход в глобалистике и глобальный

подход в истории представляет собой описание фактов, событий как последовательно изменяющихся во времени, т.е. социальной динамики в темпоральном измерении. Глобальная история представляет собой направление исторических исследований хронологической ретроспективы в широком географическом видении развития человечества. Предмет глобальной истории — это становление социальной мироцелостности, рассматриваемой в контексте глобальных социоприродных процессов (URL: <http://www.almavest.ru/ru/favorite/2012/02/08/282>).

Нечто подобное в глобальном ракурсе можно сказать и о глобальной географии (Лавров, Гладкий 1998), глобальной культурологии, глобальной социологии и ряде других научных дисциплин с глобальной приставкой (Encyclopedia of Global Studies 2012). Не исключено, что получившая наименование «правовая глобалистика» все же может сменить свое название на «глобальное правоведение», или продолжит глобальные исследования в этом направлении (Урсул 2012а; Урсул 2012б; Урсул 2013б). Однако резонно предположить, что подавляющее число отраслей науки все же не станет «отдавать» свои области глобальных исследований предметному полю глобалистики, как это мы видим на примере глобальной экономики (пока не встречается даже наименования «экономическая глобалистика» именно по этой причине).

Уже идет речь о глобальной политологии, а не только о политической глобалистике, которая входит в предмет глобалистики. Здесь всё зависит от доминирующего воздействия либо глобалистики, либо политологии. Еще один пример — геополитика, не входящая в состав глобалистики (хотя и тесно связана с ней), но которая уже становится глобальной (и даже претендует на свое космическое продолжение) (Глобальная геополитика 2010). По этому пути пойдут многие отрасли научного знания, попадая под влияние «глобального аттрактора» приращения знания.

Уже очень скоро мы столкнемся с тем, что немало привычных — традиционных отраслей науки получают ту или иную «глобальную» приставку к своему наименованию, как это уже случилось ранее с «космической приставкой» под влиянием космических исследований, развития астрономии и космонавтики. Благодаря глобалистике, все больше научных направлений обретают глобальную ориентацию, включаясь в орбиту глобального направления исследований, обогащая и расширяя их. Некоторые из них еще могут войти в глобалистику, и за их счет она далее будет расширяться, а иные же останутся вне ее даже расширенного предметного поля, пополняя другие глобальные исследования. Они не позиционируются как части (направления) глобалистики, а как соответствующие науки (дисциплины), но уже в их глобальном измерении. Границы между этими глобализирующимися науками и глобалистикой остается неопределенной, но все они находятся на исследовательском поле глобальных исследований в их широком понимании. Дальнейшая эволюция глобальных исследований будет происходить как за счет глобализации ныне существующих научных дисциплин и проблемных направлений, так и развития глобалистики совместно с другими в той или иной степени глобализирующимися областями научного поиска.

Глобалистика и глобальные исследования на современном этапе еще слабо включены в более широкие системы научного знания. Попытка решить эту проблему предпринята в монографиях (Ильин, Урсул 2009; Ильин, Урсул, Урсул 2012), где глобалистика рассматривается как важнейший элемент системы интегративно-общенаучного знания, формирующего современную научную картину мира, основанную на принципах универсального, или глобального эволюционизма. Эта система знания формируется на пути междисциплинарного синтеза и интеграционных процессов в науке, представляя собой формы и методы, имеющие наиболее

общее предметное поле научного исследования и использования. Именно использование глобального эволюционизма в качестве общенаучно-интегративной методологии научного поиска привело к выдвиганию в глобальных исследованиях эволюционного подхода.

По этому «глобально-интегративному» пути пойдут многие отрасли научного знания, попадая под влияние «глобального аттрактора» приращения знания. Уже очень скоро мы столкнемся с тем, что многие привычные – традиционные отрасли науки получают «глобальную» приставку к своему наименованию, как это уже случилось ранее с «космической приставкой» под влиянием космических исследований, развития астрономии и космонавтики (причем «космическая приставка» во многих науках появилась гораздо раньше «глобальной приставки»).

Глобальные направления развития научного знания пока мало исследованы и здесь существует немало «белых пятен» и появляется немало вопросов. Так, возникает вопрос: почему часть научных дисциплин, вступая в междисциплинарные взаимодействия с глобальными факторами и процессами в науке, начинает «примыкать» к глобалистике, а другая часть получает лишь глобальную приставку к уже имеющейся дисциплине? Какой-то серьезной причины за этим феноменом обозначения не видно, это зависит от того, кто первым из

исследователей дает то или иное наименование. Дальше этот процесс уже идет чаще всего «по инерции», увеличивая число согласившихся с первоначальным названием сторонников. Во всяком случае, автором уже были даны такие наименования новых направлений глобалистики как эволюционная глобалистика, палеоглобалистика, футуроглобалистика, нолобалистика, космоглобалистика, информационная глобалистика, образовательная глобалистика и других направлений, которые пока не были оспорены другими учеными. Хотя могут быть даны и другие наименования, если научному сообществу по тем или иным, но веским причинам не понравится уже данное наименование.

Если ранее приращение научного знания наиболее эффективно происходило в рамках отдельных научных дисциплин, по линии дальнейшей дифференциации и специализации науки, то сейчас на приоритетное место, как показывают многие области научного поиска и научные направления, а особенно – глобальные исследования, выходят интегративные процессы (Урсул 1981; Ильин, Урсул, Урсул 2014; Ильин, Лось, Урсул 2015), в особенности междисциплинарные исследования, а также синтез научных знаний во взаимодействии фундаментальных и прикладных исследований, формируя и распространяя «глобализационные волны» на всю науку и образование.

ЦИТИРОВАННАЯ И УПОМЯНУТАЯ
ЛИТЕРАТУРА

1. Enciclopedia of Global Studies (2012) / Ed. H. Anheier, M. Juergensmeyr. Los Angeles, London and others.
2. O'Brien, P. Global history // Making history. The changing face of the profession in Britain. (URL)http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/global_history.html.)
3. Robertson, R. (1983). Interpreting Globality // Ed. by Robertson R. World Realities and International Studies. Glenside (Pa).
4. Robertson, R. (1992). Globalization: Social Theory and Global Culture. London, Thousand Oaks (Ca).
5. URL:<http://www.almavest.ru/ru/favorite/2012/02/08/282>.
6. Аттали, Ж. (2008). Карл Маркс. Мировой дух. М.: Молодая гвардия.

7. Будыко, М. (1977). Глобальная экология. М.: Мысль.
8. Вернадский, В.(1991). Научная мысль как планетное явление. М.: Наука.
9. Глобальная геополитика (2010) / Под ред. И.Абылгазиева, И.В. Ильина, И.Ф. Кефели. М.: МГУ.
- 10.Ильин, И.; Лось, В., Урсул, А. (2015). Устойчивое развитие и глобальные процессы. М.: МГУ.
- 11.Ильин, И.; Урсул, А. (2009). Эволюционная глобалистика (концепция эволюции глобальных процессов). М.: МГУ.
- 12.Ильин, И.; Урсул, А. (2013а). В.И. Вернадский – основоположник глобальных исследований // Вестник Московского университета. Серия XXVII: Глобалистика и геополитика. №1.
- 13.Ильин, И.; Урсул, А. (2013б). Глобальные исследования и эволюционный подход. М.: МГУ.
- 14.Ильин, И.; Урсул, А.; Урсул Т. (2012). Глобальный эволюционизм: Идеи, проблемы, гипотезы. М.: МГУ.
- 15.Ильин, И.; Урсул, А.; Урсул, Т. (2014). Глобалистика и глобальные исследования. Глобальная революция в науке. Саарбрюкен: Диктус.
- 16.Ионов, И. (2001). Историческая глобалистика: предмет и метод / Общественные науки и современность. № 4.
- 17.К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО. (2005). Париж: ЮНЕСКО.
- 18.Карпов, С. (2009). Историческая наука на современном этапе: состояние и перспективы развития // Новая и новейшая история. № 5.
- 19.Ключарев, Г. (2003). Глобализация образования // Глобалистика. Энциклопедия. М.: Радуга.
- 20.Концепция «общества знания» в современной социальной теории. (2010). М.: ИНИОН РАН.
- 21.Кочетов, Э. (1999). Геоэкономика (Освоение мирового экономического пространства). М.: БЕК.
- 22.Лавров, С.; Гладкий, Ю. (1998). Глобальная география. М.: Дрофа.
- 23.Нельсон, Р.; Уинтер, С. Дж. (2002). Эволюционная теория экономических изменений. М.
- 24.Урсул, А. (1981). Философия и интегративно-общенаучные процессы. М.: Наука.
- 25.Урсул, А. (1998). Переход России к устойчивому развитию. Ноосферная стратегия. М.: Ноосфера.
- 26.Урсул, А. (2010). На пути к глобальному образованию // Открытое образование. №1.
- 27.Урсул, А. (2011). Глобальное знание и глобальное образование. Красноярск: СФУ.
- 28.Урсул, А.(2012а). Глобализация права и глобальное право: концептуально-методологические проблемы // Право и политика. № 8.
- 29.Урсул, А.(2012б). Глобальное измерение права // Юридические исследования. № 05.
- 30.Урсул, А. (2013а). Мыслитель глобальной эпохи (К 150-летию со дня рождения В.И. Вернадского) // Философская мысль. №9.
- 31.Урсул, А. (2013б). Право устойчивого развития: концептуально-методологические проблемы становления // Юридические исследования. № 6.
- 32.Чумаков, А. (2012). Глобализация. Контуры целостного мира. 2-ое перераб. доп. изд. М.: Проспект.
- 33.Шестова, Т. (2011а). Глобальная история как направление научных исследований // Социально-гуманитарные знания № 6.
- 34.Шестова, Т. (2011б). Глобальный историзм и его роль в развитии знаний об обществе. М.: МАКС Прес.

НОВАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В НАУКЕ: ГЛОБАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

В науке происходит новая глобальная революция, которая по своему содержанию существенно отличается от всех предыдущих. Появление и развитие глобалистики и других форм глобальных исследований оказалось неизбежным научным ответом на глобальные вызовы XX и начала XXI века. Осознание важной роли глобализации, глобальных проблем и других общепланетарных феноменов и понимание перспектив дальнейшего развертывания глобальной деятельности стало важной областью научного поиска и новым этапом развития современной науки. Глобальные исследования находятся в

авангарде мирового научно-исследовательского процесса и существенно влияют на современную научную картину мира и мировоззрение человека, происходит отчетливо выраженный и интенсивный процесс глобализации науки в самых различных направлениях.

Ключевые понятия: глобализация, глобализация науки, глобальная революция, глобальные исследования, глобальные процессы, глобальный эволюционизм, глобальное управление, междисциплинарные исследования, устойчивое развитие .

Արկադի ՍՐՏՍՄ

ՆՈՐ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ. ԳԼՈԲԱԼ ՉԱՓՈՒՄՆԵՐ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Գիտության մեջ տեղի է ունենում նոր գլոբալ հեղափոխություն, որն իր բովանդակությամբ էապես տարբերվում է բոլոր նախորդներից: Գլոբալիստիկայի և այլ գլոբալ ուսումնասիրությունների առաջացումը և զարգացումը անխուսափելի գիտական արձագանք դարձավ XX և XXI դարի սկզբի գլոբալ մարտահրավերներին: Գլոբալացման, գլոբալ ինդիքների և այլ համամոլորակային երևույթների կարևորության գիտակցումը և հետագա գլոբալ գործունեություն ծավալելու հեռանկարների հասկանալի դարձել է գիտական հետազոտությունների կարևոր ոլորտ և ժամանակակից գիտության զարգացման նոր

փուլ: Գլոբալ ուսումնասիրությունները առաջնահերթ տեղ են գրավում համաշխարհային գիտահետազոտական գործընթացում և զգալիորեն ազդում են ժամանակակից գիտական աշխարհի պատկերի և մարդու աշխարհայացքի վրա, կատարվում է գիտության գլոբալացման հստակորեն արտահայտված և ինտենսիվ գործընթաց ամենատարբեր ուղղություններով:

Հանգուցային հասկացություններ. գլոբալացում, գիտության գլոբալացում, գլոբալ հեղափոխություն, գլոբալ ուսումնասիրություններ, գլոբալ գործընթացները, գլոբալ էվոլյու-

ցիննիզմ, գլոբալ կառավարում, միջդիսցիպլինար հետազոտություններ, կայուն զարգա-

ցում:

Arkadiy URSUL

NEW REVOLUTION IN SCIENCE: GLOBAL DIMENSION

ABSTRACT

There is a new global revolution in science, which in its content is significantly different from all previous ones. The emergence and development of globalistics and other global studies was inevitable scientific response to global challenges of the twentieth and early twenty-first century. The awareness of the importance of globalization, global problems and other planetary phenomena and the understanding of the prospects for further deployment of global activities has become an important area of scientific research and new stage

in the development of modern science. Global research is at the forefront of global scientific research process and significantly influences modern scientific picture of the world and the human world, takes place on a distinct and intense process of globalization of science in various directions.

Key concepts: globalization, globalization of science, global revolution, global studies, global processes, global evolutionism, global governance, interdisciplinary researches, sustainable development.

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

SOCIAL PHILOSOPHY

СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛИСОФАИЯ

ԳԱԲՐԻԵԼ ՎԱՀԱՆՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՌԱԴԻԿԱԼ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂ

XX դարի 60-ական թթ. ԱՄՆ-ում աստվածաբանական աշխարհում ծագեց նոր ուղղություն, որը հայտնի է որպես «Աստծո մահվան» կամ ռադիկալ աստվածաբանություն: Այս նոր ուղղությունը, որը կրոնական մոդեռնիզմի տարատեսակներից է, մեծ աղմուկ հանեց աստվածաբանական-փիլիսոփայական շրջանակներում, և տարբեր մտածողներ, անկախ իրենց հայացքներից ու մասնագիտությունից, յուրովի արձագանքեցին այս երևույթին: Ռադիկալ աստվածաբանության ներկայացուցիչներն էին Գաբրիել Վահանյանը, Թոմաս Ալթիցերը, Ուիլյամ Համիլթոնը, Պոլ վան Բուրենը, Ռիչարդ Ռուբենսթեյնը, Հարվի Քոկսը, որոնք իրարից անկախ զարգացրել էին աստվածաբանական այս շարժման հիմնադրությունները և տեսակետները: Հետազոտողների կողմից ռադիկալ աստվածաբանները դասակարգվել են «աջաթևյան» և «ձախաթևյան» (Kliever 1967: 9), կամ «մեղմ» ու «կոշտ» (Montgomery 1967: 28): «Աջակողմյան» կամ «մեղմ» ռադիկալ աստվածաբաններն են Վահանյանը, Ռուբենսթեյնը և Քոկսը, ովքեր նաև բնութագրվել են որպես նորբարտականներ կամ նորբուլտմանականներ, իսկ «ձախակողմյան» կամ «կոշտ» ռադիկալ աստվածաբաններն են Ալթիցերը, Համիլթոնը և վան Բուրենը (Kliever 1967: 9): Ջ.Մոնթգոմերին հետևյալ կերպ է ներկայացնում ռադիկալ աստվածաբաններին՝ «մեղմից» դեպի «կոշտ» կամ «ամենապահպանողականից» դեպի «ամենառադիկալը»՝ Վահանյան, Քոկս, Ալթիցեր, Համիլթոն և Պ. վան Բուրեն (Montgomery 1967: 28): Քանի որ ռադիկալ աստվածաբանությունը բազմաբնույթ և բազմադեմ երևույթ

է, ուստի հնարավոր չէ նրանցից որևէ մեկի հայացքները համարել որպես համընդհանուր տեսակետ, որն արտահայտում է այս աստվածաբանական դպրոցի հիմնական գաղափարները:

Ռադիկալ աստվածաբաններից ժամանակագրական առումով առաջինը Գաբրիել Վահանյանն էր, որ 1957 թ. սկսած՝ հրատարակել է «Աստծո մահվան» թեմայի վերաբերյալ իր ուսումնասիրությունները (Vahanian 1957: 521-526; Vahanian 1959: 438-441; Vahanian 1961^a: 354-357), իսկ 1961 թ.՝ իր հիմնարար աշխատությունը՝ «Աստծո մահը» (Vahanian 1961^b) վերնագրով: Վահանյանը ռադիկալ աստվածաբանության ինչպես «Աստծո մահվան», այնպես էլ «աշխարհիկ» տարատեսակների ներկայացուցիչ է¹:

¹ Պետք է նշել ևս երկու ռադիկալ կրոնական մտածողների մասին՝ հրեա աստվածաբան Ռիչարդ Ռուբենսթեյն և Ջոն Ռոբինսոն: Ռ. Ռուբենսթեյնի կապը ռադիկալ կամ «Աստծո մահվան» աստվածաբանության ներկայացուցիչների հետ սերտ չէր: Միակ բանը, որ կապում էր նրան ռադիկալ աստվածաբանության հետ, «Աստծո մահը» արտահայտության գործածումն էր նրա կողմից, որը նա հասկանում էր որպես մշակութային ֆեոնոմեն հրեական հոլոքոստի համատեքստում: Հրեական հոլոքոստն այն դաժան և սարսափելի ոճրագործությունն էր, որի իրագործման պատճառով հրեա աստվածաբանը հանգեց այն եզրակացության, որ Աստված մեռած է, հակառակ դեպքում, հնարավոր չէր, որ նա թույլ տար, որ տեղի ունենար այդ ողբերգությունը: Հետևաբար, ըստ Ռուբենսթեյնի Աստված մեռած է, և այս իրադարձությունից հետո Աստված դառնում է «Մուրբ Ոչնչություն»: (Մանրամասն Ռուբենսթեյնի հայացքների մասին տե՛ս նրա հիմնարար աշխատությունը՝ Rubenstein 1966): Երկրորդը բրիտանացի աստվածաբան և անգլիկանական եկեղեցու եպիսկոպոս Ջոն Ռոբինսոնն էր: Թեև ռադիկալ կամ «Աստծո մահվան» աստ-

Գ. Վահանյանի կրոնափիլիսոփայական և աստվածաբանական հայացքների ձևավորման գործում մեծ դեր ու նշանակություն են ունեցել այնպիսի մտածողներ, ինչպիսիք են Ժան Կալվինը, Սյոբեն Կիերկեգորը, Կարլ Բարտը, Պաուլ Թիլլիխը և Ռուդոլֆ Բուլտմանը, մասամբ նաև Լյուդվիգ Ֆոյերբախը և Ֆյոդոր Դոստոևսկին: Սակայն այս մտածողներից հատկապես Կ.Բարտը և Ս.Կիերկեգորն են ավելի մեծ ազդեցություն թողել Վահանյանի վաղ շրջանի հայացքների ձևավորման ու զարգացման վրա:

Բարտը Աստծո «Այլության», տրանսցենդենտության իր գաղափարով մեծապես նպաստել է Աստծո մասին Վահանյանի տեսակետի ձևավորմանը: Բարտի աստվածաբանությունը, որը նոր խոսք էր աստվածաբանության մեջ, իր հերթին կրել է Լյութերի, Կիերկեգորի և Դոստոևսկու ազդեցությունը: Իր մեկնություններում Բարտն օգտագործում է Աստծու և մարդու միջև «անսահման որակական տարբերության» Կիերկեգորի դրույթը և հայտարարում, որ մարդուց դեպի Աստված որևէ ճանապարհ չկա, քանի որ հնարավոր է միայն հակառակը: Բարտը հակադրում է հավատը և աստվածային հայտնությունը կրո-

նին. նա սկզբունքորեն չի ընդունել բնական աստվածաբանությունը՝ որպես աստվածանաչողության միջոց: Բարտը Աստվածաշունչը ներկայացնում է որպես «Աստծո խոսքը և մարդու խոսքը»՝ որոշակի հակադրություն տեսնելով աստվածայինի և մարդկայինի միջև այն դեպքում, երբ Վահանյանը խոսում է Աստվածաշնչի մասին՝ որպես «Աստծո խոսքը, մարդու խոսքը», որտեղ աստվածայինը և մարդկայինը համատեղելի են:

Աստծո՝ որպես «ամբողջովին Այլ» կամ «Այլություն» գաղափարը Վահանյանը մեկնաբանում է Կիերկեգորի՝ Աստծու և մարդու միջև «անսահման որակական տարբերության» բանաձևի համատեքստում: Վահանյանի համար Աստծո բացարձակ Այլությունը նշանակում է, որ Աստծու և մարդու միջև գոյություն ունի անսահման որակական տարբերություն: Կիերկեգորի պատկերամարտական և էկզիստենցիալիստական հայացքները, ինչպես նաև ինստիտուցիոնալ քրիստոնեության կամ «քրիստոնեական պետության» հանդեպ ունեցած նրա մոտեցումը (Kierkegaard 1960: 41, 110, 149, 168, 215) մեծ ազդեցություն են թողել Վահանյանի կրոնափիլիսոփայական մտածողության վրա: Եվ չնայած որ Վահանյանի և վերոհիշյալ մտածողների միջև առկա են որոշակի ընդհանրություններ, այնուամենայնիվ նա տարբերվում է նրանցից իր մշակութաբանական ու աստվածաբանական ծրագրով:

Վահանյանը հատկապես իր «Աստծո մահը» (Vahanian 1961^b) և «Սպասել առանց կուռքերի» (Vahanian 1964) գրքերով ռադիկալ աստվածաբանության մեջ «նոր իկոնոկլավի»՝ պատկերամարտության (Sanders 1966: 176; Trotter 1967: 100) առաջատար ներկայացուցիչն է: Թոմաս Թրոտերի մեկնաբանությամբ՝ Վահանյանն իր «Աստծո մահը» աշխատությունով հարձակում է գործել կրոնականության «կուռքերի» վրա և ցույց տվել, որ «Աստծո մա-

վածաբանությունն ամերիկյան ֆենոմեն էր, և Ռոբինսոնը որևէ կապ չունի այդ երևույթի հետ, այնուամենայնիվ, նա՝ որպես ռադիկալ կրոնական մտածող, մեծ ազդեցություն է ունեցել աստվածաբանության ամերիկյան աշխարհում հատկապես իր «Անկեղծ լինել Աստծո առաջ» աշխատությունով: Ռոբինսոնը ո՛չ «Աստծո մահվան» և ո՛չ էլ աշխարհիկ աստվածաբան է, այլ պարզապես ռադիկալ կրոնական մտածող է: Նա հետազոտողների կողմից հաճախ արդարացիորեն բնութագրվել է որպես «մեղմ» կամ «աջակողմյան» ռադիկալ աստվածաբան: Ռոբինսոնի ռադիկալությունն աստվածաբանության մեջ կարելի է որակել որպես փորձ բարեփոխելու և ամբողջովին նորովի վերամեկնաբանելու քրիստոնեությունը և դրա աստվածաբանությունը՝ այն հասկանալի և համապատասխան դարձնելու ժամանակակից աշխարհիկ մարդուն և հասարակությանը: (St u Robinson 1963):

հը» նշանակում է կենդանի Աստծո իրակա- նությունն ու Աստծո գաղափարն ազատել առ- հասարակ մշակութային կաղապարներից, որոնցով փորձ է արվել սեփականաշնորհելու Աստծուն և օբյեկտիվացնելու նրան: Վահանյանի կարծիքով «Աստծո մահը» պատկերա- մարտական բնույթի եզրույթ է, որը քանդում է մեր կարծրատիպերը Աստծո կեցության կամ թեխտական նախադրությունների մասին (Vahanian 1968: 315): Ըստ Թրոտերի՝ Վահանյանը իկոնոկլաստ է այն նույն իմաստով, ինչպես Կիերկեգորը և Նիցշեն էին, որոնք հարձակվել էին եկեղեցու հեղինակության վրա (Trotter 1967: 100): Գաբրիել Վահանյանը միակն է 1960-ականների ռադիկալ կամ «Աստծո մահ- վան» ուսմունքի աստվածաբաններից, որ հետևողականորեն շարունակեց «Աստծո մահվան» իր ուսմունքը և զարգացրեց այն ընդհուպ մինչև սեկուլյար աստվածաբանությու- նը: Այս թեմային նա անդրադարձել է իր՝ «Գովք աշխարհիկի» (Vahanian 2008) աշխա- տության մեջ, որում նա հանգամանորեն ար- տահայտել է իր հայացքները աշխարհիկ աստվածաբանության մասին:

Ռադիկալ աստվածաբանության մեջ Վա- հանյանի տեղն ու դերը ճշտելու համար հա- կիրճ անդրադառնանք XX դարի 60-ական թթ. այնքան մեծ աղմուկ հանած «Աստծո մահ- վան» աստվածաբանության մյուս ներկայա- ցուցիչների կամ ըստ Ջ. Մոնթգոմերիի՝ «Աստ- ծո հուղարկավորների» (Montgomery 1967: 27), հատկապես Թոմաս Ալթիցերի, Ուիլյամ Հա- միլթոնի, Պոլ վան Բուրենի և Հարվի Քոկսի հայացքներին՝ համադրելով դրանք Վահանյանի տեսակետների հետ:

Նախ և առաջ անհրաժեշտ է նշել, որ ռա- դիկալ աստվածաբանների ուշադրության կենտրոնում եղել են քրիստոնեական կրոնին վերաբերող մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք էլ ձևավորել են թեմատիկ ընդհանրույթ-

յունները նրանց խնդրակարգում, սակայն տարբերություններն առաջացել են այդ հիմ- նախնդիրների մեկնաբանության մեջ: Ինչպես Վահանյանը, այնպես էլ Ալթիցերը, Համիլ- թոնը, վան Բուրենը, մասամբ նաև Քոկսը գի- տակցել են այն հիմնախնդիրները, որոնք ծառայել են քրիստոնեության առջև, և որոնց լուծումից է կախված քրիստոնեական եկեղե- ցու ճակատագիրը: Ռադիկալ աստվածաբան- ներն իրարից անկախ նկատել են այդ հիմ- նախնդիրները, որոնք, նրանց կարծիքով, դարձել են լուրջ խոչընդոտ ինստիտուցիոնալ քրիստոնեության և ժամանակակից աշխար- հիկ կողմնորոշում ունեցող մարդու և հասա- րակության միջև: Այդ հիմնախնդիրները կա- րելի է դասակարգել հետևյալ ձևով. Աստծո գաղափարի և իրականության, տրանսցեն- դենտի-իմանենտի, աստվածաբանության- քրիստոսաբանության և կրոնականի-աշխար- հիկի (սեկուլյար) հարաբերակցության հիմ- նախնդիրներ:

Թեև ռադիկալ աստվածաբանության ձա- խակողմյան ներկայացուցիչների (Ալթիցեր, Համիլթոն և վան Բուրեն) միջև առկա են որո- շակի գաղափարական տարբերություններ, այնուամենայնիվ նրանց հայացքներում կան նաև ընդհանրություններ: Վ.Դոբրենկովի դա- սակարգմամբ՝ դրանք հետևյալներն են.

1. նրանք ազդարարում են քրիստոնեական Աստծո մահը,
2. ընդունում են աշխարհիկ աշխարհը, որում գոյություն ունի «սրբազանը», և որը բացա- հայտում է իրեն նոր ձևով,
3. բացասաբար են վերաբերվում քրիստոնե- ության ավանդական ինստիտուցիոնալ կառուցվածքին՝ եկեղեցուն,
4. նոր հավատի համար ընդունում են Հիսուսի կերպարի յուրահատուկ կարևորությունը (Добренков 1980: 95):

Ռադիկալ աստվածաբանության ներկայացուցիչների ուսմունքների միջև առկա են որոշակի գաղափարական ընդհանրություններ, իսկ տարբերությունները դրսևորվում են այդ հիմնախնդիրների մեկնաբանության ընթացքում: Բացի այդ, տարակարծությունների առաջացման հիմնական պատճառն այն է, թե այս կամ այն մտածողը ինչպիսի գաղափարական հենքի վրա է կառուցում իր տեսությունը կամ ինչպիսի գաղափարական ավանդույթի դիրքերից է մոտենում խնդրո առարկային: Պետք է նշել, որ նեոթոթոքսիան, որի հիմնադիրն էր շվեյցարիացի անվանի աստվածաբան Կ. Բարտը, ընդհանուր առմամբ մեծ ազդեցություն է թողել ռադիկալ աստվածաբանների հայացքների ձևավորման վրա, սակայն այդ ազդեցությունը եղել է ն՝ դրական, և՛ ժխտական, քանի որ ռադիկալ աստվածաբանությունը որոշակի առումով հակընդդեմ ռեակցիա էր նեոթոթոքսիայի նկատմամբ: Եվ չնայած այն բանին, որ ռադիկալ աստվածաբանության բնույթն ու առանձնահատկությունները էապես տարբերվում էին նեոթոթոքսիայի բազմադեմ դրսևորումներից, այնուամենայնիվ այն կարևոր ազդեցություն ունեցավ ռադիկալ աստվածաբանության առաջացման գործում և որոշ առումով ձևավորեց վերջինիս գաղափարական բովանդակությունը, ինչը ընդունել են ռադիկալ աստվածաբաններից հատկապես Ալթիցերը և Համիլթոնը (Altizer and Hamilton 1966^d: xii): Նույն կարծիքն է արտահայտում նաև ռադիկալ աստվածաբանության պոզիտիվ քննադատ ամերիկացի աստվածաբան Լենգդոն Գիլկին (Gilkey 1965: 4-5):

Ինչպես վերը նշեցինք, Վահանյանի հայացքների համար որպես գաղափարական հենք հանդես են եկել Կիերկեգորը, Բարտը և ապոֆատիկ աստվածաբանությունը նեոթոթոքսիայի ավանդույթի շրջանակում:

Ալթիցերը, ով ավելի շուտ կրոնագետ է, քան աստվածաբան, հետազոտողների մեծամասնության կարծիքով ռադիկալ աստվածաբաններից ամենառադիկալն է: Նրան բնութագրել են որպես միստիկ հեգելական, արևելյան միստիցիզմի ջատագով: Հատկապես նրա «Աստծո մահվան» ուսմունքում կարելի է տեսնել բլեյքյան պոետիկ լեզվի, հեգելականության, նիցշեականության և արևելյան կրոնական միստիցիզմի համադրությունը: Համիլթոնի հայացքների ձևավորման վրա էական ազդեցություն է թողել գերմանացի աստվածաբան Դ.Բոնհոֆերը, ում «անկրոնական քրիստոնեություն» և «Հիսուսը ուրիշների համար» գաղափարները մեծ նշանակություն են ունեցել Համիլթոնի «Աստծո մահվան» ուսմունքի և նրա «նոր» բարոյականության «ռադիկալ» տեսակետների ձևավորման համար: Ի դեպ, Համիլթոնի «Աստծո մահվան» ուսմունքը 1960-ական թթ. արմատապես փոփոխվեց մասամբ Ալթիցերի ազդեցությամբ: Պ. վան Բուրենի հայացքների ձևավորմանը նպաստել են նեոթոթոքսիան և անալիտիկ փիլիսոփայությունը:

Ներկայացնելով ռադիկալ աստվածաբանների գաղափարական միջավայրը՝ կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է անդրադառնալ այդ հիմնախնդիրների մեկնաբանություններին, որոնցում Վահանյանն ունի որոշ ընդհանուր գծեր, ինչպես նաև տարակարծություններ ռադիկալ աստվածաբանության մյուս ներկայացուցիչների հետ:

Ռադիկալ կրոնական մտածողներն ընդունել են ժամանակակից արևմտյան աշխարհում Աստծո գաղափարի և իրականության հիմնախնդիրը: Նրանք նկատել են, որ ժամանակակից աշխարհիկ մարդու համար Աստծո գոյությունը և նրա իրականությունն էական նշանակություն չունի, նա Աստծո կարիքը չի գգում և իր կյանքում չի առաջնորդվում քրիս-

տոնեական արժեքներով ու իդեալներով: Ժամանակակից մարդն ավելի շուտ զգում է Աստծո բացակայությունն այս աշխարհում: Ավելին, ժամանակակից մարդը կրոնական սփոփանքի և եկեղեցական խնամակալության կարիքը չունի, քանի որ նա կարողանում է ինքնուրույն լուծել իր խնդիրներն այս աշխարհում և այնկողմնային աշխարհի, իրականության հանդեպ հետաքրքրություն չունի: Նա ունի իմամենատ ու այսկողմնային և ոչ թե տրանսցենդենտ և այնկողմնային կողմնորոշում, հետևաբար Աստված նրա համար տրանսցենդենտ արժեքների աղբյուր չէ: Բացի այդ, ժամանակակից մարդը, որն ունի գիտական աշխարհայացք, այլևս չի կարող ընդունել անցյալի կրոնադիցաբանական աշխարհայացքը: Նրա համար անհասկանալի է «Աստված» հասկացությունը: Այս ամենը հիմք հանդիսացավ ռադիկալ աստվածաբանների համար, որպեսզի նրանք ազդարարեն քրիստոնեական կրոնի Աստծո մահը արևմտյան մշակույթի մեջ: «Աստծո մահվան» երևույթը նրանք ըմբռնում են որպես Աստծո բացակայությունն այս աշխարհում:

Այս հիմնախնդրի վերաբերյալ արտահայտված ռադիկալ աստվածաբանների տեսակետներում տեսնում ենք մի ընդհանրություն, այն է՝ քրիստոնեական կրոնի Աստծո մահը ժամանակակից աշխարհում: Սակայն դրանով իսկ ավարտվում է ընդհանրությունը նրանց միջև: Ստորև ներկայացվում են տարբերությունները, որոնք ավելի կարևոր են և արտահայտում են յուրաքանչյուր մտածողի հայացքների առանձնահատկությունները:

Վահանյանը «Աստծո մահվան» ֆենոմենը հասկանում է որպես մշակութային իրադարձություն, որպես քրիստոնեական քաղաքակրթության կամ «քրիստոնեական պետության» վերջը, քանի որ արևմտյան աշխարհն աստիճանաբար ապաքրիստոնե-

ականացվում է: Վահանյանի համար «Աստծո մահը» նաև նշանակում է Աստծո մասին մեր կրոնամշակութային գաղափարների, աստվածաբանական-փիլիսոփայական հասկացությունների մահը:

Ալթիցերի համոզմամբ «մեր ժամանակի ամենամեծ աստվածաբանական խնդիրն է հասկանալ Աստծո մահվան նշանակությունը» (Altizer 1965: 380): Իսկ ի՞նչ է նշանակում խոսել Աստծո մահվան մասին: Իսկապես, ինչպես է հնարավոր խոսել Աստծո մահվան մասին հատկապես այն ժամանակ, երբ Աստծո անունը կարծես թե անհնար է հնչեցնել: Ալթիցերը, ի տարբերություն Համիլթոնի և Վահանյանի, ովքեր Աստծո մահը հասկացել են մշակութաբանական ու փոխաբերական իմաստով, թերևս միակն է ռադիկալ աստվածաբաններից, որ «Աստծո մահը» հասկացել է բառացի: Այսինքն՝ նրա համար «Աստծո մահը» պատմական իրադարձություն է. «Մենք պետք է ընդունենք, որ Աստծո մահը պատմական իրադարձություն է, որ Աստված մեռավ մեր տիեզերքում, մեր պատմության մեջ, մեր գոյության մեջ» (Altizer 1966^a: 11): Այնուհետև նա նշում է, որ «Աստված իսկապես մեռավ Քրիստոսում, և այդ մահը և՛ պատմական, և՛ տիեզերական դեպք է և, որպես այդպիսին, այն վերջնական և անդառնալի իրադարձություն է, որը չի կարող ոչնչացվել հետագա կրոնական կամ տիեզերական շարժման կողմից» (Altizer 1966^b: 103):

Ալթիցերի ռադիկալիզմը հետևանք է այն մտահոգության ու անհանգստության, որոնք, բնականաբար, առաջանում են քրիստոնեական աստվածաբանների մոտ, երբ վերջիններս գիտակցում են այն խորը ճգնաժամը, որի մեջ հայտնվել են կրոնական հավատն ու գիտակցությունը: Ընդամին, Ալթիցերն իր առաջ խնդիր է դնում ոչ միայն աստվածաբանորեն հիմնավորելու քրիստոնեական Աստծո

մահը, այլն՝ դրա անհրաժեշտությունը: Նա շատ լավ գիտակցում է, որ ընդունելով քրիստոնեական Աստծո մահը՝ դրանով խզում է կապը քրիստոնեական հավատի ձևերի ու ավանդույթի հետ, ինչը նա չի թաքցնում՝ նշելով, որ «երբ ժամանակակից քրիստոնյան ընդունում է Աստծո մահը, նա դրանով վկայում է այն փաստը, որ քրիստոնեական ավանդույթն այլևս իմաստակից չէ նրա համար, որ խոսքը (Աստծո) ներկա չէ իր ավանդական ձևում, և որ Աստված մեռավ պատմության մեջ» (Altizer 1965: 388):

Համիլթոնն աստվածաբանության հիմնախնդիրն է համարում այն, թե ինչպես կարելի է խոսել ողջախոհ քրիստոնյաների հետ, որոնք Աստծո մահվան ժամանակաշրջանում փորձում են հավատալ, այն դեպքում, երբ Աստծուն հավատալն այլևս անհնարին է: Աստծո տրանսցենդենտության ավանդական քրիստոնեական ըմբռնումն այլևս ոչ միայն անընդունելի, այլև պրոբլեմատիկ է ժամանակակից մարդու համար: Ոչ միայն կոռուպցիոն, որոնցով փորձում էին բնութագրել Աստծուն, և ոչ միայն Աստծո գաղափարի կեղծ օբյեկտիվացված պատկերացումները մահացան, այլև, ըստ Համիլթոնի, մահացան մեզանում այն ուժն ու կարողությունը՝ ընդունելու և հաստատելու Աստծո մասին ավանդական ըմբռնումը և հասկացությունները (Hamilton 1961: 58):

Ըստ Համիլթոնի, այլ Աստվածը՝ «օգուտի նոսական-բարեփոխված» ավանդույթի Աստվածը, ոչ միայն հեռու է մեզանից, ոչ միայն հեռացել է մեզանից, այլ նաև անհամապատասխան է: Համիլթոնի համար էական է մարդուց Աստծո հեռու լինելը, քանի որ Աստծո այս «հեռավորությունը» հետևանք է Աստծո «այլության», իսկ դա իր հերթին նշանակում է, որ Աստծո «այլությունից» դեպի Աստծո բացակայությունը ընդամենը մեկ քայլ է: Եթե Աստված բացակայում է, ապա ինչպե՞ս

մարդը կարող է առ Աստված փորձ ունենալ: Հետևապես, մենք ապրում ենք Աստծո անհետացման, նրա բացակայության ժամանակահատվածում, որովհետև «Աստված հեռացել է, նա բացակա է, որոշ իմաստով՝ նույնիսկ մեռած է» (Hamilton 1961: 58): Եթե Աստված բացակայում կամ մեռած է, ապա քրիստոնյան կամ աստվածաբանը պետք է ճանաչի Հիսուսին որպես այս աշխարհի Տեր և ընդունի նրա իշխանությունն այս աշխարհի նկատմամբ:

Համիլթոնի կարծիքով «Աստծո մահը» չի նշանակում «կոռուպցիոն կամ թեիզմի Աստծո կորուստը, այլ տրանսցենդենտության իրական կորուստը: Այն Աստծո կորուստն է» (Hamilton 1965: 1220): Աստծո կորուստը, որը հաճախ փոխարինվում է «Աստծո մահը» արտահայտությամբ, կարևոր, նույնիսկ «միաբանող մոտիվ» է ռադիկալ աստվածաբանության համար: Ներկա ժամանակում «Աստծո մահվան» ֆենոմենն այն ապրումն է, որ ժամանակակից մարդը զգում է առօրյա կյանքում և ապրում այդ գիտակցումով: Համիլթոնի համար Աստված մեռած է, քանի որ ժամանակակից քրիստոնյան այլևս չի կարող հավատալ անձնական, տրանսցենդենտ, հրեա-քրիստոնեական ավանդույթի Աստծուն ու հույս ունենալ նրանից: Սակայն, հատկանշական է այն փաստը, որ ինչպես Վահանյանը և Ալթիցերը, այնպես էլ Համիլթոնը սպասում են «նոր աստվածահայտության» կամ Աստծո «մեկ այլ պատկերի», որը կազատագրի քրիստոնյային «բացակա-ներկա, անհանգստացնող Աստծուց» (Hamilton 1961: 66-67):

Ըստ Պոլ վան Բուրենի՝ ժամանակակից աշխարհիկ մարդու համար կա միայն մեկ իրականություն՝ այսկողմնային-աշխարհային իրականությունը, իսկ նրա կենսափոխափոխությունն ունի այսկողմնային կողմնորոշում: Ընդամենը, նրան չի հետաքրքրում այնկողմնա-

յին կրոնական իրականությունը և դրան վերաբերող հարցերը: Նա ապրում է ռեալ իրականության մեջ և փորձում է հասկանալ ու զգալ իրականությունն այնպես, ինչպես այն տրված է իր կենսափորձում: Հետևաբար, բոլոր հայտարարություններն Աստծո մասին անհրաժեշտ է հասկանալ որպես մարդու մասին հայտարարություններ և անհրաժեշտ է ազատվել այնպիսի անիմաստ եզրույթից, ինչպիսին է՝ «Աստված»: Պ. վան Բուրենին մտահոգում է այն հարցը, թե «ինչպե՞ս կարող է քրիստոնյան, ով ինքնին աշխարհիկ մարդ է, հասկանալ Ավետարանն աշխարհիկ իմաստով» (Buren 1963: 2): Ըստ վան Բուրենի, ում մոտեցումը հիմնված է անալիտիկ փիլիսոփայության ավանդույթի վրա, «Աստված» եզրույթի նշանակությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է կիրառել վերիֆիկացիայի սկզբունքը: Քանի որ «Աստված եզրույթի «ոչ-օբյեկտիվ» գործածումը վերիֆիկացիայի հնարավորություն չի տալիս, հետևաբար, այն անիմաստ է» (Buren 1963: 83): Ընդամին, եթե մենք չզիտենք, թե «ինչ» է Աստված, ապա նաև չենք կարող հասկանալ, թե ինչպես է «Աստված» եզրույթը գործածվել: Դա նշանակում է, որ Աստծո գաղափարը «իմացաբանական տեսանկյունից անիմաստ» է, քանի որ Աստծո գոյությունը և նրա բնությունը գիտական մեթոդներով ենթակա չեն վերիֆիկացիայի: Վան Բուրենը ընդունում էր անալիտիկ փիլիսոփայության այն նախադրույթը, ըստ որի՝ իրական իմացությունը և նշանակությունը կարելի է հաղորդել միայն այն լեզվով, որը էմպիրիկական ձևով վերիֆիկացվում է: Ըստ վան Բուրենի՝ աշխարհիկ դարաշրջանում Ավետարանի պրոբլեմը նրա ակնհայտ անիմաստ լեզվի տրամաբանության խնդիրն է, որը կարելի է պարզաբանել և հասկանալ լեզվաբանական վերլուծության միջոցով (Buren 1963: 84): Եթե միայն էմպիրիկական եղանակով

ստուգման ենթակա լեզուն է իմաստավոր, ապա ipso facto բոլոր լեզուները, որոնք վերաբերում են Աստծո գոյությանը, անիմաստ են, քանի որ մարդը չի կարող ստուգել և հաստատել Աստծո գոյությունը հինգ զգայարաններից որևէ մեկով: Պ. վան Բուրենը փորձում է նորովի մեկնաբանել քրիստոնեական հավատը՝ առանց Աստծուն անդրադառնալու:

Տրանսցենդենտի և իմանենտի հարաբերակցության հիմնախնդրի առնչությամբ ընդհանրությունն առկա է Ալթիցերի, Համիլթոնի և մասամբ վան Բուրենի հայացքներում: Մակայն տարբերությունն ավելի ակնհայտ ու էական է հատկապես Ալթիցերի և Վահանյանի դիրքորոշումներում:

Ընդհանուր առմամբ ռադիկալ աստվածաբանությունը տրանսցենդենտը դիտում է որպես բնության կրոնական արտահայտություն (Fackre 1971: 182-183): Մա է պատճառը, որ այն իր ուշադրությունը բևեռում է իմանենտության վրա, տրանսցենդենտ և այնկողմնային Աստծուն վերածում է իմանենտ, այսկողմնային Աստծո, և «ամբողջովին այլ» Աստվածը դառնում է մարմնավորված, «կենտիկ» Աստված՝ այն է Քրիստոս: Այս միտումը առկա է Ալթիցերի, Համիլթոնի և վան Բուրենի հայացքներում: Մակայն քննարկման համար ավելի էական ու նշանակալի է Ալթիցեր և Վահանյանի հակադրությունը: Մասնավորապես, տրանսցենդենտն անընդունելի է ռադիկալ աստվածաբանության ամենառադիկալ, ձախակողմյան ներկայացուցչի՝ Ալթիցերի համար, իսկ ռադիկալ աստվածաբանության աջակողմյան, ամենապահպանողական ներկայացուցիչը՝ Վահանյանը, այս հարցի վերաբերյալ ունի հակառակ դիրքորոշում:

Իր նոր աստվածաբանության համար «գերբնականի» արտահայտման նոր ձևերի, այսինքն՝ նոր հիմքերի որոնումներում Ալթի-

ցերը դիմում է Հեգելի և Նիցշեի փիլիսոփայություններին, ինչպես նաև Արևելքի միստիկական կրոններին ու պոետ-միստիկ Վ. Բլեյքի մտքերին: Հեգելի փիլիսոփայության միջոցով նա փորձում է հիմնավորել ավանդական քրիստոնեական Աստծո բացասման անհրաժեշտությունը: Ի հակադրություն Աստծո ավանդական քրիստոնեական ըմբռնման, այն է՝ տրանսցենդենտ, այնկողմնային, գերագույն էակ, ինքնաբավ, մեկուսացված ու հակառակ այս աշխարհին, Ալթիցերը առաջ է քաշում Աստծո մասին իր գաղափարը, ըստ որի՝ Աստված դիալեկտիկականորեն զարգացող առաջընթաց շարժում է:

Ըստ Ալթիցերի՝ աստվածաբանությունը պետք է կարողանա հասկանալ Աստծո ինքնահայտնության և նրա ինքնաբացասման կամ կենդիսի միջև առկա անխուսափելի փոխադարձ կապը: «Աստված, - նշում է նա, - ով բացահայտում է իրեն պատմության մեջ, այն Աստվածն է, ով արտահեղում է իրեն իր սկզբնական Կեցության լիությունից, հետևաբար, նա իրականում ու ճշմարտապես դրսևորվում է պատմության մեջ, որը դառնում է ոչ թե լոկ հայտնության ասպարեզ, այլ հենց Աստծո մարմնավորված Մարմին» (Altizer 1966^b: 86): Ալթիցերի համոզմամբ՝ Աստված անանձնավորված հոգևոր իրականություն է: Եվ ինքնաբացասման ու ինքնօտարման այդ անդադար դիալեկտիկական գործընթացի շնորհիվ տեղի է ունենում Աստծո զարգացումը: Աստծո ներկայությունը հենց պատմության մեջ Աստծո ինքնօտարման և նրա էության ակտուալացման հետևանքն է: «Աստված, - նշում է Ալթիցերը, - ով գործում է աշխարհում և պատմության մեջ, այն Աստվածն է, ով բացասում է իրեն՝ աստիճանաբար ու վճռականորեն ոչնչացնում իր սեփական սկզբնական Ամբողջականությունը: Աստված այն Ամբողջականությունն է, որը ... լիովին

շարժվում է դեպի իր սկզբնական ինքնության հակապատկերը: Աստված կամ աստվածությունը դառնում է Աստված Քրիստոսում՝ անցնելով Իր սկզբնական ձևի փոփոխման միջոցով: Այսպիսով, տրանսցենդենտը դառնում է իմմանենտ, իսկ Հոգին՝ մարմին» (Altizer 1966^b: 89-90):

Մակայն Աստծո մարմնավորումը և տարբալուծումը աշխարհում դեռ չի նշանակում, որ նա դադարեց լինել Աստված: Իր ինքնագարգացման գործընթացում ինչպիսի փոփոխություններ էլ կատարվեին նրա հետ, միևնույն է, նա ինքնին մնում է Աստված: «Աստված, - նշում է Ալթիցերը, - կենտիկ մետամորֆոզների առաջընթաց-շարժում գործընթաց է, որը մնում է ինքնին, անգամ եթե անցնում է բացարձակ ինքնաբացասման շարժման միջոցով» (Altizer 1966^b: 91):

Հետևապես, Աստծո մարմնավորումը պատմության և աշխարհի մեջ նշանակում է միայն այն, որ Աստված բացասում է սեփական կեցության տրանսցենդենտ, վերացական նախամարմնավորված ձևը, երբ նա գոյություն ունի որպես զուտ իրականություն, որն անկախ էր պատմությունից ու աշխարհից: Ընդամին, Աստծո ինքնագարգացումը, նրա էության ակտուալացումն անհրաժեշտաբար ենթադրում են Աստծո կեցության տրանսցենդենտ ձևի բացասումը, որը նշանակում է, որ տրանսցենդենտ ու այնկողմնային Աստվածը դառնում է իմմանենտ և այսկողմնային Աստված: Հետևաբար, ազդարարելով Աստծո մահը՝ Ալթիցերը բացասում է ոչ թե Աստծուն որպես այդպիսին, այլ նրա կեցության որոշակի տրանսցենդենտ ձևը: Իսկ դա նշանակում է, որ քրիստոնեական Աստծո մահվամբ պետք է սպասել Աստծո «նոր ձևի» հայտնությանը և դրսևորմանը, բայց այս անգամ մարդու և աշխարհի մեջ:

Ըստ Ալթիցերի՝ ռադիկալ դիալեկտիկական մտածողությունը սկիզբ առավ Կիերկեգորից, սակայն այն ավարտուն ձև ստացավ Նիցշեի մոտ, մի մտածող, որը, Հայդեգերի բնութագրությամբ, վերջ դրեց արևմտյան մետաֆիզիկական ավանդույթին: Նիցշեի կողմից Աստծո մահվան ազդարարումը պարզապես փլուզեց կեցության տրանսցենդենտության մասին պատկերացումը: Այլևս չկա մետաֆիզիկական աստիճանակարգ, որը կարող է իմաստավորել կամ արժևորել գոյություն ունեցող կեցությունը կամ էականերին: «Աստծո մահը» դիալեկտիկական նշանակություն ունի, քանի որ այն «ոչ-ասել է» Աստծուն և տրանսցենդենտությանը: «Ոչ-ասելը» Աստծուն հնարավոր է դարձնում «այո ասել» մարդկային գոյությունը (Dasein, լիարժեք գոյություն այստեղ և հիմա): Հետևաբար, «բացարձակ տրանսցենդենտությունը վերածվում է բացարձակ իմմանենտության» (Altizer 1966⁶: 98): Համիլթոնը նույնպես համակարծիք է Ալթիցերին, ում համար «Աստծո մահը» նշանակում է ինչպես տրանսցենդենտի մահը, այնպես էլ տրանսցենդենտ Աստծո մահը: Մինչդեռ Վահանյանի տեսակետը լիովին տարբեր է Ալթիցերի տեսակետից: Ըստ Վահանյանի՝ Աստված տրանսցենդենտ է, այնպես որ չկա «ամբողջովին այլ» է և տարալուծված չէ իմմանենտի մեջ: Վահանյանն Աստծո մասին՝ որպես «ամբողջովին այլ» իր տեսակետում հետևում է Օտտո-Բարտ ավանդույթին և նեոթորոդոքսիային, ինչպես նաև կիերկեգորյան աստվածայինի և մարդկայինի միջև «անսահման որակական տարբերության» սկզբունքին, իսկ Ալթիցերը՝ Հեգելին:

Աստվածաբանության և քրիստոսաբանության հարաբերակցության հիմնախնդիրը Ալթիցերը, Համիլթոնը և վան Բուրենը հանգուցալուծում են ի օգուտ քրիստոսաբանության: Ալթիցերի համար քրիստոսաբանության

նությունն ավելի կարևոր է, քան Աստված կամ աստվածաբանությունը: Թեիզմը իմաստավորվում է քրիստոսաբանությամբ, և եթե կա Քրիստոս, ապա Աստված պետք չէ: Փաստորեն, Ալթիցերը առաջարկում է ոչ միայն «աստվածաբանություն առանց Աստծո», այլև «քրիստոսաբանություն առանց աստվածաբանության կամ Աստծո» տարբերակը: Այս կապակցությամբ Մանդերսն իրավացիորեն գրում է, որ «քրիստոսաբանությունն առանց աստվածաբանության մարդաբանություն է» (Sanders 1966: 180): Ալթիցերի այս տեսակետը քննադատել է Վահանյանը:

Ըստ Համիլթոնի՝ աստվածաբանությունը քրիստոսաբանություն է և Հիսուսը մեկնակետ է աստվածաբանության համար: Սա նշանակում է, որ Համիլթոնի աստվածաբանական հայացքները, ինչպես և Ալթիցերի ու վան Բուրենի հայացքները քրիստոսակենտրոն բնույթ ունեն: Այս տեսանկյունից հրեա ռադիկալ աստվածաբան Ռ.Ռուբենսթեյնը ճիշտ է բնութագրել նրանց հայացքները, հատկապես Համիլթոնինը՝ նշելով, որ «ռադիկալ քրիստոնեական աստվածաբանությունը խորապես քրիստոսակենտրոն է» (Rubenstein 1966: 247): Ի դեպ, ռադիկալ աստվածաբանության քրիստոսակենտրոն ուղղվածությունը ընդունել է նաև Ալթիցերը՝ մասնավորապես նշելով, որ ժամանակակից «աստվածաբանությունը գտնվում է հավատի ամբողջովին քրիստոսակենտրոն ձևի կոնցեպտուալ ձևակերպման գործընթացում» (Altizer 1973: 195): Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Համիլթոնի քրիստոսաբանությունն անաստված քրիստոսաբանություն է:

Վան Բուրենը նույնպես, ինչպես և Համիլթոնը, իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է Քրիստոսի և էթիկայի վրա: Ավելին, նա այն կարծիքին է, որ հավատի լեզուն իմաստավոր է, եթե այն կիրառվում է քրիստոնեական

կենսակերպում: Հետևաբար, այն կարող է ունենալ էթիկական նշանակություն, բայց ոչ տիեզերաբանական իմաստ (Buren 1963: 101): Անդրադառնալով Նոր կտակարանի այն մտքին, որ առանց Հիսուսի մարդը չի կարող ունենալ «Աստծո» մասին ճիշտ ըմբռնում, վան Բուրենը հանգում է այն եզրակացությանը, որ Հիսուսն է այն «բանալին» կամ միջոցը, որով մարդը կարող է հասկանալ իրեն և իր կյանքը (Buren 1963: 147-148), այն է՝ Հիսուսը դառնում է նրա կյանքի համար իդեալական օրինակ: Այսպիսով, Ալթիցերը, Համիլթոնը և վան Բուրենը ընդունում են «քրիստոսաբանություն առանց Աստծո» տարբերակը:

Վահանյանն այս առնչությամբ սկզբունքորեն հակադրվում է բոլորին՝ նշելով, որ «առանց Աստծո Հիսուսը լավագույն դեպքում կուռք է» (Vahanian 1966: 29): Վահանյանն այս «քրիստոնյա աթեիստների» գաղափարական համակարգն անվանում է «աթեոսոֆիա» կամ ավելի ճիշտ՝ «քրիստոսոֆիա» (Vahanian 1966: 3) (բառի դրական, քան թե բացասական իմաստով, քանի որ այդ մարդիկ իրենց համարում են քրիստոնյաներ)²: Եթե Աստծո մահը տեղի է ունեցել, իրավացիորեն գրում է Վահանյանը, ինչն իրոք այդպես է, ապա այն ոչ թե իր դիրքերը զիջելու միջոցով է դարձել իմմանենտական մշակութային մտածելակերպի կամ գաղափարական համակարգի արդյունք, այլ որովհետև քրիստոսոֆիան դեռ շարունակում է մղել հին ճակատամարտը, որը տանուլ է տրվել Աստծո մահվամբ: Ահա թե ինչու այսպես կոչված քրիստոսոֆիական այլընտրանքային մոտեցումն այն «բրածոյի» նկատմամբ, որին վերածվել է քրիստոնեությունը,

կա՛մ պարզապես միստիկական ռացիոնալիզմի առավելագույն նմիրում է, կա՛մ էլ միստիկական դեիզմի գերագույն ռացիոնալացում (Vahanian 1966: 4): Մակայն ճիշտ չէ մերժել Աստծո մահվան իրականությունը՝ վերածելով այն ինչ-որ նորարարական, տարաբնույթ փրկաբանական հասկացության, քանի որ «Աստծո մահը» իմաստ ու նշանակություն ունի միայն այն դեպքում, երբ այն ըմբռնվում և ընդունվում է որպես մշակութային երևույթ: Հետևաբար, այն, ինչ լուկ մշակութային երևույթ է, նրանց կողմից վերածվում է հավատամքի: «Աստծո մահվան» աստվածաբանության մյուս ներկայացուցիչներն այդպես էլ ուշադրություն չդարձրին այն հանգամանքի վրա, որ «քրիստոնեական հավատը ռադիկալ է այնքանով, որքանով այն պատկերամարտական է» (Vahanian 1966: 5): Իսկ եթե մենք կորցնում ենք հավատի պատկերամարտական բնույթը, ապա այն, ինչ մենք ունենք, կրոնականության մի նոր ձևի դրսևորում է:

Կրոնականի և աշխարհիկի (սեկուլյար) հարաբերակցության հիմնախնդիրը ռադիկալ աստվածաբանները լուծում են այսպես կոչված «պանթեիստական» համատեքստում: Նախ և առաջ նրանք ընդունում են այս աշխարհը և փորձում են քրիստոնեությանը տալ այսաշխարհային և սոցիալական միտվածություն, որով կհաղթահարեն ինչպես ավանդական քրիստոնեության, այնպես էլ նեոօրթոդոքսիայի հակասոցիալական, աշխարհամերժողական և ինքնամեկուսացված միտումը: Նրանք փորձում են տարրալուծել կրոնականը աշխարհիկի մեջ և այս աշխարհում սրբազնայինի արտահայտման նոր ձև գտնել հենց աշխարհիկի մեջ, որով կփորձեն հաղթահարել քրիստոնեության մեջ ձևավորված կրոնականի և աշխարհիկի անառողջ դիխոտոմիան: Կրոնականի և աշխարհիկի հարաբերակցության հիմնախնդիրն անդրա-

² Հարկ է նշել, որ Վահանյանը ոչ մի տեղ իր այս գրքում չի նշում, թե ում է խոսքը վերաբերում կամ ում համար է օգտագործում «քրիստոնյա աթեիստներ» արտահայտությունը, սակայն դա անուղղակիորեն վերաբերում է Ալթիցերին, Համիլթոնին և մասամբ նաև վան Բուրենին:

դարձել են Ալթիցերը, Համիլթոնը, վան Բուրենը, Վահանյանը և Ն.Քոկսը: Նրանցից հատկապես ուշագրավ են Վահանյանի և Քոկսի տեսակետները: Ի դեպ, Վահանյանը նրանցից միակն է, որ «Աստծո մահվան» աստվածաբանությունը զարգացրեց ընդհուպ մինչև աշխարհիկ աստվածաբանության: Բացի այդ, Վահանյանը տարբերություն է դնում աշխարհիկի և աշխարհայինի միջև՝ դիտելով առաջինը որպես բացասական երևույթ, որպես կրոնականության ձև, իսկ երկրորդը՝ դրական՝ համարելով այն որպես այս աշխարհում Աստծո և մարդու գործողությունների ասպարեզ, որպես արարչագործություն, որով Աստված տարբերվում է արարված էակից:

Հարվի Քոկսը ռադիկալ կրոնական մտածող է աշխարհիկ իմաստով կամ «աշխարհիկ» աստվածաբան է, բայց ոչ «Աստծո մահվան» աստվածաբան: Թեև Քոկսի և Վահանյանի աստվածաբանական գաղափարների շարադրման ոճը տարբերվում է /այս ոճական յուրակերպությունը պայմանավորված է նրանով, որ ըստ որոշ հետազոտողների, Քոկսը կրոնի սոցիոլոգ է (Добренёков 1980: 79; Montgomery 1967: 30), իսկ Վահանյանը՝ գրական քննադատ (Добренёков 1980: 79; Montgomery 1967: 28)/, այնուամենայնիվ նրանց հայացքներում կան ընդհանրություններ հատկապես կրոնականի և աշխարհիկի հարաբերակցության հարցի քննարկման համատեքստում: Երկուսն էլ ընդունում են «աշխարհիկի» աստվածաշնչյան մոդելը որպես «աշխարհիկի» ճիշտ ըմբռնում, որը, սակայն, սխալ է հասկացվել և մեկնաբանվել, հետևապես նաև սխալ կիրառվել քրիստոնեության կողմից, ինչն էլ պատճառ է դարձել կրոնականի և աշխարհիկի միջև անառողջ դուալիզմի առաջացման համար: Քրիստոնեության կողմից աշխարհի նկատմամբ ունեցած իր մերժողական և արհամարհական վե-

րաբերմունքը ոչ միայն իր բնույթով հակասոցիալական, այլև հակասաստվածաշնչյան էր: Նման դիրքորոշումը չէր համապատասխանում Աստվածաշնչում, հատկապես Հին կտակարանում Իսրայելին տրված Աստծո մոդելին: Քոկսը, Վահանյանի նման, փորձում է բացահայտել անտեսված և թյուր մեկնաբանված աստվածաշնչյան այս մոդելը: Նրանք փորձում են գտնել աստվածաշնչյան իմաստով իսկական և ճշմարիտ (աշխարհային, բայց ոչ աշխարհիկ) քրիստոնեություն:

Քոկսի կարծիքով՝ քաղաքային կենսակերպը կամ ուրբանիզացիան էական փոփոխություններ են մտցրել մարդկանց ապրելակերպում, որի ժամանակակից դրսևորումն իրականացվում է գիտության և տեխնիկայի միջոցով, ինչն էլ նպաստեց ավանդական կրոնի փլուզմանը (Cox 1966: 1): Աշխարհիկացման գործընթացը, լինելով դարակազմիկ երևույթ, նախանշում է այն փոփոխությունները, որոնց լույսի ներքո մարդը հասկանում է իրեն, իր կյանքը և հասարակությունը: Աշխարհիկացումը (սեկուլյարիզացիան) դրական երևույթ է, որով «հասարակությունը և մշակույթը ազատագրվում են կրոնական հսկողության խնամակալությունից և կաղապարված մետաֆիզիկական աշխարհայացքից» (Cox 1966: 20): Քոկսը, Վահանյանի նման, տարբերակում է աշխարհիկացման գործընթացը (սեկուլյարիզացիան) կամ աշխարհայինությունը աշխարհիկությունից (սեկուլյարիզմից): Մեկույլարիզմը նա համարում է գաղափարախոսություն, որը գործառնում է որպես «նոր կրոն»: Ըստ Քոկսի՝ մենք ապրում ենք «աշխարհիկ քաղաքում» մի դարաշրջանում, որում կրոնն այլևս տեղ չունի: Ուսումնասիրելով հինկտակարանային արարչագործության, Իսրայելի ժողովրդի ելքը Եգիպտոսից և Մինա լեռան ուխտի (երբ Աստված Մովսեսին տվեց Տասնա-

բանյան և այլ օրենքներ) պատմությունները՝ Քոկսը հանգեց այն եզրակացության, որ դրանք «ազատագրող-աշխարհիկացնող առասպելներ» են, որոնց ժամանակակից օրինակը «աշխարհիկ քաղաքն» է: Քաղաքային կյանքն իր անանունությամբ և շարժունությամբ կարող է ազատել մարդուն փակ աշխարհայացքից ու կեղծ արժեհամակարգի գերությունից և բաց անել նրա առջև իսկական տրանսցենդենտությունը:

Աշխարհիկացումը շրջանցում է կրոնը և ռելյատիվացնում է կրոնական աշխարհայացքը: Այն այլևս «կրոնական կանոնների և ծեսերի մեջ չի որոնում իր համար բարոյականություն և իմաստ» (Cox 1966: 3) և ոչ էլ առաջնորդվում է իր կյանքում դրա նորմերով: Եթե մարդուն անհրաժեշտ է տրանսցենդենտություն, նույնիսկ քրիստոնեական, ապա դա հնարավոր է միայն աշխարհիկի միջոցով: Իսկ դա հնարավոր է իրագործել արվեստի, սոցիալական փոփոխությունների և «ես-դու» հաղորդակցության միջոցով: Դա նշանակում է, որ տրանսցենդենտն այդ ճանապարհով կարող է բացահայտել մեզ նոր անուն, որովհետև «Աստված» բառն այլևս կորցրել է իր օգտակարությունը և ավելի շուտ գուցորդվում է հին կուրքերի հետ: «Սա նշանակում է, - նշում է Քոկսը, - որ մենք պետք է ժամանակավորապես դադարենք խոսել «Աստծո» մասին ... մինչև որ նոր անուն հայտնվի» (Cox 1966: 266): Սա տարօրինակ չպետք է լինի մեզ համար, քանի որ «Աստվածաշնչյան Աստծո թաքնվածությունը հանդիսանում է Աստծո մասին ուսմունքի կենտրոնը: Աստված չի հայտնվում մարդուն, այլ ցույց է տալիս նրան, որ ինքը մարդկային պատմության մեջ գործում է իր թաքնվածությամբ» (Cox 1966: 258): Այսպիսով, ժամանակակից քաղաքային-աշխարհիկ կյանքը միջոց է, որով մարդը մեր դարաշրջանում կարող է ազատել իրեն կուռ-

քերի ու աստվածների գերությունից և դարձյալ հանդիպել իսկական Տրանսցենդենտին:

Քոկսը, Վահանյանի նման, աշխարհիկ աստվածաբանության ջատագով է, և, բնականաբար, նրա աստվածաբանությունն ուղղված է դեպի աշխարհը, որի հորիզոնում երևում է միայն մարդկային պատմությունը: Այս աշխարհում մարդը պետք է գործի որպես «քաղաքական» էակ արխատոտեյան իմաստով, և որտեղ նա պետք է դառնա լիարժեք մարդ: Հետևաբար, Քոկսի համար անընդունելի են մետաֆիզիկական մտակառուցումներն այսկողմնային կամ այնկողմնային աշխարհի ու իրականության մասին, և «Աստծո մահվան» տրամադրությունը նրա համար նշանակում է հեռանալ և ազատվել «Աստծո տարածական սիմվոլականացումից և մետաֆիզիկական դուալիզմի բոլոր ձևերից» (Cox 1967: 246-247): Քոկսը ինչպես հակամետաֆիզիկական, այնպես էլ որոշակի իմաստով նաև պատկերամարտ ռադիկալ աշխարհիկ աստվածաբան է: Այս առումով Քոկսի հայացքներում ընդհանրությունները Վահանյանի հայացքների հետ ավելի շատ են, քան մյուս ռադիկալ աստվածաբանների տեսակետների հետ:

Այսպիսով, Վահանյանը ռադիկալ կրոնական մտածողներից առաջինն էր, ով իր աշխատություններում անդրադարձավ քրիստոնեության հիմնախնդիրներին: Ուսումնասիրելով արևմտյան ապակրոնականացված աշխարհում քրիստոնեության տեղը և դերը ժամանակակից մշակույթի մեջ՝ Վահանյանը հանգեց այն եզրակացությանը, որ քրիստոնեությունը հայտնվել է ճգնաժամի մեջ, ավելին, արևմտյան քաղաքակրթության ու մշակույթի մեջ քրիստոնեական կրոնի Աստվածը մեռած է: Ըստ Վահանյանի՝ «Աստծո մահը» մշակութային երևույթ է, և նա նկատի չունի «Աստծո մահվան» պատմական կամ մետաֆիզիկական նշանակությունը: Վահանյանն

աստվածաբաններից առաջինն էր, որ գործածեց «Աստծո մահվան» գաղափարը աստվածաբանության մեջ մշակութաբանական իմաստով՝ տալով այդ խոսքին նոր նշանակություն մեր ժամանակի համար, մինչդեռ Ալթիցերը և Համիլթոնը «Աստծո մահվան» մոտիվը աստվածաբանության մեջ կիրառեցին հենց աստվածաբանական, մետաֆիզիկական իմաստով: Վահանյանի տեսակետները քրիստոնեության հիմնախնդիրների վերաբերյալ, որոնք նկարագրական-ախտորոշիչ և վերլուծող-արժևորող բնույթ ունեին, մեծ բանավեճերի տեղիք են տվել ամերիկյան

աստվածաբանական շրջանակներում և սենսացիոն նշանակություն ունեցել քրիստոնեական աշխարհի համար: Նա առաջնակարգ դեր ունեցավ, համապատասխան հող նախապատրաստեց և գաղափարական նպաստավոր միջավայր ստեղծեց ԱՄՆ-ում 1960-ականների ռադիկալ կամ «Աստծո մահվան» աստվածաբանության առաջացման համար: Նրա կրոնափիլիսոփայական հայացքներն իրենց ուրույն տեղն ունեն ամերիկյան կրոնափիլիսոփայական ու աստվածաբանական մտքի համատեքստում:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Altizer, Th. (1966^a). America and the Future of Theology. In: Radical Theology and The Death of God by Thomas J.J. Altizer and William Hamilton. N.Y.: The Bobbs-Merrill Company, Inc. Publishers.
2. Altizer, Th. (1973). Catholic Theology and the Death of God. In: Religion in Contemporary Thought. (Ed.) George F. McLean, New York: Alba House.
3. Altizer, Th. (1966^b). The Gospel of Christian Atheism. Philadelphia: The Westminster Press.
4. Altizer, Th. (1966^c). Theology and the Death of God. In: Radical Theology and The Death of God by Thomas J.J. Altizer and William Hamilton. N.Y.: The Bobbs-Merrill Company, Inc. Publishers.
5. Altizer, Th. (1965). "Word and History." Theology Today, Vol. XXII, No 3, October.
6. Altizer, Th. and Hamilton, W. (1966^d). Radical Theology and The Death of God. N. Y.: The Bobbs-Merrill Company, Inc. Publishers.
7. Buren, P. van. (1963). The Secular Meaning of the Gospel: An Analysis of Its Language. New York: The Macmillan Company.

8. Cox, H. (1967). The Death of God and the Future of Theology. In: New Theology No 4. (Eds.) Martin E. Marty and Dean G. Peerman, New York: The Macmillan Company.
9. Cox, H. (1966). The Secular City. Secularization and Urbanization in Theological Perspective. New York: The Macmillan Company.
10. Fackre, G. (1971). The Issue of Transcendence in the New Theology, the New Morality, and the New Forms. In: New Theology, No. 4. New York: The Macmillan Company.
11. Gilkey, L. (1965). "Is God Dead? An Examination of a Contemporary View." Bulletin of Crozer Theological Seminary, January.
12. Hamilton, W. (1961). The New Essence of Christianity. New York: Association Press.
13. Hamilton, W. (1965). "The Shape of a Radical Theology." The Christian Century, LXXXII, No 40, October 6.
14. Kierkegaard, S. (1960). Attack Upon Christendom. Boston: The Beacon Press.
15. Kliever, L. (1967). "Mapping the Radical Theologies." Religion in Life, Vol. XXXVI, No. 1, Spring.
16. Montgomery, J. (1967). A Philosophical-Theological Critique of the Death of God Movement. In: The Meaning of the Death of God. (Ed.) Bernard Murchland. New York: Random House.

17. Robinson, J. (1963). *Honest to God*. Philadelphia: The Westminster Press.
18. Rubenstein, R. (1966). *After Auschwitz: Radical Theology and Contemporary Judaism*. Indianapolis, New York: The Bobbs-Merrill Company.
19. Sanders, J. (1966). "The Validity of the Old Testament: Three Theses." *Union Seminary Quarterly Review*, N 2, Part 1, January.
20. Trotter, F. (1967). Variations on the "Death of God" Theme in Recent Theology. In: *The Death of God Debate*. (eds.) Jackson Lee Ice and John J. Carey. Philadelphia: The Westminster Press.
21. Vahanian, G. (1961^a). "Christianity's Lost Iconoclasm." *The Nation*, Vol. 192, N 16, April 22.
22. Vahanian, G. (1968). "Critique: I." *Theology Today*, Vol. XXV, N 3, October.
23. Vahanian, G. (1966). *No Other God*. New York: George Braziller.
24. Vahanian, G. (2008). *Praise of the Secular*. Charlottesville and London: University of Virginia Press.
25. Vahanian, G. (1957). "The Empty Cradle." *Theology Today*, Vol. XIII, N 4, January.
26. Vahanian, G. (1961^b). *The Death of God: the Culture of Our Post-Christian Era*. New York: George Braziller.
27. Vahanian, G. (1959). "This Post-Christian Era." *The Nation*, Vol. 189, N 20, December 12.
28. Vahanian, G. (1964). *Wait Without Idols*. New York: George Braziller.
29. Добренёв, В. (1980). *Современный протестантский теологический модернизм в США: Его замыслы и результаты*. М.: Изд-во Московского университета.

Անդրանիկ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳԱԲՐԻԵԼ ՎԱՀԱՆՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՌԱԴԻԿԱԼ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում է Արևմտյան քաղաքակրթության մեջ ռադիկալ մտածողության կրոնական ձևերից ամենաարմատականը՝ ռադիկալ կամ «Աստծո մահվան» աստվածաբանության ներկայացուցիչների՝ Գաբրիել Վահանյանի, Թոմաս Ալթիցերի, Ուիլյամ Համիլթոնի, Պոլ վան Բուրենի և Հարվի Քոկսի տեսակետների հակիրճ, համեմատական վերլուծությունը: Կրոնափիլիսոփայական կամ աստվածաբանական այս հոսանքի բոլոր ներկայացուցիչները ռադիկալ կրոնական մտածողներ են, որոնց ուշադրության կենտրոնում եղել են քրիստոնեական կրոնին վերաբերող մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնք ձևավորել են թեմատիկ ընդհանրությունները

նրանց խնդրակարգում, սակայն տարբերություններն առաջացել են այդ հիմնախնդիրների մեկնաբանության մեջ, քանի որ տարբեր տեսանկյուններից են մոտեցել միևնույն ֆենոմենին: Այդ հիմնախնդիրները կարելի է համախմբել հետևյալ գաղափարների շուրջ. Աստծո գաղափարի և իրակաության, տրանսցենդենտի-իմմանենտի, աստվածաբանության-քրիստոսաբանության և կրոնականի-աշխարհիկի հարաբերակցության հիմնախնդիրներ, որոնք ծառայել են ինստիտուցիոնալ քրիստոնեության առջև, ինչպես նաև դարձել լուրջ խոչընդոտ վերջինիս և ժամանակակից աշխարհիկ կողմնու-

րոշում ունեցող մարդու ու հասարակության միջև:

Հանգուցային հասկացություններ. Ռադիկալ կրոնական մտածողություն, ռադիկալ

աստվածաբանություն, «Աստծո մահվան» աստվածաբանություն, սեկուլյարիզմ, տրանսցենդենտ, իմմանենտ, աշխարհիկ աստվածաբանություն, նեոօրթոդոքսիա, հետքրիստոնեական դարաշրջան:

Andranik STEPANYAN

GABRIEL VAHANIAN AS A RADICAL RELIGIOUS THINKER

ABSTRACT

This article examines comparative analysis of the most deep-seated form of the radical religious thinking in the Western Civilization, that is, the views of radical or the Death-of-God theologians – Gabriel Vahanian, Thomas Altizer, William Hamilton, Paul van Buren and Harvey Cox. All of the representatives of this theological or religious-philosophical stream are radical religious thinkers who have focused on a number of fundamental issues related to Christian religion which have formulated the thematic commonalities in their problematic. However, the differences have come forth from the interpretation of these issues as they have viewed the same phenomenon from different

aspects. These fundamental issues can be united around the following ideas: issues of relations between the idea of and reality of God, transcendent-immanent, theology-Christology and religious-secular which have posed a challenge to the institutional Christianity as well as become a serious hindrance between the latter and a contemporary secular human being and the society.

Key concepts: radical religious thinking, radical theology, Death of God theology, secularism, transcendent, immanent, secular theology, neo-orthodoxy, post-Christian era.

Андраник СТЕПАНЯН

ГАБРИЭЛЬ ВАГАНЯН КАК РАДИКАЛЬНЫЙ РЕЛИГИОЗНЫЙ МЫСЛИТЕЛЬ

РЕЗЮМЕ

В статье автор проводит сравнительное изучение самой радикальной религиозной формы радикального мышления – теологии смерти Бога или радикальной теологии в контексте Западной цивилизации. Все представители этого религиозно-философского течения являются радикальными религиозными мыс-

лителями. Проводится сравнительное изучение взглядов этого теологического направления – Габриэля Ваганяна, Томаса Алтицера, Уильяма Гамильтона, Пола ван Бурена и Гарви Кокса. В центре их внимания был ряд связанных с христианством проблем, которые составили тематическую общность проблематики. Одни и

те же проблемы часто имели различия в интерпритации, поскольку каждый религиозный мыслитель с определенной точки зрения подходил к данному феномену или проблематике. Основные проблемы можно классифицировать вокруг следующих идей: проблема идеи и реальности Бога, соотношения трансцендентного-имманентного, теологии-христологии, религиозного-секулярного. Эти проблемы стоят перед институциональным христианством и

являются преградой между христианством и современным человеком, а так же обществом, имеющим секулярную ориентацию.

Ключевые понятия: радикальное религиозное мышление, радикальное богословие, теология «смерти Бога», секуляризм, трансцендентное, имманентное, секулярная теология, неоортодоксия, пост-христианская эра.

«ԿՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ԿՐՈՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԳԻՏԱԿԱՐԳԵՐ

Սույն հոդվածը նվիրված է XIX դարում ծնված ամենաերիտասարդ գիտակարգերից մեկի՝ կրոնագիտության՝ որպես առանձին գիտակարգի կազմավորմանն ու մի շարք հարակից խնդիրների լուսաբանմանը: Այս աշխատանքը, ըստ էության, հումանիտար և հասարակական տարբեր գիտակարգերի կողքին «կրոնի մասին գիտության» ու «կրոնագիտության» տեղի ու դերի հստակեցման վերաբերյալ կատարված առաջին փորձն է: Փորձել ենք անդրադառնալ նաև որոշ տերմինաբանական խնդիրների, գոյություն ունեցող փաստերի հիման վրա լուսաբանել կրոնագիտական գիտելիքի միջուկը կազմող հումանիտար-հասարակագիտական գիտակարգերի դերը կրոնագիտության համար:

Որոշ մասնագետներ, կարևորություն չտալով տերմինաբանությանը (եզրութաբանություն), դրանք համարում են երկրորդական և ոչ կարևոր: Ի պատասխան նրանց՝ խորհրդային հայտնի գիտնական, ազգագրագետ Ս.Տոկարևը գրում է. «Գիտական համակարգումը, փաստերի դասակարգումը, հիմնական հասկացությունների ու եզրերի հստակեցումը ցանկացած գիտության առաջնահերթ խնդիրն է համարվում» (Токарев 1990: 14):

Առաջին անգամ «կրոնի մասին գիտություն» հասկացությունը «Religionswissenschaft»¹

օգտագործվել է Գերմանիայի Մագդեբուրգ քաղաքում 1804-1806 թթ. լույս տեսած մի տարեգրքում՝ Կ.Հենկելի խմբագրությամբ, որը կոչվում էր. «կրոնագիտության թանգարանի իր ամբողջ ծավալով» (Шахнович 2006: 20): Առաջին գիրքը, որտեղ այդ հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվեց որպես գիտաբան՝ հատուկ ակադեմիական գիտության նշանակությամբ, համարվում է 1834 թ. լույս տեսած չեխ փիլիսոփա, տրամաբան և մաթեմատիկոս Բերնարդ Բոլցանոյի (1805-1820 թթ. զբաղեցնում էր Պրագայի համալսարանի կրոնների պատմության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը) աշխատություն-դասագիրքը: «Կրոնի մասին գիտության» խնդիրներն ու նպատակները Բ.Բոլցանոյի կողմից դիտարկվեցին նրա գիտական ուսուցման համընդհանուր համատեքստում (Шахнович 2006: 20):

Գերմանիայում 1860-1870-ական թթ. գիտնականների շրջանում օգտագործվում էր նաև «Wissenschaft der religion» եզրը, որը սակայն հետագայում լայն կիրառություն չստացավ: Ֆրանսիայում այդ ժամանակ «կրոնների մասին գիտություն» հասկացությունը «La science des religions» գիտական գործածության մեջ մտցրեց Պ.Լ.Էբլանը (Шахнович 2006: 20-21), ով այդ հասկացությանը տվեց հատուկ բովանդակություն՝ վերոհիշյալ եզրույթի ներքո հասկանալով կրոնի անտիկ փիլիսոփայության մեջ առասպելական մոտիվների

¹ Գերմաներեն բացատրական բառարանում Religionswissenschaft-ը մեկնաբանվում է հետևյալ կերպ. Religionswissenschaft-ը գիտություն է, որն ուսումնասիրում է կրոնների բովանդակություն-

նը, ձևերը և վերջիններիս կապը կյանքի այլ բնագավառների հետ (տե՛ս Dudenredaktion 2006: 1383):

այլաբանական մեկնություն: 1864 թ. հայտնի գիտնական Էմիլ Բերնուն կրոնների հետազոտմանը նվիրված իր աշխատությունը նույնպես անվանեց «գիտություն կրոնների մասին» (Шахнович 2006: 21)՝ կիրառելով այդ եզրը հենց այն նույն նշանակությամբ, որ օգտագործել էին Հենկեն և Բոլցանոն:

Անգլերեն եզրը «the science of religion» առաջին անգամ գիտական գործածության մեջ ներառեց գերմանացի գիտնական, արևելագետ, հնդկագետ, լեզվաբան, համեմատական առասպելաբանության, կրոնագիտության և լեզվաբանության հիմնադիր, Ժամանակակից կրոնագիտության մեջ առասպելաբանական տեսության հիմնադիր համարվող, Օբսիդորդի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Մաքս Մյուլլերը, ով այդ եզրն առաջին անգամ օգտագործեց 1860 թ. լույս տեսած իր «Սեմական մոնոթեիզմ» հոդվածում և որից հետո էլ այն լայնորեն սկսեց կիրառել 1860-1870-ական թթ. լույս տեսած իր մյուս աշխատություններում (Müller 1867, Müller 1873): Որպես ինքնուրույն գիտակարգ՝ «կրոնի մասին գիտությունը» վերջնականապես ձևավորվեց XIX դարի երկրորդ կեսին Արևմտյան եվրոպայում:

Այսպիսով, «կրոնի մասին գիտության» հիմնադիրը համարվում է Ֆ.Մյուլլերը²: «Կրոնի մասին գիտության» մեթոդական խնդիրներով մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը զբաղվել են շատ գիտնականներ, այդ թվում նաև Մաքս Մյուլլերը: Կրոնագիտության պատմության XX դարի հայտնի մասնագետ Էրիկ Շարպը գրում է. «XIX դարասկզբին կրոնների ուսումնասիրման ոլորտը չափազանց լայն էր, այն լի էր բազմապիսի տվյալներով և փաստացիորեն այնտեղ քառս էր տիրում: Մաքս Մյուլլերից հետո այն ձեռք բերեց ընդհանուր իմաստ, որն արդեն լիովին կարելի էր յուրացնել՝ օգտա-

² Այս տեսակետը ընդունվում է աշխարհի բոլոր հեղինակավոր կրոնագետների կողմից:

գործելով որոշ գիտական մեթոդներ. այլ խոսքերով ասած՝ հիանալի հնարավորություն ընձեռվեց բացատրելու բազմաթիվ տվյալներ գիտականորեն» (մեջբերումը՝ ըստ Красников 2007: 32):

Կրոնների պատմությունն ուսումնասիրող շատ մասնագետներ սկսեցին այդուհետ կիրառել «Religionswissenschaft» գիտաբառը: Մշակելով կրոնների պատմության վերաբերյալ սեփական մոտեցումները՝ նրանք «Religionswissenschaft» եզրի տակ սովորաբար հասկանում էին բոլոր կրոնները³՝ սկսած կրոնի ամենավաղ ձևերից մինչև ազգային ու համաշխարհային կրոնները՝ հակադրվելով ավանդաբար գոյություն ունեցող «Religionsgeschichte» (գերմ. եզ. կրոնի պատմություն) եզրույթին, որի տակ հիմնականում հասկացվում էին միաստվածային կրոնները կամ այսպես կոչված գրոց ժողովուրդները (Шахнович 2006: 21), սակայն «Religionsgeschichte» եզրի ներքո իհարկե հիմնականում ավանդաբար հասկացվել է քրիստոնեությունը՝ որպես «միակ ճշմարիտ կրոն»:

XX դարասկզբին այս կարևորագույն խնդրին է անդրադարձել նաև հայտնի մշակութային մարդաբան Լ.Շտերնբերգը. ըստ գիտնականի՝ «կրոնի մասին գիտությունը» և «կրոնների պատմությունը» բացարձակ տարբեր գիտակարգեր են, որոնցից առաջինն ուսումնասիրում է բոլոր կրոնների և կրոնական երևույթների պատմական զարգացումը, իսկ երկրորդը՝ միայն զարգացած կրոնները:

«Նախնադարյան կրոնը ազգագրության լույսի ներքո» հայտնի աշխատություն մեջ՝

³ Մշակելով կրոնների ուսումնասիրման հերմենևտիկական մոդելը՝ գերմանացի հայտնի կրոնագետ Յ. Վախը գրում է. «Religionswissenschaft-ի գլխավոր նպատակը պետք է լինի այլ կրոնների ըմբռնումը» (Wach. 1968: 126): Այլ կրոններ ասելով՝ գիտնականը նկատի ունի քրիստոնեությունից բացի այլ կրոններ ևս:

«կրոնական հավատալիքների պատմական զարգացումների վերաբերյալ դասախոսություններ» հաստատում իր տեսությունը հիմնավորելու համար գիտնականը գրում է. «Խոսելով կրոնական հավատալիքների պատմական զարգացումներից՝ անհրաժեշտ է նշել, որ ընդհանուր ազգագրության այս բաժինն իրենից ներկայացնում է բոլորովին ինքնուրույն գիտակարգ և առավել ճիշտ կլիներ անվանել այն «գիտություն կրոնի մասին»: Այս երիտասարդ գիտակարգը պետք է հստակորեն առանձնացնել այն գիտակարգից, որը հայտնի է շատ վաղուց «կրոնների պատմություն» անվամբ: Կրոնների պատմությունն ուսումնասիրում է միայն բարձր ու զարգացած կրոնները, այնպիսիք, ինչպիսիք են բուդդայականությունը, հուդայականությունը, քրիստոնեությունը, իսլամը և այլն, իսկ կրոնների վաղ ձևերի ուսումնասիրությունը կրոնների պատմության ուսումնասիրման շրջանակներից դուրս է: Նույնիսկ Պ.Շանտեպի դը լա Մոսեի առավել քան հայտնի «կրոնների պատմության դասագրքում» ներկայացված են ոչ թե կրոնների վաղ ձևերն ու դրանց պատմական զարգացումը, այլ միայն «բարձր ու զարգացած կրոնները» (Штернберг 2012: 241):

Անդրադառնալով Պ.Շանտեպի դը լա Մոսեի XIX դարի աշխատությանը՝ նախ և առաջ պետք է նշել, որ հիշյալ աշխատության մեջ հեղինակը ամեննին էլ չի խոսում միայն բարձր ու զարգացած կրոնների մասին: Երկու հատորից բաղկացած վերոհիշյալ աշխատության առաջին հատորում հեղինակը խոսում է ոչ միայն հուդայականության և իսլամի, այլ նաև աֆրիկյան, ամերիկյան, մոնղոլական, Օկեանիայի, չինական, ճապոնական, եգիպտական, բաբելական, ասորական և Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասի սեմական ժողովուրդների պաշտամունքային տարբեր

ձևերի և աստվածությունների վերաբերյալ: Աշխատության երկրորդ հատորում գիտնականը մանրամասն խոսում է հնդկական ազգային աստվածությունների ու հավատալիքների (բրահմայականություն, վեդայականություն), ջաինիզմի, բուդդայականության, հինդուիզմի, գրադաշտականության, հունական, հռոմեական, գերմանական և սլավոնական կրոնների ու դրանց պատմական զարգացման մասին: Վերը շարադրվածից պարզ է դառնում, որ Պ.Շանտեպի դը լա Մոսեի մեծածավալ երկհատոր աշխատության մեջ խոսվում է թե՛ հին ժողովուրդների տարբեր հավատալիքային համակարգերի, թե՛ ազգային և թե՛ համաշխարհային կրոնների (բուդդայականություն, իսլամ) մասին (Cocce 1899):

Վստահաբար պետք է նշել, որ «կրոնների պատմություն» եզրի ներքո Շտերնբերգը ամեննին էլ նկատի չի ունեցել «Religionsgeschichte» (որն էլ նշանակել է ոչ թե համաշխարհային, զարգացած, այլ միայն քրիստոնեական կրոնի պատմություն) եզրը և առանց խորը հիմնավորման գալիս է վերոնշյալ եզրահանգման: Չհամաձայնելով գիտնականի առաջ քաշած տեսության հետ՝ վստահորեն պետք է պնդել, որ հենց «Կրոնների պատմությունն» է, որ ուսումնասիրում է բոլոր կրոնների պատմական զարգացումը, իսկ «կրոնի մասին գիտությունը» ու «կրոնների պատմությունը» պայմանականորեն կարելի է անվանել միևնույն գիտակարգերը, որոնք XIX դարի երկրորդ կեսին դեռևս սաղմնային վիճակում էին: XX դարի կրոնի հայտնի պատմաբան ու ֆենոմենոլոգ Մ.Էլիադեն գրում է. «Կրոնի պատմաբանի համար չափազանց խորհրդանշական է սրբազանի արտահայտման ցանկացած ձև. յուրաքանչյուր ծես, յուրաքանչյուր առասպել, յուրաքանչյուր հավատալիք ու յուրաքանչյուր աստվածություն արտահայտում է սրբազանի փորձառությունը» (Элиаде

2008: 6): Այսինքն՝ կրոնների պատմությունը չի կարող սահմանափակվել միայն զարգացած կրոնների ուսումնասիրմամբ, ինչպես պնդում է Լ.Շտերնբերգը:

XIX դարի առաջին կեսին, երբ գիտնականները ստեղծեցին «Religionswissenschaft» եզրը, այնուամենայնիվ այդ եզրի ներքո սկզբում հասկանում էին ոչ թե տարբեր կրոնների պատմությունը, այլ ուղղակի փորձում էին կատարել «կրոն» և «գիտություն» բառերի համադրում, այսինքն՝ այդ ժամանակ, ինչպես հայտնի է, «կրոն» և «գիտություն» բառերը շատ խորթ էին միմյանց, և եզակի թվով գործածված այս եզրը, ըստ էության, վերածննդի փիլիսոփայությունից հետո արդեն իսկ մեծ նորույթ էր: «The science of religion» եզրի հիմնադիր նույն ինքը՝ Մաքս Մյուլլերը, սկզբում նկատի է ունեցել միայն մեկ կրոն՝ քրիստոնեությունը, այսինքն՝ գիտական մեկնաբանությունների ու վերլուծությունների առաջին թիրախը հենց քրիստոնեությունն է եղել, որին և հաջորդել են մյուս կենդանի ու մեռած կրոնները: Օգտագործելով պատմահամեմատական մեթոդը կրոնների հետազոտման մեջ՝ Մ. Մյուլլերը, մեր կարծիքով, իր ուսումնասիրությունների սկզբնական փուլում առաջին հերթին փորձում էր գիտականացնել և ուսումնասիրման չեզոք դաշտ տեղափոխել հենց քրիստոնեական կրոնը: Նա գրում է. «Նրանք, ովքեր մտադիր են կիրառել կրոնների համեմատական ուսումնասիրությունը որպես միջոց քրիստոնեությունը նսեմացնելու, իսկ մարդկության մյուս կրոնները բարձրացնելու համար, համարվում են նույնքան վտանգավոր դաշնակիցներ, որքան և նրանք, ովքեր, բարձրացնելով քրիստոնեությունը, փորձում են նսեմացնել մյուս կրոնները: Գիտությանը մոլեռանդներ պետք չեն, չեն թաքցնի, որ ինձ համար իսկական քիստոնեությունը, ես նկատի ունեմ Հիսուս Քրիստոսի

վարդապետությունը, դառնում է ավելի հոյակապ ու հզոր, երբ մենք ավելի շատ բան ենք սկսում ճանաչել և սկսում ավելի չեզոք դիրքերից հետազոտել ճշմարտության այն գանձարանը, որը թաքնված է այդքան ստելի համարվող համաշխարհային կրոնների մեջ: Ոչ ոք չի կարող հանգել այս համոզմանն այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի կիրառում չեզոք մոտեցում բոլոր կրոնների նկատմամբ: Ցանկացած կրոնի, իսկ առավել ևս քրիստոնեության համար կործանարար կլինեք արժանանակ «բացարձակ ճշմարտության» տիտղոսին» (Мюллер 1996: 53):

Այսպիսով, գերմաներենում մենք ունենք երկու կարևոր եզր՝ «Religiongeschichte»⁴, որը գոյություն ունի մինչև XIX դարը և նշանակում էր քրիստոնեական կրոնի պատմությունը, և «Religionswissenschaft» եզրը, որը ստեղծվեց XIX դարի առաջին կեսին և արդեն ուներ ավելի լայն կիրառություն:

Այժմ փորձենք հասկանալ, թե ինչ կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ XIX դարի առաջին կեսին, ինչ էր նշանակում «կրոնի մասին գիտություն» բանաձևը: Փորձենք հասկանալ, թե ինչ նոր գիտակարգ է այն և ինչ տեղ է զբաղեցնում մյուս գիտակարգերի կողքին:

Կրոնների ուսումնասիրությամբ զբաղվող գրեթե բոլոր գիտակարգերը բաժանվում են երկու խմբի, որոնք պայմանականորեն կոչվում են *նորմատիվ* և *դեսկրիպտիվ* (Григоренко 2008: 17; Шахнович 2006: 94): Նորմատիվ մեթոդը հատուկ է աստվածաբանությանը և մասամբ նաև կրոնի փիլիսոփայությանը:

⁴ Religiongeschichte եզրին զուգահեռ գերմաներենում կա նաև Religionslehre եզրը, որը նշանակում է ինչ-որ կրոնի կոնկրետ ուսմունքը. Հիմնականում մեծ հասարակությունների կողմից ընդունված, սահմանված ու հաստատված (ամրագրված) հավատք ու դավանանք (տե՛ս Dudenredaktion 2006: 1383):

Աստվածաբանական ցանկացած համայնքի ներկայացուցիչ իր դավանած կրոնն է համարում «միակ ճշմարիտը», այսինքն՝ ինչպես գիտենք, աստվածաբանությունը կրոններն ուսումնասիրում է ներսից, և այստեղ կրոնի մասին գիտությունը պետք է միջանկյալ դիրք գրավեր կրոնի փիլիսոփայության (որը պարունակում էր շատ քննադատական տարրեր) և աստվածաբանության միջև: Այս մոտեցումը մանրամասն քննարկվել է XX դարի կրոնագիտության գրեթե բոլոր դասականների կողմից 1960 թ. Գերմանիայի Մարբուրգ քաղաքում կրոնների պատմության միջազգային միության X համագումարի ժամանակ, որտեղ ակտիվ քննարկվել են կրոնի փիլիսոփայության և աստվածաբանության ոլորտում ծագած բազմաթիվ խնդիրներ և այն հիմնական հարցը, թե ինչ տեղ է զբաղեցնում կրոնի մասին գիտությունը այս երկու գիտակարգերի միջև: Երկար վեճերից հետո ընդունվեց հատուկ բանաձև այն մասին, որ «կրոնի մասին գիտությունը մարդաբանական գիտակարգ է» (Григоренко 2008: 18), որն ուսումնասիրում է կրոնական երևույթները, ուսմունքներն ու տարբեր կրոնների արժեհամակարգերը որպես մարդկության մշակույթի տարատեսակ տարրեր մի ամբողջ համակարգի մեջ: Նրանք վերջինիս տվեցին «դեսկրիպտիվ» անվանումը, իսկ այս կամ այն կրոնի ճշմարիտ կամ կեղծ լինելու հարցերը «կրոնների մասին գիտության» հետ ընդհանուր ոչ մի կապ չունեն: Այդ հարցերը վերաբերում են մասնավորապես աստվածաբանությանն ու կրոնի փիլիսոփայությանը. ինչ վերաբերում է կրոնի փիլիսոփայությանը, ապա կրոնագետների մեծամասնությունը հակված է կարծելու, որ կրոնի փիլիսոփայությունը չի կարող հարստացնել կրոնների ուսումնասիրության ոլորտը, քանի որ այն կրոնների ուսումնասիրության ոլորտում ունի քննադատական, ռացիոնալ, բայց

ոչ օբյեկտիվ ու չեզոք մոտեցում (Григоренко 2008: 18-19): Օրինակ՝ «գերբնականի» և «աստվածային հայտնության» վերաբերյալ աստվածաբանության մեջ գոյություն ունեցող հավերժական հարցը իշխող է նաև կրոնի փիլիսոփայության մեջ, սակայն, ինչպես հայտնի է, XIX դարի շատ կրոնագետներ աշխատում էին խուսափել վերոհիշյալ հարցերից՝ համարելով դրանք աստվածաբանությանն ու կրոնական փիլիսոփայությանը առնչվող խնդիրներ⁵: Կրոնի XIX դարի ֆրանսիացի հայտնի պատմաբան Էռնեստ Ռենանը գրում է. «Արմատական այն հարցը, որի շուրջ պետք է պտտվի կրոնական բանավեճը (աստվածային հայտնության ու գերբնականի հարցը) ես երբեք չեմ քննարկում՝ ոչ այն բանի համար, որ այն իմ կողմից որոշակի լուծում չի ստացել, այլ քանի որ նման հարցի քննարկումը գիտական չէ» (Ренан 2000: 232):

Այժմ վերադառնանք 1960 թ. Մարբուրգում ընդունված այն բանաձևին, որ «կրոնի մասին գիտությունը մարդաբանական գիտակարգ է»: Ըստ Կոռնելիա Տիլեի՝ «Մարդաբանությունը ոչ միայն ցույց է տվել կրոնների ներսում առկա ընդհանրությունները՝ որպես համամարդկային դրսևորում, այլև բացահայտել է, որ միջոցը, որով այն դրսևորվում է, և այն տարրերը, որոնցից այն բաղկացած է, ամենուր և բոլոր ժամանակներում նույնն են: Այս անընդհատ վերածնվող երևույթները հայտնաբերելու համար մենք պետք է կրոնը բաժանենք մի քանի մասի, այլ խոսքերով ասած՝ կրոնների ուսումնասիրությունը պետք է սկսել նրա ֆենոմենոլոգիական-վերլուծական կողմից» (Тиле, 2000: 118-119):

⁵ XX դարասկզբին կրոնագետների շրջանում այդ «գերբնականի» խնդրաբանությունն այնքան էր կորցրել իր ակտուալությունը, որ վերջիններս սկսեցին օգտագործել «սրբազան» եզրը, որն առաջին աշխարհամարտից հետո վերածվում է հիմնական կրոնագիտական կատեգորիայի:

Նախ անդրադառնալով հարցի պատմությանը՝ փորձենք հասկանալ, թե ի՞նչ է մարդաբանությունը և ե՞րբ է այն ծնվել: «Մարդաբանություն» բառի ամենավաղ կիրառումը գիտական աշխարհը կապում է անտիկ աշխարհի մեծ մտածող Արիստոտելի հետ, որն այդ բառը կիրառել է առավելապես մարդ արարածի հոգևոր բնությունը որակելու համար, սակայն, ինչպես հետագայում պարզեց Մ. Պետերբուրգի հոգևոր ակադեմիայի ռեկտոր Եպիսկոպոս Օ.Կոնստանտինը (Գորյանով.), «ανθρωπολογία» եզրը հին հույներն ընդհանրապես չեն օգտագործել, այլ գործածել են նմանատիպ մի այլ բառ, որ կոչվել է ανθρωπολογως, որ մեկ անգամ օգտագործել է Արիստոտելն իր «Նիկոմախի էթիկա» աշխատության մեջ և որը նշանակել է ոչ թե իգական սեռի գոյական, այլ ածականակերտ դերբայ, որ բառացի նշանակել է «մարդու մասին խոսող» (Константинов 2002: 18-27):

Ինչպես հայտնի է «Մարդաբանություն» եզրն առաջին անգամ օգտագործվել է միայն XVI դարում Գերմանիայում Մ.Հանդտի «Մարդաբանությունը մարդու առավելությունների, մարդակային բնության, հատկությունների, ինչպես նաև մարդու մարմնի տարբեր անդամների, հատվածների ու տարբեր մասին» աշխատության մեջ, որտեղ խոսվում է մարդու մարմնի ֆիզիկական կառուցվածքի մասին: Նույն դարի վերջին լույս տեսավ գերմանացի բնագետ և աստվածաբան Օտտո Կասմանի կողմից գրված «Մարդաբանական հոգեբանության կամ մարդկային հոգու մասին ուսումնք. Մարդաբանություն, 2-րդ մաս, Մեթոդաբանական նկարագրության մեջ մարդկային մարմնի կառուցվածքի մասին» աշխատությունը (Добренков, Кравченко 2009: 26): Այստեղ արդեն խոսքը վերաբերում էր ոչ թե ֆիզիկական, այլ հոգեբանական ասպեկտին: Արդյունքում «XV-XVI դդ. եվրոպական վե-

րածնունդը հաստատեց «մարդաբանություն» բառի երկակի նշանակությունը, այսինքն՝ այն գիտություն էր մարդկային մարմնի և ուսմունք՝ մարդկային հոգու մասին» (Добренков, Кравченко 2009: 26):

Ռուս հայտնի մարդաբան Ելենա Օրլովան գրում է. «Որպես գիտական ուսումնասիրության ոլորտ՝ մարդաբանությունը վերջնականապես ձևավորվել է XIX դարի վերջին քառորդում, որի խնդիրն է եղել մարդ արարածի ամբողջական ճանաչողությունը: Այստեղ միավորվում են հենց մարդաբանությունը կամ մարդու բնական պատմությունը՝ իր մեջ ներառելով մարդու սաղմնաբանությունը, կենսաբանությունը, անատոմիան և հոգեֆիզիոլոգիան, այնուհետև միավորվում են պալեոէթնոլոգիան կամ մարդու նախապատմությունը՝ իր մեջ ներառելով ծագումնաբանական և մարդու նախնական վիճակի մասին մի շարք տեղեկություններ, ազգաբանությունը՝ մարդու բնակեցումը երկրի վրա, նրա արարքների ու սովորությունների ուսումնասիրությունը, սոցիոլոգիան՝ արդի մարդկային հարաբերությունները, լեզվաբանությունը՝ տարբեր ժողովուրդների լեզուների տարածումն ու կազմավորումը, բանահյուսությունը, առասպելաբանությունը՝ ծագում, պատմություն և կրոնների փոխազդեցություն, սոցիալական աշխարհագրությունը՝ բնական լանդշաֆտների և կլիմայի ազդեցությունը մարդու վրա, ժողովրդագրությունը» (Орлова 1994: 8-13):

Այսպիսով ուսումնասիրելով մարդաբանությունը, որպես ինքնուրույն գիտակարգ, նրա ծագումն ու հիմնական ուղղությունները, մենք տեսանք, որ այն անքակտելիորեն կապված է նաև մյուս գիտակարգերի (ազգագրության, ազգաբանության) հետ:

Մինչև որոշակի եզրահանգում կատարելը, պետք է նշել, որ չափազանց դժվար է

հատակ որոշել, թե ինչ գիտակարգ է «կրոնի մասին գիտությունը», բայց, այնուամենայնիվ, դատելով վերը նշվածից՝ մենք կարող ենք եզրակացնել, որ «կրոնի մասին գիտությունը ոչ թե մարդաբանական, այլ «մշակութային մարդաբանական» գիտակարգ է:

Ինչպես վերևում նշվեց, մարդաբանությունը անքակտելիորեն կապված է այնպիսի կարևոր գիտակարգերի հետ, ինչպիսիք են ազգագրությունը, ազգաբանությունը, սոցիոլոգիան, հնագիտությունը և այլն:

Վերևում մենք պարզեցինք, որ «կրոնների մասին գիտությունը մշակութային մարդաբանական գիտակարգ է», հիմա տեսնենք, թե վերջինս ինչ ընդհանուր կապ ունի սոցիալական մարդաբանության հետ, և կարելի՞ է, արդյոք, կրոնների մասին գիտությունը դիտել որպես սոցիալ-մարդաբանական գիտակարգ:

XIX դարում կուտակված հսկայական էմպիրիկ նյութի մեծ պաշարն առաջին հերթին նվիրված էր նեանդերթալցու գանգի և կմախքի ուսումնասիրմանը: Այսպես՝ ֆիզիկական մարդաբանության կողքին հայտնվեց մի նոր գիտական ուղղություն, որը կոչվում էր սոցիալական մարդաբանություն: Այս եզրը 1906 թ. գիտական գործածության մեջ ներառեց բրիտանական ազգագրության հիմնադիրներից մեկը՝ Ջեյմս Ֆրեյզերը: «Սոցիալական մարդաբանություն» եզրը մեծ տարածում ստացավ անգլիալեզու երկրներում: Այսօր գիտական գրականության մեջ սոցիալական մարդաբանություն հասկացության վերաբերյալ միակարծություն չկա, և այն արտահայտելու համար օգտագործվում են տարբեր եզրեր, այդ թվում՝ նաև ազգաբանություն, մշակութային մարդաբանություն, սոցիալական մշակութաբանություն: Ազգագրության, ազգաբանության և սոցիալական մարդաբանության միջև եղած կապը հստակ չի ընդգծվում: Որոշ հեղինակների համար սոցի-

ալան մարդաբանությունը ընդամենը մի բաժինն է սոցիոլոգիայի, որը պետք է ուսումնասիրի նախագրային ժամանակաշրջանն ու ավանդական հասարակությունը (ի տարբերություն սոցիոլոգիայի, որը հիմնականում զբաղվում է արդի հասարակության խնդիրներով) (Добренъков, Кравченко 2009: 44):

Մեր կարծիքով՝ կրոնի մասին գիտությունը միայն մասամբ կարելի է համարել սոցիալ-մարդաբանական գիտակարգ, քանի որ նրա ուսումնասիրման ոլորտից դուրս են կրոնների պատմությանն առնչվող այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են հնագիտությունն ու լեզվաբանությունը: «Կրոնների մասին գիտությունը» լավ պատկերացնելու համար նախ հարկավոր է լավ հասկանալ ազգագրության, ազգաբանության և մարդաբանության միջև եղած կապը, պետք է հստակ պատկերացնել ողջ դաշտը և որից հետո միայն հստակեցնել «կրոնների մասին գիտության» տեղն ու դիրքն այս երեք գիտակարգերի միջև:

Հնարավոր է, արդյոք, պարզել, թե երբ է սկսվում մարդաբանությունը և երբ է այն ավարտվում, հնարավոր է, արդյոք, պարզել, թե երբ և որ պահին է սկսվում ազգագրությունը և երբ է ավարտվում այն, և արդյո՞ք հնարավոր է հստակ պատկերացնել, թե հենց որ պահից է սկսվում ազգաբանությունը և որ պահին է ավարտվում այն: Ազգաբանությունը սահմանակից է այնպիսի գիտակարգերին, ինչպիսիք են սոցիալական և մշակութային մարդաբանությունը, բանահյուսությունը, սոցիոլեզվաբանությունը և այլն:

Հայտնի է, որ XIX դարի կեսերից ազգաբանությունը տարբերակել են մարդաբանությունից՝ դիտարկելով դրանք որպես երկու տարբեր, բայց միաժամանակ փոխկապակցված գիտակարգեր:

Ըստ Լևի-Սթրոսի՝ ազգաբանությունը, ազգագրությունն ու մարդաբանությունը ոչ թե երեք առանձին գիտակարգեր են, այլ ճանաչողության երեք փուլեր. ազգագրությունն իր մեջ ներառում է դաշտային հետազոտություններ, տարբեր մշակույթների դասակարգում ու նկարագրություն, ազգաբանությունը՝ աշխարհագրական և պատմական համատեքստում կատարում է դրանք համադրելու առաջին քայլը: Մարդաբանությունը, ներդնելով իր բոլոր ջանքերը, փորձում է ստեղծել մշակույթի մեջ մարդ արարածի համընդհանուր մի պատկեր (Левин-Строс 2008: 408-411):

Այսպիսով, եթե ազգաբանությունը, ազգագրությունն ու մարդաբանությունը ոչ թե իրարից անկախ երեք առանձին գիտակարգեր են, այլ միևնույն առարկայի հետազոտման երեք ժամանակավոր փուլեր, հետևաբար միանշանակ կարելի է պնդել, որ «կրոնների մասին գիտությունը» մշակութային մարդաբանական գիտակարգ լինելուց բացի, նաև ազգաբանական գիտակարգ է, որն իհարկե ճիշտ չէ, քանի որ ազգաբանությունը հիմնականում զբաղվում է տեսական խնդիրներով, իսկ «կրոնների մասին գիտությունը» իր զարգացման սկզբնական փուլում, իր ուսումնասիրման ոլորտում տեսական հարցեր չի ներառել, տեսական հարցերով հիմնականում զբաղվել է կրոնագիտությունը, որը ձևավորվել է ավելի ուշ:

«Կրոնների մասին գիտության» կազմավորման գործում մեծ ներդրում է ունեցել նաև կրոնի ֆենոմենոլոգիան, որն իր ձևավորման սկզբնական փուլում հանդես էր գալիս որպես կրոնների պատմությունը համակարգող մի ձև: Կրոնագիտության մեջ ֆենոմենոլոգիական մեթոդաբանության կազմավորման գործում մեծ ներդրում է ունեցել հոլանդացի գիտնական Կոռնելիս Տիլլեն: Ըստ Տիլլեի՝ «կրոնի մասին գիտությունը պետք է բաղկա-

ցած լինի երկու մասից. պատմական, որը զբաղվում է ձևաբանությամբ (մորֆոլոգիա)՝ օգտագործելով համեմատական մեթոդաբանությունը, և հոգեբանական, որը վեր է հանում կրոնների էությունը» (մեջբերումը՝ ըստ Шахнович 2006: 76):

Տիլլեն այս երկու մոտեցումները անվանել է կրոնների ուսումնասիրության մորֆոլոգիական և գոյաբանական կողմեր: Վերջինս իր հերթին բաժանվում է երկու մասի՝ ֆենոմենոլոգիական-վերլուծական և հոգեբանական-սինթետիկ (Тиле 2000: 118-119): Ռուս կրոնագետ Մ. Շախնովիչը վերլուծելով Տիլլեի աշխատության մեջ տեղ գտած կրոնների զարգացման փուլային առանձնահատկությունները տալիս է հետևյալը ձևակերպումը. «Կրոնների հետազոտումը պետք է ընթանա չորս փուլով. առաջին փուլն իրենից ենթադրում է բոլոր կրոնների մանրամասն նկարագրություն, երկրորդ փուլում կրոնները համեմատվում են, որի արդյունքով հնարավորություն է ընձեռվում վեր հանելու կրոնների գենետիկական ծառը, երրորդ փուլում կատարվում է ձևաբանական (մորֆոլոգիական) վերլուծություն և որոշարկվում են կրոնների զարգացման պատմական փուլերը, չորրորդ փուլը կապված է կրոնական հավատի բնության ֆիզիոլոգիական և հոգեբանական հետազոտությունների հետ» (Шахнович 2006: 77):

Ի տարբերություն կրոնի մասին գիտության, որը գուտ նկարագրական գիտակարգ է, «կրոնագիտությունը» ձևավորվեց մի փոքր ավելի ուշ՝ XIX դարի վերջին - XX դարի սկզբին և սկսեց զբաղվել կրոնների ուսումնասիրման տեսական և մեթոդական խնդիրներով: Իսկ արդեն 1970-ական թթ. գիտական գործածության մեջ մտավ նաև «կրոնագիտություն» ռուսերեն (религиоведение) բառը, որը ճիշտ պատճենում է անգլերեն (Religious studies) եզրի, որն ուսումնասիրում է կրոնները՝ օգ-

տագործելով հումանիտար գիտությունների տեսություններն ու հիմնական մեթոդական սկզբունքները: Կրոնագիտությունը ակադեմիական, գիտական միջոցիսցիպլինար բնագավառ է, որն ուսումնասիրում է կրոնի ֆենոմենը, կրոնական հավատալիքներն ու պատկերացումները, կրոնական գիտակցությունն ու փորձը, կրոնական ինստիտուտները: Այն նկարագրում, համեմատում, դասակարգում և բացատրում է կրոնը իր ողջ բազմազանությամբ և բազմաբնույթ դրսևորումներով ու կողմերով: Կրոնագիտությունը սիստեմատիկ է, հիմնված է պատմական իրականության վրա և ունի միջմշակութային ուղղվածություն:

Ըստ ռուս հայտնի կրոնագետ Յաբլոկովի՝ կրոնագիտությունը գիտելիքի համալիր և հարաբերականորեն ինքնուրույն բնագավառ է, չնայած որ համապատասխան գիտելիքը կուտակվել է դարերի ընթացքում: Կրոնագիտության համար որպես հենք ծառայել են ընդհանուր և սոցիալական փիլիսոփայությունը, փիլիսոփայության պատմությունը, սոցիոլոգիան, մարդաբանությունը, հոգեբանությունը, բանասիրությունը, ընդհանուր պատմությունը, ազգագրությունը, հնագիտությունը և այլ գիտություններ: Յաբլոկովը համարում է, որ. «Կրոնագիտությունը ուսումնասիրում է կրոնի ծագման, զարգացման և գործառնության օրինաչափությունները, նրա կառուցվածքը և տարբեր բաղադրատարրերը, բազմակերպ երևույթները, թե ինչպես են դրանք ներկայացել (հայտնվել) հասարակության պատմության մեջ և թե ինչպիսին են կրոնի և մշակույթի այլ բնագավառների միջև փոխադարձ կապը և ազդեցությունը» (Яблочкин 2004: 5):

Մեր կարծիքով՝ ռուս գիտնականի այս սահմանումը կրոնագիտության մասին մասնագիտական գրականության մեջ առկա սահմանումների կամ գիտակարգի առարկայա-

կան ոլորտի մասին առավել հաջող և ընդունելի տարբերակն է կամ դրանցից մեկը, քանի որ ժամանակակից կրոնագիտությունը իր երկու հիմնական բաժիններով՝ տեսական և պատմագիտական, ոչ միայն պետք է զբաղվի կրոնների զուտ նկարագրական, այլև քննական-վերլուծական, համեմատական-համադրական ուսումնասիրությամբ, ինչու չէ, նաև նորմատիվ մոտեցումներով, անգամ էթե դրանք չեն համընկնում ոմանց՝ կրոնի մասին ունեցած կարծիքին, պատկերացումներին կամ ճաշակին: Անհրաժեշտ է ձեռքբազատվել տարածված այն թյուր կարծիքից ու մոտեցումից, որ կրոնագիտությունը պետք է լինի սուսկ նկարագրական գիտակարգ, ավելին, անհրաժեշտ է, որ նկարագրական մակարդակից այն անցնի քննական-վերլուծական, համեմատական-համադրական մակարդակի, նորանոր տեսություններ և մոտեցումներ առաջադրի, կրոնագիտական համալիր ու հնարավորինս ամբողջական հարացույց ստեղծի կրոնի ֆենոմենի բացատրության համար: Ամերիկացի անվանի կրոնագետ Լոսոնը իրավացիորեն նշել է, որ «գրադարանները պարզապես լի են բազմաթիվ պատմական, մարդաբանական և սոցիոլոգիական տվյալներով... Մեզ այլևս պետք չեն տվյալներ, այլ մեզ շատ ավելի անհրաժեշտ են այդ տվյալների մասին տեսություններ» (Lawson 1973: 66-67): Տեսական և մեթոդաբանական անհրաժեշտություն և հրամայական է, որ կրոնագիտությունը՝ որպես համալիր ու միջոցիսցիպլինար գիտակարգ, իսկապես հաղթահարի էմպիրիկ հետազոտության մեթոդներից մեկը՝ նկարագրականը, և անցնի հաջորդ՝ տեսական մակարդակին՝ վերլուծական, համեմատական-համադրական և այլ մեթոդների կիրառմանը: Ինչպես գոյություն ունեն ազգագրություն և ազգաբանություն, որոնք տարբեր ինդիքներ և գործառնություններ ունեն, այն-

պես էլ պետք է լինեն *կրոնի մասին գիտություն* և *կրոնագիտություն*՝ դարձյալ ուենալով իրենց առարկայական ոլորտը, խնդիրներն ու գործառնությունները:

Այսպիսով, ամփոփելով վերը նշվածը՝ մենք տեսանք, որ «կրոնների մասին գիտությունը» լուրջ ընդհանրություններ ունի ազգագրության, ազգաբանության, սոցիալական և մշակութային մարդաբանության և սոցիոլոգիայի հետ: Հետազոտելով վերոհիշյալ խնդիրները՝ մենք եկանք այն եզրակացության, որ «կրոնների մասին գիտությունը» համարվում է ազգագրական, մշակութային մարդաբանական և դեսկրիպտիվ, ֆենոմենոլոգիական միջոցառումներ գիտակարգ, իսկ կրոնագիտությունը միջոցառումներ գիտական բնագավառ է, որն ուսումնասիրում է

կրոնի ֆենոմենի ծագման, զարգացման և գործառնության օրինաչափությունները, համեմատում, դասակարգում և բացատրում է կրոնը իր բոլոր դրսևորումներով ու կողմերով:

Հարկ է նշել, որ այս հոդվածի շրջանակում փորձել ենք կատարել երկու՝ միմյանց շատ նման, բայց միաժամանակ տարբեր գիտակարգերի (կրոնի մասին գիտություն, կրոնագիտություն) քննություն, ուսումնասիրություն: Պետք է նշենք, որ մեզանում առաջին անգամ է, որ փորձ է արվել իրարից առանձնացնել «կրոնի մասին գիտություն» և «կրոնագիտություն» գիտակարգերը և որոշել նրանց տեղն ու դերը այլ գիտակարգերի համակարգում՝ որպես երկու միջոցառումներ և ինքնուրույն գիտակարգեր:

ՄԵՋԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Dudenredaktion, H. von der. (2006). Deutsches Universalwörterbuch, 6 Auflage. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
2. Lawson, Th. (1973). "The Case of Buddhism: The Problem of Definition in Religion." Proceedings of the Heraclitan Society 1:2, September-December. 63-68.
3. Wach, J. (1968). Understanding and Believing. Chicago.
4. Григоренко, А. (2008). Религиоведение для студентов педагогических вузов. Санкт-Петербург: Питер.
5. Добренков, В., Кравченко, А. (2009). Социальная антропология. Москва.
6. Константин, О. (Горянов О.). (2002). "Религиозно-философская антропология Виктора Несмелова." Вестник образования и развития науки РАЕН. N 6 (1). 18-27.
7. Красников, А. (2007). Методологические проблемы религиоведения. Москва: Академический проект.
8. Леви-Строс, К. (2008). Структурная антропология. Москва: Академический проект.
9. Мюллер, М. (1996). Введение в науку о религии. В: Классики мирового религиоведения. Онтология. Москва: Канон. 31-142.
10. Орлова, Э. (1994). Введение в социальную и культурную антропологию. Москва.
11. Ренан, Э. (2000). Очерки по теории религии. В: Религиоведение. Христоматия. Ред. Красников, А. Москва: Книжный дом Университет. 228-243.
12. Соссе, П. Ш. де ла. (1899). Иллюстрированная история религии, том I, том II. Москва.
13. Тиле, К. (2000). Основные принципы науки о религии. В: Религиоведение. Христоматия. Москва: Книжный дом. 116-163.
14. Токарев, С. (1990). Ранние формы религии. Москва: Издательство политической литературы.

15. Шахнович, М. (2006). Очерки по истории религиоведения. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.
16. Штернберг, Л. (2012). Первобытная религия в свете этнографии. Москва: Либроком.
17. Элиаде, М. (2008). История веры и религиозных идей: от каменного века до элевсинских мистерий. М.: Академический проект.

18. Яблоков, И. (под ред.). (2007). Введение в общее религиоведение. Москва: КДУ.
19. Яблоков, И. (под ред.). (2004). Основы религиоведения. Москва: Высшая школа.

*Արման ՎԵՐՄԻՇՅԱՆ,
Անդրանիկ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ*

«ԿՐՈՆԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ԿՐՈՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ԳԻՏԱԿԱՐԳԵՐ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածը նվիրված է XIX դարում ծնված ամենաերիտասարդ գիտակարգերից մեկի՝ կրոնագիտության՝ որպես առանձին գիտակարգի կազմավորմանն ու մի շարք հարակից խնդիրների լուսաբանմանը: Հոդվածում հանգամանորեն վերլուծվել են հումանիտար և հասարակական տարբեր գիտակարգերի կողքին «կրոնի մասին գիտության» ու «կրոնագիտության» տեղի ու դերի հիմնախնդիրը, ինչպես նաև որոշ տերմինաբանական խնդիրներ: Լուսաբանվել են կրոնա-

գիտական գիտելիքի միջուկը կազմող հումանիտար-հասարակագիտական գիտակարգերի դերը կրոնագիտության համար:

Հանգուցային հասկացություններ. կրոնի մասին գիտություն, կրոնների պատմություն, կրոնագիտություն, կրոնի ֆենոմենոլոգիա, կրոնի փիլիսոփայություն, աստվածաբանություն, «Religionswissenschaft», մարդաբանություն, ազգագրություն, ազգաբանություն, նորմատիվ և դեակրիպտիվ մոտեցումներ:

*Arman VERMISHYAN,
Andranik STEPANYAN*

“SCIENCE OF RELIGION” AND RELIGIOUS STUDIES AS SELF-RELIANT SCIENCES

ABSTRACT

This article is dedicated to one of the youngest scientific branch born in the XIX century which illustrated the formation of the science of religion

as a separate scientific branch as well as a number of related issues. The article examines in detail the issue of the place and role of the “science of

religion” and “religious studies” alongside with various humanitarian and social science categories. Apart from this, some terminology issues have been explained. It also explains the role of humanitarian and social sciences have for making the core of knowledge of the religious studies or/and science of religion.

Key concepts: science of religion, history of religions, religious studies, phenomenology of religion, philosophy of religion, Religionswissenschaft, anthropology, ethnography, ethnology, normative and descriptive methods.

Арман ВЕРМИШЯН,
Андраник СТЕПАНЯН

«НАУКА О РЕЛИГИИ» И РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНЫЕ НАУКИ

РЕЗЮМЕ

В статье авторы проводят сравнительное изучение формирования одной из самых молодых наук – религиоведения, определение ее места и роли как самостоятельной науки среди других наук и дисциплин. Всесторонне анализируется проблема места и роли «науки о религии» и религиоведения в сравнении с другими гуманитарными, обществоведческими науками, а так же рассматриваются некоторые проблемы в терминологии. Изучается роль гуманитарных и

обществоведческих наук в формировании религиоведческого знания.

Ключевые понятия: наука о религии, история религии, религиоведение, феноменология религии, философия религии, теология, Religionswissenschaft, антропология, этнография, этнология, нормативный и дескриптивный подходы.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОНОГРАФИИ Ю. ГЕККЕРА «РУССКАЯ СОЦИОЛОГИЯ»

Первым на Западе, кто проявил серьезный интерес к российской социологии, был Юлиус Геккер¹. В 1915 г. в Нью-Йорке он опубликовал книгу «Русская социология. Вклад в историю социологической мысли и теории» (Hecker 1915), поставив задачу дать по возможности полную картину развития социологии в России и показать ее самобытный характер. В своей книге он рассмотрел все ее направления и теоретические труды русских ученых — от П.Лаврова до социологов начала XX в.

В западной социологической литературе предпринимались и другие попытки анализа и оценки русской социологии, но все они были менее значительными, чем у Ю.Геккера. Автором одного из таких трудов был Казимир фон Келлес-Крауз, которому принадлежит обзорное исследование основных идей русской социологии, включающее довольно ограниченный круг имен: П.Лиленфельд, Л.Мечников, П.Лавров, Н.Михайловский, Н.Кареев, М.Ковалевский. Этот труд интересен тем, что в нем автор оценивает русских социологов с точки зрения вклада, внесенного каждым в мировую социологию, в развитие эволюционного подхода к социальным явлениям, в учение о солидарности, концепции прогресса, идей психологизма.

Солидное исследование по русской социологии и общественной мысли в России до 1917 г. принадлежит А.Вучиничу (Vucinic 1976). Начало социологии в России датируется здесь 1861 г. и рассматривается в тесной связи с происходившими в России событиями: реформой 1861 г., общественными движениями, деятельностью крупных мыслителей и публицистов. Он видит проявление русской специфики в явлении нигилизма, характерном для поколения молодежи России 60-х годов (Кукушкина 2009: 482).

Особое внимание в связи с этой темой уделено произведению Тургенева «Отцы и дети». В главе, посвященной начальному этапу развития социологии в России, Вучинич обращается к наследию Герцена, Огарева, Чернышевского, Добролюбова, Писарева, Серно-Соловьевича, использует труды известных русских историков Карамзина, Соловьева и Ключевского.

Первые шаги русской социологии Вучинич связывает с именами Ножина и Щапова, Лаврова и Михайловского. Содержание отдельных глав книги составляет анализ нескольких особо заметных событий: становление научной социологии, субъективная социология, социальная теория анархизма, марксистская социология, философия истории в ее отношении к социологии. Предмет еще трех глав составляют персоналии, которые подобраны как выразители наиболее ярких тенденций, характерных для истории русской социологии: Б.Кистяковский с его социологическим синтезом, М.Ковалевский, соединивший в своих исследованиях исторический и социологический материал, и А.Богданов, который, как отмечает Вучинич, сочетал в

¹ Юлиус Геккер (1881–1938), американский и российский исследователь русской социологии, малоизвестен даже в кругу отечественных специалистов. Во многом это объясняется языковым барьером, ведь оба издания его «Русской социологии», вышедшие еще в начале прошлого века, не переведены на русский язык. Личность Геккера весьма любопытна. Мы располагаем лишь скудной информацией о нем, но даже это дает понять, что он — человек с незаурядной биографией. Геккер был уроженцем Санкт-Петербурга, но как ученый сформировался в Америке.

своей социологической концепции элементы марксизма и неопозитивизма.

Несмотря на избирательное отношение автора к материалу русской социологии (в ней отсутствуют главы, посвященные натуралистическим течениям в позитивистской социологии России, нет целостного анализа неокантианской социологии) книга Вучинича является одной из наиболее серьезных работ, написанных о русской социологии за рубежом. Его труд отличается фундаментальностью, высокой степенью компетентности в вопросах, которыми он занимается, и стремлением к объективности оценок. В целом же работы западных авторов, посвященные истории русской социологии, немногочисленны. К тому же они, в лучшем случае, дают лишь краткие и не всегда самые важные сведения о ней в общих трудах по истории мировой социологии. Примером подобного рода изданий может служить опубликованная в Англии книга Х.Мауса «Краткая история социологии», в которой развитию социологии в России отведено всего несколько страниц (Maus H. 1962).

Русский материал в очень ограниченном объеме иногда включается в зарубежные справочные издания, энциклопедические словари. Приводимые в них данные слишком лаконичны и потому не могут дать представления о русской социологии как крупном явлении в мировой науке. В зарубежных изданиях можно встретить иногда работы, посвященные деятельности отдельных русских социологов. Но таких работ мало, они, как правило, невелики по объему и в своей совокупности они не могут составить полной картины, хотя каждая из них сама по себе интересна и представляет научную ценность. Французский социолог Р. Вормс посвятил одну из своих статей своему русскому другу и коллеге М.Ковалевскому. Есть публикации других авторов, посвященные Е. де Роберти, Я.Новикову и другим русским социологам. Среди работ подобного рода выделяется исследование современного американского ученого,

автора трудов по русской истории Дж.Биллингтона, посвященное творчеству Михайловского. «И, тем не менее, для историка социологии это всего лишь случайный набор фрагментов, а не систематический анализ особенностей развития и состояния русской социологии» (Кукушкина 2009: 481).

Некоторое оживление в изучение социологии России принесла новая волна эмиграции из России во второй половине XX в. Покинувший Советский Союз в 1974 г. В. Шляпентох начинает публиковать в США работы о политике и социологии в нашей стране. Основное внимание в них уделяется роли государственной политики и КГБ в развитии социологии, политической ориентации советских социологов, отношению политической элиты и партийного аппарата к социологии, отношениям между социологией и дисидентским движением, социологией и естественными науками (Кукушкина 2009). В Германии труды по истории русской социологии публикует Н.В.Новиков. Наряду с выходцами из СССР круг западных авторов, изучающих русскую социологию, постепенно расширяется. В 60-е гг. был подготовлен к печати сборник «Советская социология», в котором опубликованы статьи нескольких авторов из СССР (Осипова, Здравомыслова, Ядова и др.). Стали появляться различного рода обзоры, рецензии, библиографические издания, отражающие состояние социологии в нашей стране. Впервые в истории мировой социологии в международном энциклопедическом издании по военной социологии появилась статья по истории военной социологии в России, написанная современным русским социологом И.В.Образцовым. Но, тем не менее, признавая определенный сдвиг в области взаимоотношений русской и западной социологии, мы пока не можем говорить о масштабных переменах. А курс, взятый сегодня на подражание западным образцам во всех сферах жизни, в том числе в науке и культуре, вновь отодвигает отечественную социоло-

гию на периферию. В среде социологов России все еще бытует мнение, что все достижения классического периода русской социологии это лишь факт истории науки и не более того. Однако, в своей монографии «Анализ личности в российской социологии: история и современность» мы призваны доказать обратное (Оганян 2015).

Интересом к социологии он обязан влиянию американского социолога Франклина Генри Гиддингса (Геккер является его учеником), представителя психологического направления в социологии. В Колумбийском университете Геккер получил ученую степень доктора философии за труд «Русская социология», который был впервые издан в Нью-Йорке и Лондоне в 1915 году. Рукописный вариант этого издания был отредактирован Гиддингсом. Следует отметить особый период жизни Геккера, который имел последствия для его мировоззренческих установок. Ученый в течение двенадцати лет жил и работал в Советском Союзе. Автор «Русской социологии» был очевидцем всех социальных преобразований, происходивших в это время в стране. Также Геккер активно работал в области образования. Результатом этих лет явилось второе издание «Русской социологии», вышедшее в Лондоне в 1934 г., — более зрелый труд, включивший новые главы по русской и советской социологии и претерпевший эволюцию к марксизму. Третье издание книги вышло в свет в 1979 г. Ю.Геккер репрессирован и расстрелян в России в 1938 г.²

Наиболее ценным в книге Ю.Геккера является замечание о поверхностном знакомстве западных ученых с русской социологией и признание ее приоритетов в разработке ряда тем. Европейские и американские социоло-

логи, отмечает он, пришли в свое время к этим ценным идеям «несколько более систематическим путем, нежели более ранние и никому неизвестные русские» (Кукушкина 2009: 478). Имелась в виду, начатая русскими критика социалдарвинизма и органицизма. Кроме того, именно русские, подчеркивает Геккер, первыми заговорили о необходимости развивать психологические аспекты науки об обществе и человеке и основали традицию социологического психологизма.

Геккер дает в своей книге очерк предыстории научной социологии, обращаясь к ранним этапам развития общественной мысли в России и связывая свой анализ с политикой, с событиями государственной жизни.

Так, американский социолог считает, что социология в России была в зените во время великого реформаторского движения в 60-х и 70-х гг. и в меньшей степени в период промышленного развития в 90-е гг. и во время революции в конце русско-японской войны.

Рассматривая теории русских социологов, он особое внимание обращает на те их черты, в которых проявляется ее особая специфика. Так, в творчестве П.А.Кропоткина он выделяет то, что придает концепции этого социолога типично русские черты — идею взаимопомощи и при этом считает главный труд этого ученого «MutualAid» важнейшим чисто научным приобретением социологии.

Интересен тот факт, что Ю.Геккер рассматривает П.А.Кропоткина как представителя российского анархизма, которому были близки социологические теории субъективной социологии. Эта идейная близость, по мнению американского социолога проявляется в определенных взглядах:

- Согласно П.А.Кропоткину, все социальные объединения, животных или человека, держатся вместе благодаря чувству взаимного единства с каждым индивидуумом и со всем обществом в целом. Человек, взаимодейст-

² (См. биографию Ю. Геккера на болгарском сайте: URL: <<http://virlib.eunnet.net/sofia/06-2003/text/0607.html>>, дата обращения 05.01.2012; в российских энциклопедических изданиях сведения о Геккере отсутствуют).

вуют с другими, руководствуется в своих действиях осознанием своего единства с каждым человеком.

- Основными факторами возникновения общества, согласно Кропоткину, являются: чувство единства или общности индивидуума со своим видом; групповое сотрудничество через взаимопомощь, а не борьба индивидов между собой.
- Свободная личностная инициатива и возможность каждого действовать; применение этой силы во время народных бунтов – делает революцию непобедимой.

В социально-философском наследии В. Соловьева проблема взаимоотношений личности и общества была одной из главных. Согласно Соловьеву, человеческий индивид обладает потенциалом для реализации неограниченных возможностей. Он является уникальной формой бесконечного содержания. Возможности человека, отделяющие его от других животных, это три психологические характеристики: религиозность, чувство жалости и чувство стыда. Таковы основы, на которых строится вся система этики и социологии Соловьева.

Вкладом В.М.Коркунова, как представителя юридической школы, в социальные науки, по мнению Ю.Геккера, является то, что он преуспел в развитии системы права на основе социологических предпосылок. В социологическом творчестве В.М.Коркунова свое осмысление получает тема личности и общества.

Человек является не только подконтрольной частью своей социальной среды, но и динамической силой изменения и направления социальной жизни. Условия, способствующие развитию психической жизни человека, также благоприятны для жизни сообщества. В обществах, где развитие индивидуальной мысли подавляется, рост социального идеала становится невозможным.

Н.М.Коркунова некоторые исследователи считали представителем юридической школы в

истории российской социологии (Волков, Добренчиков и др. 2003), а другие – к психологической (Новикова: 1996). Первые исходили из того, что одной из главных задач своего творчества Н.М.Коркунов считал применение обобщенного западноевропейского опыта к российской действительности. Это выразилось в основных проблемах, рассматриваемых им: специфика понятия «правовое государство»; главные гарантии правового государства; принципиальное различие понятий «закон» и «указ»; власть как система субъектно-объектных отношений господства; специфика государственной власти; структура публичной власти и государства; государство как комплексная система связей между индивидами и должностными лицами и др.

Вторые подчеркивали психологическую основу его социально-правовой теории: анализ общества как результата психического единения людей; психологическая преемственность поколений как залог эффективности развития общества; проблему соотношения общества и личности в контексте выяснения степени свободы личности.

Мы придерживаемся точки зрения второй группы исследователей и рассматриваем проблему общества и личности в творчестве Н.М.Коркунова как представителя психологической школы российской социологии (Оганян 2013: №6 (13)).

Особенно высоко оценивает Геккер историко-сравнительное направление социологии Ковалевского, социолога, который, в отличие от других русских ученых, занимался своими исследованиями вне какого бы то ни было партийного движения.

Кроме того, американский исследователь отмечает ценность иллюстративных этнографических материалов, использованных М.М. Ковалевским при рассмотрении проблемы происхождения религии, которые позднее были заимствованы и по-новому истолкованы Дж.Гар-

рисоном в «Темис» и Э.Дюргеймом в «Элементарных формах религиозной жизни».

Среди всех российских социологов, Ю.Геккер отдельно выделяет Е.В. де Роберти и Я.А. Новикова, как более или менее оторванных от социально-политических проблем своей родины, и внесших значительный вклад в развитие мировой социологии, распространение отечественной социологии в среде западных ученых.

Оба они, эмигрировав во Францию, писали свои работы на французском языке под влиянием французской мысли и жизни. Е. де Роберти издал свою первую работу по социологии (1881) одновременно на русском языке и на французском языке. Книга была намного более благоприятно встречена на берегу Сены, чем Невы.

С нашей точки зрения, Ю.Геккер подробно не анализирует методологическую проблему взаимоотношений социологии и психологии в творчестве Е.В.Де Роберти. Она представлена посредством анализа следующих аспектов (Оганян 2013: 156-164): задачи и цели социолога как исследователя; специфика изучения надорганических явлений психологом; роль социологии в развитии психологических исследований; методологические основы психологии, предметное поле изучения действительности психологом и социологом.

Идеи Е.В.Де Роберти о психическом развитии человека в группе, коллективном психологизме, солидарности, повлияли на формирование и развитие школы «человеческих отношений» Э.Мэйо в управленческой мысли. Также как Де-Роберти противопоставлял биологическому редукционизму Г.Спенсера свой социальный психизм, представители школы человеческих отношений выступали против авторитарных методов управления, единоначалия, преобладания формальной структуры управления над неформальной, которой придержи-

вались сторонники классической школы управления (Оганян 2013).

Основы социально-психологического подхода в управлении были сформулированы Е. Де Роберти, так как в изучении неформальной структуры организации такие понятия как психологическое взаимодействие, коллективная психика являются ключевыми.

В социологической концепции Е. де Роберти много внимания было уделено проблеме социально-психологического общения и нормативно-этическим аспектам межличностного взаимодействия. Личность провозглашалась единственной целью прогресса и главным критерием общественного развития.

Психологическая школа Е. де Роберти способствовала появлению новых перспективных проблем в социологии и психологии управления и социальной психологии, в частности теории малых групп, способствовало разработке теории личности, заложило фундамент для развития школы человеческих отношений Э.Мэйо, дало импульс для появления различных концепций стилей управления.

Новиков как бескомпромиссный враг всех форм деспотизма часто, в своем научном творчестве, нападал на политические учреждения России, и это может быть основной причиной запрета на распространение его книг в родной стране. Тем не менее, Ю.Геккер считает, что как только свобода печати увеличится в России, его французские работы будут переведены на русский язык и повлияют на российскую социологическую мысль.

Ю.Геккер критикует Я.Новикова за то, что он использовал негарантированную биологическую аналогию, грубо относился к обществу.

Отдельное место в монографии Ю.Геккера занимает анализ направлений славянофильства и западничества. Ведущие направления западничества он классифицирует следующим образом: 1. Теократическая тенденция 30-х гг. с Чаадаевым в качестве своего главного предста-

вителя и теоретика; 2. Гуманитарная тенденция 40-х гг. с Белинским, как ведущим представителем; 3. Популистская философия 60-х, для которых Герцен и другие проложили путь в предыдущее десятилетие, но которое наиболее тесно связано с именем Чернышевского.

Важно отметить, что В.Белинского, Н.Чернышевского и А.Герцена американский социолог рассматривает как предшественников русской субъективной школы, анализ которой будет представлен позже. Так, В.Белинский пытался найти решение проблемы истинных отношений между обществом и личностью, являющейся главной для субъективистов.

Анализ субъективной школы в монографии Ю.Геккера

В своем труде Геккер анализирует основные школы и направления русской социологии. Из всего содержания книги Ю.Геккера Н.И.Кареев выделил как наиболее удавшуюся автору часть текст, посвященный анализу субъективной социологии. Ю.Геккер охарактеризовал это направление как истинно русское и наиболее значительное по сравнению с другими направлениями. Проведенный им тщательный анализ (84 страницы текста монографии) касается главным образом философских и методологических предпосылок субъективной социологии, роли понятия солидарности в теории социального прогресса, развиваемой П.Лавровым, Н.Михайловским и С.Южаковым, их вклада в разработку теории личности и учения об индивидуальности (Оганян 2013). Кареев отмечает, что идеи субъективной школы, по мнению Геккера, не устарели ко времени написания его книги, а субъективный метод вскоре получил новую разработку в виде антропотелеологического метода исследований американского социолога Лестера Уорда (Кареев 1916: №4. 300).

Рассмотрим анализ субъективной школы в монографии Ю.Геккера более подробно. В

первой главе по субъективной школе Ю.Геккер подробно рассматривает вклад П.Лаврова в социологию. Американский социолог выделяет три главных теории в творчестве русского социолога: социальной солидарности или социального контроля; индивидуальности или личности; социального прогресса.

В анализе теории личности П.Лаврова Геккер уделяет особое внимание рассмотрению биологического аспекта происхождения индивидуальности, ее историческим формам и процессу эволюции. П.Лавров подробно исследует животный мир, просматривая эволюцию человека начиная с низших форм его существования. Тем не менее, российский социолог не останавливается на этом, и продолжает рассматривать индивида уже как продукт группы, позволяющий прийти к анализу проблемы личности и социальных форм.

В своем анализе особенностей теории личности П.Лаврова, с нашей точки зрения, Ю.Геккер не уделяет должного внимания рассмотрению: специфики «критически мыслящей» личности, ее характеристикам, качествам, в совокупности способствующим достижению в обществе социального прогресса; классификации типов личности (Оганян 2012: 16-26).

Ю.Геккер раскрывает формулу прогресса по П.Лаврову, при этом не рассматривая проблему взаимоотношений личности и общества, роль нравственного идеала в развитии общества, личность как производную культуры своего времени.

Общество для Лаврова – это совокупность социальных (культурных) форм, которые являются продуктом творчества личностей и реально существуют лишь в личностях, а потому последние всегда имеют право и обязанность стремиться в соответствии со своими потребностями к их изменению, замене патологических форм здоровыми. Любой вопрос науки об обществе, это вопрос об удобстве данных форм для данных людей.

Несмотря на то, что личность и общество друг без друга немислимы, но в целях теоретического понимания человеческой деятельности следует различать двоякого рода явления – индивидуальные и социальные. Это различие оправдывается тем, что в самой личности, независимо от окружающей среды находятся различные самостоятельные начала. Исследование этих начал и должно быть предметом теории личности (Кареев 1901: 51).

Прежде чем им была поставлена проблема общества, он уже разработал основные положения своей теории личности, и, изучая потом общество, он только в личности видел реальность, в обществе своего рода фикцию - мысль, далекую от исходного пункта самого построения социологии. Теория личности впоследствии доминировала в социологическом мышлении Лаврова.

И личность, и общество он брал вначале не такими, какие они есть, а каким они должны быть, интересуясь социологической и психической действительностью, главным образом, со стороны представляемых ею условий для возможного осуществления идеала совершенной личности и совершенного общества (Кареев 1922: 243).

Лавров включал в область ведения социологии и нравственный принцип о справедливом общежитии, вследствие чего сводил в научном построении отвлеченную социологию на теорию справедливого общежития, которая для него опиралась в значительной мере на субъективные категории этики. Другими словами, в социологии Лаврова общество было не только научным понятием, но и этической проблемой. В само понятие общества он вносил телеологический момент, поскольку в обществе видел совокупность форм взаимодействия, инстинктивно или сознательно соединенных реальными единицами для удовлетворения своих потребностей.

Таким образом, вся социология Лаврова выступает как целостная система, где одна проблема служит продолжением другой. Отсюда становится понятным положение, что, несмотря на пестроту и кажущуюся разнородность многочисленных работ Лаврова, все они, представляют труды, разрабатывающие отдельные главы социологии – науки о солидарности (Оганян 2012).

Интересно, что Ю.Геккер в главе 3 показывает близость идей В.Чернова с П.Лавровым, рассматривая его как последователя субъективиста. Эта выражается в следующем:

1. В.Чернов анализирует человека как основную движущую силу истории. Взаимодействуя с окружающей средой, он создаёт так называемую искусственную среду или культуру.
2. Как и другие российские субъективисты, В.Чернов стремился поддержать концепцию сильного индивидуализма, и в то же время, сохранить принципы социальной ответственности. Как и Лавров, он пытался выявить социальные и реалистические требования долга, которыми бы люди руководствовались в отношениях с обществом.
3. Задачей социологии является определить идеал. Идеал должен удовлетворять всем естественным инстинктам и интересам человека.

Оценивая социологическое творчество П.Л.Лаврова Ю.Геккер утверждает, что он был одним из первых, показавших ошибочность и недостатки биологической аналогии в социологии, и стремившихся основать социологию на психологии и этике.

Американский автор подчеркивает, что критически мыслящие индивиды как агенты социального прогресса, по П.Л.Лаврову, являются теми молодыми русскими революционерами, ставшими его последователями.

В заключении Ю.Геккер приходит к выводу, что социология П.Л.Лаврова действительно

русская, поскольку она была стимулирована и обусловлена общественно-политическими движениями в России того времени. Ее целью было оправдание прогрессивных элементов России в их борьбе против самодержавия, а также поддержка его последователей с научно обоснованной программой. Помимо тенденций, существует множество актуальных ценностей в работах П.Лаврова, которые должны найти свое заслуженное признание.

Вторая глава раздела о субъективной школе посвящена социологической системе Николая Константиновича Михайловского. Американский социолог дает достаточно обширный анализ основных положений социологии Н.Михайловского, структурируя свои взгляды следующим образом: с начала он рассматривает философские и методологические основы его социологии - методы, взаимоотношение социологии с другими науками, а затем подробно анализирует его теории: борьбы за индивидуальность; индивидуализации и разделения труда и некоторые аспекты теории героев и толпы.

Теория борьбы за индивидуальность Н.К.Михайловского представлена посредством анализа таких аспектов как: биологический, психологический, экономический, исторический.

Ю.Геккер подчеркивает, что Н.К.Михайловский - один из немногих русских социологов, который имеет развитую собственную социологическую систему, несмотря на то, что она не совсем развита, не собрана в одной конкретной социологической работе.

По мнению Ю.Геккера теория Н.К.Михайловского не сильно отличается от органической школы в социологии, которую он критикует. Он только рассматривает понятие индивидуальности для организма. Человечество упорно стремится к социальной солидарности и индивидуализации, поэтому жесткий индивидуализм Н.К.Михайловского является скорее

идеалом, чем исторической и научной необходимостью. Однако, несмотря на это, американский исследователь отмечает, что Н.К.Михайловский внес ценный вклад в качестве одного из первых авторов, предложивших психологический анализ социальных явлений.

Н.Михайловский кажется Ю.Геккеру несправедливым в своем отношении к обществу, поскольку он не учитывает то огромное влияние, которое оно оказало на личность. Но это можно простить ему, считает Ю.Геккер, если мы вспомним, что Н.Михайловский занимался социологией не как профессор, который имеет только научные интересы, но и как лидер движения, борющегося против самодержавия. Как и теория П.Лаврова, социологическая система Н.Михайловского была главным научным обоснованием для общественно-политических движений. Цель этой системы - защитить человека от слишком жесткого деспотичного контроля, и он пытался примирить общество и личность, рассматривая «правду-истину» и «правду-справедливость». Его сердце билось тепло для своего народа, интеллектуальным вождем и руководителем которого он был для целого поколения. Таким образом, отмечает Ю.Геккер, Н.К.Михайловский является значимой фигурой для своего народа и поколения, он внес вклад в социологию в целом, хотя его с опозданием признали в научном мире.

Одним из недостатков Ю.Геккера в анализе социологической системы Н.Михайловского мы считаем то, что он не уделил должного внимания рассмотрению личности как отдельной единицы социологического анализа; различным проблемам социальной психологии - психологии толпы; более подробному и углубленному анализу теории героев и толпы как проявлению психологической ориентации социологии Н.К.Михайловского.

Н.Михайловский в своей социологии рассматривал многосторонне развитую личность. Это «профан», идеальный тип, широко разви-

тый, интересующийся многими областями жизни, науки, искусства (Оганян 2012).

Личность как предмет социологического анализа, по Н.Михайловскому, – это сознательно-целесообразное существо, которое оценивает действительность, ставит цель и стремится ее реализовать (Оганян 2012). Целеполагание – это качественное отличие человеческого общества. Из этого Н.Михайловского приходит к выводу о том, что цель требует субъективной оценки, поэтому целеполагание можно познать только при помощи субъективного метода.

С конца 70-х годов в социологии Н.Михайловского ведущее положение заняла проблема социальной психологии – психологии толпы. Российский социолог преследовал две цели: 1. Рассмотрение психологических особенностей поведения личностей в группе и массе людей с целью выяснения психического механизма воздействия индивида на массу; 2. Исследование роли социальной среды в формировании психологии индивида и массы (Оганян 2013).

Центральной темой Н.К.Михайловского в его теории героя и толпы является проблема общения как между героем и толпой, так и межличностного общения в толпе. Механизмами общения он считал внушение, подражание, заражение, противопоставление. Из них главные – подражание толпы герою и взаимоподражание людей в толпе.

Н.Михайловский широко пользовался понятиями «психическая зараза» и «социальный гипнотизм» как выражениями внушения или подражания, с помощью которых он пытается объяснить движения масс. Кроме того, подражанием, присущим как «толпе», так и отдельному лицу, он стремился объяснить единство индивидуальной и социальной психологии.

К психологическим факторам развития общества Н.Михайловский относил подражание, общественное настроение и социальное поведение. Н.Кареев, высоко оценивая социологические труды Михайловского, видел в них по-

пытку построить общественно-психологическую теорию.

Михайловский был первым, кто разработал в социологии проблему подражания, изложив свою теорию в статье «Герои и толпа», то есть за восемь лет до появления книги Тарда «Законы подражания» (1890) и за два года до первых заметок Тарда в «Revue philosophique» (1884)³.

В заключении охарактеризуем основные положения *социально-психологической концепции личности Н.Михайловского (Оганян 2012)*: - он считал, что личность и развитие общества необходимо изучать на трех различных уровнях - социальном, с точки зрения экономического разделения труда, создавая наилучшую организацию, которая должна вести к сотрудничеству и солидарности; биологическом, в плане «борьбы за индивидуальность» как извечного биологического закона, и психологическом, анализируя психологическое взаимодействие личности и масс; - он предложил оригинальное понимание формулы прогресса общества и личности. Если для развития индивида верна формула: от однородного к разнородному, то для общества эта форма должна быть обратной: от разнородного к однородному. Последнее означает единство свободы, равенства и солидарности для всех в обществе; - в связи с изучением проблемы подавления индивидуальности Н.Михайловский основал и разработал новое направление в науке – массовую психологию, область, в которой стало возможным открыть различные патологические явления личности и заданный внешними условиями

---

3. Кареев Н. (Памяти Михайловского как социолога), Колосов Е. (Очерки мировоззрения Михайловского Н.) и в наши дни А.Казаков (Теория прогресса в русской социологии конца XIX века) высказывали справедливую мысль, что Михайловский выдвигал и решал социологические проблемы, которые в западной социологии ставились значительно позднее, например, роль разделения труда в социологии Дюркгейма, теория подражания Тарда и целый ряд других проблем.

психический и социальный автоматизм личности (Оганян 2013: №2-3 (10)).

Третья глава раздела о субъективной школе посвящена социологии Сергея Николаевича Южакова. Рассматривая социологическое творчество российского социолога, Ю.Геккер анализирует его двухтомную работу «Социологические этюды» (1896), в которой наиболее полно отражены социологические воззрения автора. «Социологические этюды» — это главная теоретико-социологическая работа С.Южакова, на создание текстов, вошедших впоследствии в двухтомник, он потратил более 20 лет своей жизни. В этой работе изложены взгляды русского социолога на предмет и задачи социологии, природу социального и биологического, на происхождение нравственности и ее месте в общественной жизни, на движущие силы социального прогресса и др.

Американский социолог дает достаточно многоплановый анализ основных положений социологии С.Южакова, структурируя свои взгляды следующим образом: сначала представляет социологическую позицию российского социолога, теоретико-методологическую основу его социологии, а затем подробно рассматривает его теорию общества. Теория общества С.Южакова представлена посредством анализа таких аспектов, как: причины и специфика процесса социализации; влияние законов органической жизни и среды на социальные процессы; этический аспект взаимоотношений личности и группы; экономическая активность как фактор развития культурной и социальной деятельности. Ю.Геккер подчеркивает, что исследовать проблемы социологии С.Южакова побуждали реальные политические силы, идеи которых он не разделял; Геккер также считает, что Южаков был одним из лидеров народников, которые стремились изменить общество и разделяли идею прогресса. Таким образом, С.Южаков не только внес огромный вклад в развитие субъективной школы в социологии, он

— сотоварищ П.Лаврова и Н.Михайловского в деле осуществления социальных реформ в народническом духе. Ю.Геккер не считает, что С.Южакову удалось создать синтетическую систему социологии, к чему тот стремился. Американский социолог подчеркивает, что С.Южаков привнес в социологию и подчеркнул несколько важных истин, которые являются общепринятыми на сегодняшний день. В частности, он четко показал, что процесс социализации — это результат равновесия между внутренними и внешними взаимоотношениями жизни и окружающей среды, когда жизнь приспособляется к среде и одновременно приспособляет среду к своим потребностям, в результате чего создается «социальная культура». Американский социолог отмечает, что С.Южаков, как и П.Лавров, пытается синтезировать основы социологических теорий, собирая их вокруг понятия личности. С.Южаков считает, что личность может с помощью своих социальных и экономических излишков адаптировать среду под себя и направить ее к цели. По его мнению, личность — единственный активный элемент общества, который создает социальные условия и одновременно является их продуктом 2. Одним из недостатков анализа социологической теории С.Южакова, который провел Ю.Геккер, мы считаем то, что он не уделил должного внимания рассмотрению таких понятий, как личность, активность, культура при изучении различных социальных проблем (Оганян 2012).

В четвертой главе раздела о субъективной школе Ю.Геккер рассматривает вклад Н.Кареева в социологию. Американский социолог структурирует свой анализ следующим образом:

- Философские и методологические предположения Н.Кареева;
- Что такое общество в его различных аспектах?
- Сущность исторического процесса и роль личности в истории;
- Социологическая проблема прогресса

Н.Кареев, отмечает Ю.Геккер, не защищает субъективный метод, но подчеркивает субъективный фактор, который играет важную роль в жизни общества и не может быть игнорирован общественной наукой.

Следовательно, согласно Н.Карееву, общественная жизнь и вся история — один и тот же продукт взаимодействия сознательной и бессознательной деятельности людей с природой и друг с другом, поэтому деятельность личности является социальным фактором. Таким образом, для социологии основным объектом исследования является индивид в своей общественной деятельности.

Здесь мы полностью согласны с мнением Ю.Геккера, поскольку личность для Н.Кареева — исходный и ключевой субъект социальной жизни, стремящийся переработать своей мыслью и деятельностью целое в соответствии со своими потребностями. Очевидна близость Н.Кареева к взглядам П.Лаврова, тем не менее, нужно видеть и их существенное отличие. У П.Лаврова (в «Исторических письмах»), подчеркивал Н.Кареев, на первом плане «...вопрос о том, как должна идти история, как должны вести себя отдельные личности, тогда как для нас особую цену имело бы исследование того, как совершается история и какую в ней роль играют эти личности» (Кареев 1914: 71).

Исходя из такого понимания личности, общество для Н.Кареева — это комплексный продукт биологических, психологических факторов и условий среды, но психологический фактор играет доминирующую, организующую роль, которая выражается посредством объединения индивидов в общество.

Продолжая раскрывать сущность общества в социологии Н.Кареева, Ю.Геккер рассматривает проблему взаимоотношения личности и общества.

С нашей точки зрения эта проблема представлена в концепции Н.Кареева посредством анализа понятий надорганической среды, куль-

туры, социальной организации, личностной инициативы и других (Оганян 2013: № 07). Это показывает, что личность является для российского социолога системообразующей составляющей в структуре и развитии общества. Общество должно создать соответствующие условия для развития и самореализации личности.

В этом отношении Н.Кареев является идейным продолжателем П.Лаврова и Н.Михайловского, отстаивавших в своих концепциях принцип личности.

Анализируя тему личности в социологии Н.Кареева, Ю.Геккер не раскрывает сущность понятия нравственной личности, а эта составляющая имеет одной из важных значений для понимания специфики подхода российского социолога.

Это понятие раскрывается Кареевым Н. посредством анализа взаимоотношений понятий личности и индивидуальности, а также сущности общественной деятельности (Оганян 2013: № 8 (часть 5)).

В обеих своих работах: «Мысли об основах нравственности» и «Мысли о сущности общественной деятельности» Кареев Н. рассматривает индивидуального человека, и все различие заключается в том, что в одном случае идет речь об индивидууме, как о нравственной личности, в другом — как об общественном деятеле; в первом случае нравственная личность рассматривается в своих отношениях к самой себе и в частных отношениях к другим людям, во втором имеется в виду именно только общественная деятельность индивидуума, его публичная, а не частная жизнь (Кареев 1901; Кареев 1895).

Ю.Геккер подчеркивает психологический аспект в понимании прогресса Н.Кареевым и дает такое определение прогресса - это любые средства, способствующие совершенствованию индивида в его психических отношениях или совершенствующие материальные отношения

членов общества или же постепенный рост общественных сил, что благоприятствует развитию личности и контролю над природой я использованию природы. Если исходить из этого понятия прогресса, утверждает Н.Кареев то прогресс имеет интеллектуальные, моральные, социальные и экономические фазы.

Развивая и дополняя мысли Ю.Геккера об идеях Н.И.Кареева, прогресс как общее понятие включает в себя, по Н.Карееву, пять более частных: прогресс умственный — воспитание способностей к духовным интересам; прогресс нравственный — воспитание способности действовать по убеждению и улучшение принципов этики; прогресс политический — развитие свободы; прогресс юридический — развитие равенства; прогресс экономический — развитие солидарности и кооперации. Российский социолог стремился охватить понятием прогресса все стороны жизни общества, и в этом его сходство с Е. де Роберти (Оганян 2013).

По сравнению с народнической социологией Н.Кареев сделал шаг вперед в своей попытке избежать узкого понимания социального прогресса, включив в его содержание важнейшие области человеческой деятельности. Интересно, что предлагаемая Н.Кареевым формула прогресса заключала в себе три элемента, которые он подчинял главной цели прогресса — развитой и развивающейся личности.

Первый элемент - идеал. Им является развитая личность при наличии индивидуальной свободы и общественной солидарности. Второй элемент состоит в определении путей достижения идеала. Его осуществление заключается в переделке посредником критической мысли культуры, быта и социальной организации. Третий элемент — выражение закона самого прогресса. Состоит он в самоосвобождении личности, в том, что личность подчиняет себе надорганическую среду.

В главе, посвященной социологии Н.Кареева, Ю.Геккер неправомерно упускает из виду и не анализирует личностные качества, характеристики, сущность индивидуальности, способствующие достижению прогресса в обществе (Оганян 2013: № 2 (октябрь)).

Для воззрений Н.Кареева характерен аспект понимания общественных отношений, особенно присущий социологической традиции народничества, когда определяющим или феноменом общественных отношений признавалась активность субъекта, его социально-психологические особенности. Анализируя эту сторону понимания социального, Н.Кареев решающее значение придавал так называемой инновации – личной инициативе, изобретательству, творчеству. Содержание этих инновационных способностей личности, как психосоциолог, Н.Кареев выводит из биопсихологических особенностей самих индивидов.

Основные качества, составляющие внутреннюю сущность человека по Н.Карееву – личная оригинальность и индивидуальная инициатива, которые способствуют развитию творческих способностей личности. Эти качества обусловлены преимущественно прирожденными способностями человека и основываются на его самосознании.

Рассуждения Н.И.Кареева об индивидуальности, подтверждают значимость главного, отличительного признака личности, на который указывал еще П.Л.Лавров. Оба мыслителя придают важное значение критике, самосознанию и творчеству в процессе формирования личности как общественного существа. Эти качества являются основой совершенствования как отдельного человека, так и общества в целом.

Н.И.Кареев в своей концепции личности рассматривает не совокупные отношения людей, которые складываются в обществе, а отношения человека к человеку как психических индивидуумов. Придавая большое значение

силе общественного мнения, с действием которого должен считаться любой политический деятель, Н.Кареев полагал, что общественное суждение создается и распространяется лишь теми людьми, которые способны создавать новые идеи, обладают инициативой, способные к творчеству и инновациям. Только люди, обладающие подобными свойствами могут заниматься вопросами регуляции общественных отношений.

Н.Кареев подчеркивал, что только детальная разработка вопроса о том, как зарождается и распространяется инновация в разных сферах культуры (в языке, в религии, в искусстве, в праве и т.д.) может дать в результате полное представление об этом предмете.

Для более полного понимания специфика концепции Н.Кареева выявим факторы и условия, способствующие формированию его взглядов.

1. Преувеличение роли психологического фактора в общественной жизни в концепции Н.И.Кареева может быть обусловлено: - борьбой, которую он вел против недооценки и даже игнорирования роли психологического фактора; - это вытекает из обоснования им значимости субъективного элемента в философском осмыслении истории и необходимости принимать во внимание результаты деятельности людей при научном обосновании проблем общественного развития.
2. Формирование мировоззрения Н.Кареева происходило в сложных и противоречивых условиях пореформенной России под сильным воздействием идей революционной демократии, народничества (влияние идей П.Лаврова), а также доктрин европейского либерализма. В этом контексте Н.Кареев первую очередь воспринял идею свободы и независимости личности.
3. Большой практический опыт способствовал разработке проблем общего образования и

самообразования молодежи, которым Н.Кареев также придавал большое значение. Преподавание он считал главным делом жизни.

Социологией Н.Кареева, Ю.Геккер завершает свой анализ субъективной школы. Американский социолог выделяет некоторые общие черты, объединяющие субъективистов – все они: - придерживаются принципов позитивистской и эмпирической философии; - приспосабливают научную классификацию Конта; - смотрят на психологию и этику как на переходные и относительные, независимые науки, которые находятся между биологией и социологией; - отвергли в принципе дедукцию биологическо-органической школы социологии и безличностный, механический взгляд школы экономических детерминистов; - согласны, что динамика общественного прогресса — это комплекс физических, биологических, психических и экономических сил; - подчеркивают, однако, психо-социальную деятельность и работу критически мыслящих личностей как определяющий фактор прогресса внутри организованного общества.

Давая оценку деятельности субъективистов Ю.Геккер отмечает, что они сделали хороший задел по разработке комплексного органического синтеза социологических теорий, продолженный многими социологами как в Европе, так и в Америке. Особенно он выделяет Н.Михайловского, признавая его наиболее оригинальным среди русских социологов.

С нашей точки зрения субъективная школа обладала рядом преимуществ, и ее представители предложили ряд новых идей, во многом опередивших развитие отечественной и мировой социологии:

1. Специфичность и неординарность теорий субъективной школы проявились и в выдвигании ряда положений и подходов, которые предвосхитили важные открытия в науке более позднего времени. Мысль о необхо-

димости различать науки по характеру объектам много времени спустя получила развитие в новом направлении в философии и социологии - неокантианстве. Одним из основных требований методологии неокантианства было разделение наук на науки и природе и науки о культуре и разработка соответствующей такому разделению методологии.

2. Этико-психологическая (субъективная) социология во многом предваряла идеи М.Вебера, Г.Зиммеля, будущего символического интеракционизма, полагая, что «выражением социальности является индивидуальность, что у общества нет какого-либо самостоятельного существования как особого состояния, внешнего индивиду; оно состоит из событий, то есть оказывается процессом постоянного созидания» (Оганян 2012: 117). Задача социолога – понять и интерпретировать мотивы социальных действий.

Американский социолог особо выделяет первенство российских социологов (имеются в виду Михайловский, Лавров, Кареев) во многих вопросах, утверждая, что у них были хорошие идеи, оставшиеся неизвестными западноевропейским и американским социологам, которые пришли к тому же самому независимо, несколько более систематическим путем, нежели более ранние и никому неизвестные русские. Именно они попытались обосновать тезис о необходимости изучения психики отдельной личности, как основе социальной психологии и возводимой на ней социологии. В основу познания общества, согласно Н.Карееву, должно быть положено изучение природы человека, главным образом - духовной стороны человеческой личности, т.е. индивидуальной психологии.

Ю.Геккер, подчеркивая влияние социально-политического фактора в развитии субъективистского направления, подчеркивает, что эта первая и передовая школа русской социологии

была разумным усилием дать интеллектуальное направление социально-политическому движению людей, стремящихся к основанию демократии. Этот факт наложил определенный отпечаток на нее и превратил данную школу в особую, и прежде всего в чисто русскую социологию «романтического» периода русского революционного движения. Марксистская критика этой субъективной школы была дана Плехановым, и в настоящее время, с точки зрения Ю.Геккера, эти идеи полностью отвергнуты в связи с победой исторического материализма в России.

В этом отношении с Ю.Геккером можно поспорить, поскольку ситуация изменилась, и современная социология доказывает обратное. Так, идеи субъективистов были актуализированы нами посредством: формирования образа современного руководителя на основе критически мыслящей личности в концепции П.Лаврова; реализации идей концепции личности Михайловского Н. в условиях кризиса современного общества; социально-психологического анализа управления организацией в концепции личности С.Южакова (Оганян К. 2012: 110-115).

Анализ марксистской социологии в монографии Ю. Геккера

Второе место по объему страниц, в монографии американского исследователя, по сравнению с субъективной школой (64) занимает марксистская социология в России (28), которой посвящена первая и вторая глава третьей части - «Разносторонние школы и течения русской социологии».

Среди представителей легального марксизма Ю.Геккер анализирует социологические идеи Г.Плеханова, от нелегального направления – П.Струве и М.Туган-Барановского. Рассмотрим некоторые особенности их социологических подходов.

Ю.Геккер структурирует анализ научного творчества Г.Плеханова следующим образом:

- Критика Г.Плехановым немарксистских субъективных социологов и русских народников;
- Философские и методологические предпосылки позиции Плеханова;
- Краткий анализ его теории социальной эволюции

Критикуя субъективных социологов, Г.Плеханов, главным образом, выступает против исключительной роли личности в истории как фактора прогресса. Он рассматривает эту позицию как устаревшее утопическое учение, которое не может успешно противостоять критике диалектического материализма.

В сущности, утверждает марксист, субъективисты никогда не умели не только решить, но даже и правильно поставить вопрос о роли личности в истории. Они противоплавали деятельность «критически мыслящих личностей» влиянию законов общественно-исторического движения и таким образом создавали как бы новую разновидность теории факторов: критически мыслящие личности являлись одним из факторов названного движения, а други фактором служили его же собственные законы.

В этом отношении, мы не поддерживаем точку зрения Г.Плеханова, поскольку субъективисты имели четко выстроенную концепцию личности, в которой не допускалось ее полное поглощение обществом. Личность и общество не были так жестко противопоставлены друг другу. В частности, П.Лавров подчеркивал, что между ними происходит постоянное взаимодействие и предьявлял обществу такое требование: «здоровое общежитие и безопасное общежитие невозможны вне рационального экономического общежития (под которым у него подразумевался социализм)» (Оганян 2012: 20). Идеалом для П.Лаврова было сочетание личного развития и общественной солидарности. Движение общества в сторону такого сочетания он называл прогрессом.

Анализируя природу и сущность великого человека, по Г.Плеханову, Ю.Геккер ограничивается этим, хотя тема личности у российского марксиста раскрыта более многогранно.

Личность в творчестве Г.Плеханова представлена посредством анализа таких аспектов как: проблема роли личности в истории; факторы, определяющие появление героя, его личностные особенности и влияние на общество; роль народных масс в истории (Оганян 2014: Т. 14, № 6).

В заключении, выражая свою оценку научного творчества Г.Плеханова, американский социолог отмечает критичность его мышления, поскольку он игнорирует почти всю, проделанную социологами работу со времен Конта, и ограничивает свою критику в социологическом подходе, которому предшествовал рост позитивистской социологии. Поэтому Г.Плеханов больше подчеркивает диалектику за счет многочисленных достижений науки в области биологии и психологии.

Рассматривая социологическое творчество П.Струве, американский социолог делит его на три периода: ортодоксального марксизма, перехода от марксизма к ревизионизму, отрицания диалектического материализма Маркса и обращение к идеализму и социальному субъективизму. Это свидетельствует о глубоком знании Ю.Геккером специфики социологии российского социолога.

Обратимся к последнему этапу творчества П.Струве, на котором более поздние сочинения показывают его как идеалиста. Ю.Геккер даже утверждает, что в этом отношении российский социолог принадлежит к субъективистской социологической школе. Это выражается в том, что П.Струве подчеркивает важность личности в социальной эволюции, и считает, что политическое совершенствование общества зависит от образования личности. Тем не менее, Ю.Геккер не рассматривает личность как отдельный самостоятельный объект в творчестве П.Струве.

Личность представлена через рассмотрение таких аспектов как: проблема взаимодействия личности и общества; роль культуры в развитии личности и их взаимозависимость; идея «личной годности»; правовая автономность личности (Оганян 2014: Т. 14, № 6).

Особый интерес вызывает идея «личной годности», предложенная П.Струве. «Личная годность» - это совокупность некоторых духовных свойств личности: выдержки, самообладания, добросовестности, расчётливости, на основе которых создается и развивается более производительная общественно-экономическая система. Эта идея является неотъемлемой чертой либерализма, каким его хотел видеть П.Струве: «Если в идее свободы был заключён вечный идеалистический момент либерализма, то в идее личной годности перед нами вечный реалистический момент либерального мирозерцания» (Струве 1999: 81). Позже, П.Струве писал, что личная годность - "определяющее всё моё мироощущение и центральное для моего нравственного, социального, и политического мировоззрения словосочетание» (Струве 1926: № 352).

В результате проблема личной годности – это альтернатива эгалитаризму и иерархизму, это своеобразный мост между экономикой, моралью и религией, без которой невозможно экономическое выздоровление России. Идея «личной годности» П.Струве – как религиозно-нравственно-экономическое обоснование идеала правовой личности – дополняла спектр «типов» личности, предложенных в истории русской социологии: «критически мыслящая личность» П.Лаврова (Оганян 2012: №4 (55)); модель «идеального» типа личности Н.Михайловского (Оганян 2012: № 146); «нравственная личность» В.Хвостова (Оганян 2013); «идеал нравственной личности» как цель прогресса у П.Новгородцева; личность как «интегральная» система у П.Сорокина; личность как «интеграль-

ное» понятие у А.Стронина (Стронин 2013: 132-177; Оганян 2011: № 50) и др.

Одной из ключевых проблем своего социально-философского творчества П.Струве определял как роль культуры в развитии личности и их взаимозависимость.

Культура и личность, по П.Струве, находятся в тесной внутренней связи между собой. Личность творит культуру, а задача культуры - утверждение свободной духовности, воспитание богатой и полной ценного содержания индивидуальности.

Особый интерес вызывает сопоставление идей П.Струве со взглядами субъективиста С.Южакова на проблему взаимоотношений личности и культуры. Рассматривая личность и культуру как два фактора общественного развития, С.Южаков, в то же время видит в них антагонистов, поскольку рост культуры ведет к деградации личности.

В результате получается, что если С.Южаков, подчеркивает противоречивый характер взаимоотношений личности и культуры, с преобладанием негативного последней на личность, то П.Струве, в отличие от него, отмечает постоянство и необходимость такого противоречия для развития культурного прогресса. Из рассмотрения проблемы взаимоотношения личности и культуры, логически вытекает формула прогресса П.Струве: всесторонне развитая личность выступает – как цель, а общественная организация - как средство. Взаимное уважение и солидарность между людьми - это принцип, на котором построено и держится современное человеческое общество.

В анализе социологии М.Туган-Барановского, Ю.Геккер делает акцент на выявлении особенностей, отличающих его от положений ордоксального марксизма.

1. Признание наряду с экономическими потребностями и других в качестве важных социальных сил в непрерывном взаимодействии внутри социальных групп. Ю.Геккер

отмечает некоторое сходство его теории потребностей с теориями социологов Дарендорфа, Лабриола и Смола. Возможно, он придерживался их предположений, но классифицировал по-своему.

Так, М.Туган-Барановский разделяет потребности на 5 групп: физиологические; сексуальные; симпатические; эго-альтруистические; основанные на практических интересах.

2. Непрерывное отклонение социальной деятельности от экономической основы и смещение центра тяжести от физиологических потребностей к духовным составляет суть социального развития. Когда человечество совершенствуется, социальная важность экономического аспекта уменьшается. В этом процессе индивид освобождается от контроля окружающей среды и, хотя общество всегда будет связано с экономическим детерминизмом, но все же оно направлено на социальную эволюцию. Ю.Геккер подчеркивает, что в таком аспекте своей теории общества М.Туган-Барановский больше близок к американским социологам, нежели к К.Марксу.

Подводя итоги анализу некоторых аспектов личности в представлениях русских марксистов, которым мы дополнили видение Ю.Геккера, можно сделать вывод, что именно в контексте легального направления марксизма, с нашей точки зрения, стала восстанавливаться парадигма субъективной школы в истории российской социологии: этическая доминанта социальной теории и социального действия. Поиск теоретических решений, по нашему мнению, продолжился в русле неокантианской школы (Новгородцев, Хвостов и др.) и христианской социологии (Булгаков, Бердяев), переходной ступенью к которым, оказался критический марксизм «легальных марксистов».

Выводы

Обобщая анализ монографии Ю. Геккера мы пришли к следующим выводам:

1. Американский социолог провел подробный, всесторонний анализ концепций и направлений российской социологии в рассматриваемый им исторический период. Тем не менее, в этом анализе не хватает его собственного мнения, критики или выражения согласия с различными методологическими позициями и подходами российских социологов.
2. В монографии приведено множество прямых цитат из работ российских социологов без конкретного анализа и их оценки американским социологом. Однако, одним из достоинств работы Ю.Геккера является то, что он знакомит западных социологов и мировую общественность с творчеством и первоисточниками российских социологов.
3. Представляют интерес рассуждения Ю.Геккера о будущем социологии. Он убежден, что для нормального ее развития России необходимо освободиться от авторитарного строя и ликвидировать тем самым детерминацию науки об обществе экономическими, социальными и политическими задачами. Пока существует этот строй, считает он, русская социология будет сохранять свой революционный дух, и ее развитие будет определяться не строго научным.
4. Основным недостатком большей части работ по социологии в России, Ю.Геккер считает узость их проблематики (отсутствие системного подхода), из-за чего они в значительной мере утрачивают научную ценность. В данном контексте мы не согласны с его выводом, и в подтверждение этого была разработана интегральная теория личности на основе трехкомпонентной модели по формированию лидерских качеств руководителей, обосновывающая актуальность и эвристи-

ческую ценность идей российских социологов конца XIX начала XX вв.

В современных условиях, когда дисфункции в управлении становятся частым явлением в бюрократической системе нашей страны, проявляющиеся в различных нарушениях административно-правового характера, недостаточном внимании к социально-психологическому фактору в управлении, отсутствии гибкости, изменчивости в стиле управления и других соответствующих качественных характеристик руководителя, повышается необходимость в грамотных, высококвалифицированных руководителях, обладающих лидерскими качествами и способных эффективно управлять организацией. Вследствие этого, особую значимость представляет создание социальных технологий формирования профессиональных лидеров. Данные технологии должны основываться на определенной теоретико-методологической базе (Оганян 2014).

Предложенная трехкомпонентная модель по формированию лидерских качеств руководителей и станет такой теоретико-методологической основой. С целью разработки интегральной теории личности нами была сформирована трехкомпонентная модель по формированию лидерских качеств руководителя и показано значение взаимодействия стилей управления, типов организационной культуры и личности руководителя как фактор формирования этих качеств. Для этого, были последовательно выявлены и рассмотрены отдельные элементы этой модели во взаимодействии: стиль управления и

тип организационной культуры; стиль управления и тип личности руководителя; тип организационной культуры и тип личности руководителя (Оганян 2012: №1; Оганян 2009).

Прокомментируем результаты данного теоретического анализа, представленные в виде трехкомпонентной модели по формированию лидерских качеств руководителей (см. табл. 1).

У руководителя, осуществляющего организационный стиль управления – «команда», в котором высокая степень учета интересов производства сочетается с высокой степенью реализации интересов людей, будет клановый тип культуры в организации, проявляющийся в высокой степени сплоченности коллектива, проявлении преданности делу и преданности организации. Для такого гармоничного руководителя важными общечеловеческими идеалами являются: альтруизм, знание, красота, религия, общество, внешняя деятельность, система, власть.

Страстный тип личности руководителя наиболее эффективно будет управлять организацией в новаторско-аналитическом стиле по Коно. Такой руководитель - энергичный новатор и одновременно хороший организатор. Он отражает следующие элементы менеджерского поведения: преданность фирме, чуткость к новой информации и идеям, способен принять быстрое решение и обеспечить хорошую интеграцию.

Таблица 1

Трехкомпонентная модель по формированию лидерских качеств руководителей

Тип личности руководителя	Тип организационной культуры	Стиль управления
Гармоничный (по Лазурскому)	Клановая (по Куинну и Камерону)	Команда (организационное управление) (по Блейку и Мутону)

Тип личности руководителя	Тип организационной культуры	Стиль управления
Страстный (по Хеймансу-Ле Сенна)	Адхократическая (по Куинну и Камерону)	Новаторско- аналитический (по Коно)
Новатор, деятель, служитель, игрок, рационалист (по Резнику)	Личностная культура (по Харрисону)	Демократический (по Лайкерту)

Эти элементы проявляются в адхократической культуре, главная цель которой – ускорять адаптивность, обеспечивать гибкость и творческий подход к делу, в ситуациях, для которых типична неопределенность, двусмысленность или перегрузка информацией.

Демократический стиль управления будет осуществляться в организации с типом культуры, ориентированной на человека (личностная культура), поскольку в такой организации эффективные руководители будут уделять внимание, прежде всего, человеческим аспектам проблем, стоящих перед подчиненными, и строить отношения, основанные на взаимопомощи. Личность руководителя, управляющего в демократическом стиле можно квалифицировать как новатор, деятель, служитель, игрок, рационалист.

Таким образом, по результатам нашего теоретического анализа, каждому типу организационной культуры соответствует определенный тип личности руководителя, а эффективность управления зависит от определенных психологических, социальных и других индивидуальных особенностей личности руководителя.

Интегральность в трехкомпонентной модели проявляется в том, что личность руководителя рассматривается через: особенности деятельности, выраженной в стиле управления, формирование определенного типа органи-

зационной культуры и характеристики типа личности руководителя.

В этом отношении можно проследить продолжение проблематики, идущей от теорий личности представителей различных школ российской социологии середины XIX начала XX вв. Выявим некоторые аспекты, связывающие идеи российских социологов с интегральной теорией личности.

1. Идея интегральной сущности личности развивалась такими российскими социологами как: представителем органической школы – Строниным А. и неопозитивистской школы – Сорокиным П.

Анализ личности в рукописи Стронина А. «Теория личности» носит междисциплинарный характер. Российский социолог применяет комплексный подход, рассматривая личность с точки зрения, социологии, психологии, социальной психологии, социальной педагогики, этики (Стронин 2013).

В результате, личность по Стронину А. – это интегральное понятие, характеризующее человека в качестве объекта и субъекта биосоциальных отношений и объединяющее в нем общечеловеческое, социально-специфическое и индивидуально-неповторимое.

Сорокин П. применяет комплексный подход к анализу личности, учитывая социокультурные, социально-психологические факторы ее развития. Личность рассматрива-

ется им как интегральная система, включающая в себя (Оганян 2014: № 2):

- поведенческие характеристики, проявляющиеся в особенностях социального взаимодействия и отражающие состояние, развитие общества и культуры;
- деятельность, выражающуюся в творчестве, создании явлений культуры, посредством комплекса рациональных, сверхчувственных, профессиональных и других личностных особенностей;
- духовно-нравственный ресурс, способствующий возрождению общества из кризиса, посредством накопления и увеличения созидательного альтруизма и постоянного морального совершенствования.

2. В целом организационная культура представляет собой достаточно сложную систему, имеющую следующую структуру: ценностно-нормативную, организационную, коммуникационную, социально-психологических отношений и др. В этом контексте, связь с идеями представителей различных школ в истории российской социологии выражается в том, что для многих из них ценностно-нормативная основа поведения и деятельности личности являлась одним из важных аспектов ее структуры: неокантианская школа – В.Хвостов, П.Новгородцев; субъективная школа – П.Лавров, Н.Михайловский; психологическая школа – Н.Кареев; проблема взаимозависимости личности и культуры в творчестве представителя легального направления марксистской школы – Струве П.

3. Стиль управления рассматривается нами как индивидуально-типические особенности целостной, относительно устойчивой системы приоритетов, а также способов, методов, приемов управленческого взаимодействия в структуре реализации функций управления. Стиль управления проявляется в специфике деятельности и поведения руководителя. В этой связи можно утверждать, что проблема

роли деятельности в развитии личности рассматривалась такими российскими социологами середины XIX века как: представитель психологической школы – Кареев Н. Анализировал сущность общественной деятельности, ее мотивы, цели и средства.

4. В типе личности руководителя выражаются его определенные психологические черты, качества, особенности поведения, характера, частично темперамента. Одной из главных тем в истории российской социологии была роль личности в истории, в которой социологи Лавров П. и Кареев Н. выделяли определенные качества, особенности личности, способствующей достижению социального прогресса в обществе.

Таким образом, интегральная теория личности представляет собой трехкомпонентную модель по формированию лидерских качеств руководителя и сводится к взаимовлиянию и взаимозависимости этих трех компонентов (стиля управления, типа организационной культуры и типа личности руководителя), необходимых для реализации эффективного управления в современных условиях. Идеи российских социологов середины XIX начала XX вв. получили свое преломление на микро уровне через социально-психологические аспекты управления.

Наследие отечественной социологии не утратило своей актуальности для понимания и изучения процессов современного российского общества. Этот аспект подчеркивает и Бочкарева В., утверждая, что нельзя считать, что «социология пореформенного периода никак не соотносится с состоянием пореформенной России сегодня. Это связано прежде всего с тем, что процесс развития как дореволюционной, так и современной социологии происходил и происходит в условиях радикального преобразования всех сфер жизнедеятельности общества – социальной,

экономический, политической, правовой» (Бочкарева 2013: 58).

5. Добросовестно изучив содержание различных течений, и особенно подробно — субъективной школы, американский ученый пришел к заключению, что в силу того, что связи социологических теорий с событиями политической и общественной жизни исключительно тесные, социология как наука в России представляет собой не столько созданный профессионалами вид теоретического знания, сколько выражение позиций лидеров общественного мнения.

Н.Кареев признал известную правоту подобных взглядов. В рецензии на книгу Ю.Геккера он отмечал, что интерес американского социолога к общественным течениям помогал ему объяснять внутренние механизмы самой русской жизни. Однако Ю.Геккер, считает Н.Кареев, неправ, приписывая доминирующее влияние на теоретическую мысль фактора, который должен учитываться лишь в самом общем смысле. Если преувеличивать влияние общественно-политической жизни на русскую социологию, то ре-

шающее значение будет присвоено тем ее чертам, которые на самом деле таковыми не являются. Смещение акцентов определило сделанный Геккером вывод: русская социология — это не столько результат реализации «чисто теоретического, строго научного интереса к проблемам отвлеченного познания общественных явлений в их статике и динамике», сколько «воспроизведение реальных и практических задач русской жизни с ее злобами дня» (Кареев 1916: № 4, 297).

В 1990-е гг. историком О.Золотаревым были сделаны первые попытки перевода отдельных глав монографии Ю.Геккера: глава 4 из раздела о субъективной школе — «Вклад Н. Кареева в социологию» (Золотарев 1992: № 3) и «Историко-генетическая социология М.М.Ковалевского» (Золотарев 1995: № 6-7).

В представленной монографии нами впервые сделан полный перевод книги Ю. Геккера на русский язык.

ЦИТИРОВАННАЯ И УПОМЯНУТАЯ
ЛИТЕРАТУРА

1. Золотарев, О. (1992). Вклад Н. Кареева в социологию // Рубеж (альманах социальных исследований). № 3.
2. Золотарев, О. (1995). Историко-генетическая социология М.Ковалевского // Рубеж (альманах социальных исследований). № 6-7.
3. Кареев, Н. (1895). Мысли об основах нравственности. СПб.— 177 с.
4. Кареев, Н. (1916). Американская книга о русской социологии // Русские записки. № 4.
5. Кареев, Н. (1901). Мысли о сущности общественной деятельности. СПб. — 175 с.
6. Кукушкина, Е. (2009). История русской социологии. М., Высшая школа. — 486 с.
7. Новикова, С. (1996). История развития социологии в России. М. — 288 с.
8. Оганян, К. (2013). "Analysis of Social and Psychological Factors of Management in E. de Roberti's "Psychological Sociology". Теория и практика современной науки: материалы X Международной научно-практической конференции. Москва: изд-во Спецкнига.
9. Она же Анализ и оценка субъективной школы российской социологии в трудах западных социологов конца XIX — начала XX вв. // Вестник Балтийской педагогической академии. Вопросы современной практической психологии и социологии. Теория и практика. Вып. 110. СПб. 2013.
10. Анализ личности в российской социологии: история и современность. М.: ИНФРА-М., 2015. — 350 с.
11. Анализ личности в социально-философской

- концепции П.Струве как представителя легального направления марксистской школы российской социологии//Научный журнал «Вестник КРСУ», Т. 14, № 6, 2014.
12. Анализ некоторых аспектов личности в социологическом творчестве П.Сорокина// Научный журнал «Вестник НГУЭУ», № 2, 2014.
  13. Анализ некоторых аспектов развития личности в творчестве Г.Плеханова как представителя ортодоксального направления марксистской школы российской социологии //Научный журнал «Вестник КРСУ», Т. 14, № 6, 2014.
  14. Анализ роли личности в историческом развитии по концепции Н.Кареева// Электронный периодический научный журнал «SCI-ARTICLE.RU», № 2 (октябрь), 2013.
  15. Взаимоотношения личности и общества в социологических концепциях Н. И. Кареева и П.Лиленфельда// Концепт. – 2013. – № 07 (июль).
  16. Взаимоотношения типов организационной культуры, стилей управления и типов личности руководителя // Современные проблемы науки и образования, № 1, 2012.
  17. Историко-социологический анализ нравственной личности в концепции Н.Кареева и А.Стронина // Фундаментальные исследования, 2013, № 8 (часть 5).
  18. История российской социологии. Саарбрюкен: Palmarium Academic Publishing, 2013 – 452.
  19. Концепции личности в субъективной и органической школах российской социологии // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.Герцена. - СПб., 2012. - N 146.
  20. Концепции личности в субъективной школе российской социологии: социологический анализ. СПб.: СПбГЭУ, 2012. – 130 с.
  21. Концепция личности в трудах С.Южакова // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Серия 12. 2012. Вып. 3.
  22. Личность и общество в социально-правовой концепции Н.Коркунова//Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург.: ООО «Имплекс», № 6 (13), 2013. Ч. 3.
  23. Некоторые рассуждения о нравственной личности в социологии Хвостова В. в контексте духовно-нравственного кризиса современного общества // Восьмые Ковалевские чтения / Материалы научно-практической конференции 15-16 ноября 2013 года / Отв. редактор: Ю.Асочаков. СПб., 2013.
  24. Рукопись Стронина А. «Теория личности» как социокультурная ценность для развития отечественной социологии // Социология в системе научного управления [Электронный ресурс]: Материалы IV Всероссийского социологического конгресса/ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. — М.: ИС РАН, 2012; Социальные технологии формирования лидерских качеств у будущих руководителей в вузовской среде. М.: НИЦ ИНФРА-М, 2014. (Научная мысль). – 140 с.
  25. Социологический анализ личности в рукописи Стронина А. «Теория личности» и современность // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 5.
  26. Анализ личности в субъективной школе российской социологии // Ежеквартальный научно-методический журнал «Научная мысль». № 2-3(10) 2013.
  27. Сравнительный анализ концепции личности Лаврова П., Михайловского Н. и Стронина А. // Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие [Электронный ресурс]: Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса // РОС, ИС РАН, АН РБ, ИСППИ. — М.: РОС, 2012;
  28. Теория героев и толпы как проявление психологической ориентации социологии Н.Михайловского // Традиционные духовные цен-

- ности и современная образовательная практика: материалы II всероссийской научно-методической очно-заочной конференции // отв. ред. С.Бойко. – Череповец: Филиал СПбГЭУ в г. Череповце, 2013.
29. Формирование образа современного руководителя на основе критически мыслящей личности в концепции П.Лаврова // Вестник ИНЖЭКОНА, серия: гуманитарная науки. № 4 (55), 2012.
30. Влияние типа личности руководителя на стиль управления. Социально-психологическое обеспечение профессиональной деятельности. Тематический сборник БПА. СПб., 2009.
31. Стронин, А. (2013). Теория личности (по материалам рукописи)/ Монография /Авт.-сост. научного исследования К.Оганян. – 2-е изд., доп. и перераб. - М.: ИНФРА-М. – 188 с. — (Серия: Научная мысль).
32. Струве, П. (1926). Заметки писателя 7. Возрождение. № 352. Париж.
33. Струве, П. (1999). Интеллигенция и народное хозяйство. // Струве П. Избранные сочинения. - М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН).
34. Hecker, J. (1915). *Russian Sociology. A Contribution to the History of Sociological Thought and Theory* // With a Foreword of Sidney Webb. New York: The Columbia University Press, 309 p.
35. Maus, H. (1962). *A Short History of Sociology*. L. 222 p.
36. Vucinic, A. (1976). *Social Thought in Tsarist Russia. The Quest for a General Science of Society. 1861-1917*. Chicago, 230 p.

Карина ОГАНЯН

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОНОГРАФИИ Ю. ГЕККЕРА «РУССКАЯ СОЦИОЛОГИЯ»

РЕЗЮМЕ

В статье проводится социологический анализ монографии американского социолога Геккера «Русская социология. Вклад в историю социологической мысли и теории». Проанализирована специфика рассмотрения школ и направлений русской социологии в монографии Геккера и показаны преимущества и недостатки взглядов американского социолога. Научная цель его работы – представить западному читателю анализ различных школ и направлений русской социологии в историческом контексте. Впервые в истории социологии будет издана переведенная автором с английского языка работа Геккера. Американский социолог провел подробный, всесторонний анализ концепций и направлений российской социологии в рассматриваемый им исторический период. Тем не ме-

нее, в этом анализе не хватает его собственного мнения, критики или выражения согласия с различными методологическими позициями и подходами российских социологов. В монографии приведено множество прямых цитат из работ российских социологов без конкретного анализа и их оценки американским социологом. Однако, одним из достоинств работы Геккера является то, что он знакомит западных социологов и мировую общественность с творчеством и первоисточниками российских социологов. Добросовестно изучив содержание различных течений, и особенно подробно — субъективной школы, американский ученый пришел к заключению, что в силу того, что связи социологических теорий с событиями политической и общественной жизни исключительно тесные, со-

циология как наука в России представляет собой не столько созданный профессионалами вид теоретического знания, сколько выражение позиций лидеров общественного мнения.

Основным недостатком большей части работ по социологии в России, Геккер считает узость их проблематики (отсутствие системного подхода), из-за чего они в значительной мере утрачивают научную ценность. В данном контексте мы не согласны с его выводом, и в подтверждение этого была разработана интегральная теория личности на основе трехкомпонентной модели по формированию лидерских ка-

честв руководителей, обосновывающая актуальность и эвристическую ценность идей российских социологов конца XIX начала XX вв.

Ключевые понятия: русская социология, личность, субъективная школа, общество, прогресс, борьба за индивидуальность, теория героя и толпы, марксистская социология, роль личности в истории, идея личной годности, взаимоотношения личности и культуры, трехкомпонентная модель по формированию лидерских качеств руководителей.

Կարինա ՕԶԱՆՅԱՆ

ՅՈՒ. ՀԵՔԵՐԻ «ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ» ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում իրականացվում է ամերիկացի սոցիոլոգ Յու. Հեքերի «Ռուսական սոցիոլոգիա. ներդրում սոցիոլոգիական մտքի և տեսության պատմության մեջ» մենագրության սոցիոլոգիական վերլուծությունը: Վերլուծված են Յու. Հեքերի մենագրության մեջ ռուսական սոցիոլոգիայի դպրոցների և ուղղությունների դիտարկման յուրահատկությունը և ներկայացված են ամերիկացի սոցիոլոգի հայացքների առավելություններն ու թերությունները: Նրա աշխատության գիտական նպատակն է արևմտյան ընթերցողին ներկայացնել ռուսական սոցիոլոգիայի տարբեր դպրոցներն ու ուղղությունները պատմական համատեքստում: Սոցիոլոգիայի պատմության մեջ առաջին անգամ հոդվածի հեղինակի կողմից անգլերենից թարգմանությամբ կիրատարակվի Հեքերի աշխատությունը: Ամերիկացի սոցիոլոգը մանրամասն ու համակողմանի վերլուծության է ենթարկել ռուսական

սոցիոլոգիայի հայեցակարգերն ու ուղղությունները իր կողմից դիտարկվող պատմական ժամանակաշրջանում: Այնուամենայնիվ, այս վերլուծության մեջ պակասում է իր սեփական կարծիքը, քննադատությունը կամ համաձայնության արտահայտումը ռուս սոցիոլոգների տարբեր մեթոդաբանական դիրքորոշումների և մոտեցումների հետ: Մենագրության մեջ արված են բազմաթիվ ուղղակի մեջբերումներ ռուս սոցիոլոգների աշխատություններից՝ առանց ամերիկացի սոցիոլոգի կողմից դրանց կոնկրետ վերլուծության և գնահատականի: Սակայն Յու. Հեքերի աշխատության առավելություններից մեկն այն է, որ նա արևմտյան սոցիոլոգներին և համաշխարհային հանրությանը ծանոթացնում է ռուս սոցիոլոգների ստեղծագործություններին ու աղբյուրներին: Բարեխղճորեն ուսումնասիրելով տարբեր ուղղությունների բովանդակությունը և հատկապես մանրամասն՝ սուբյեկտիվ դպրոցինը՝

ամերիկացի գիտնականը հանգել է այն եզրակացության, որ քանի որ սոցիոլոգիական տեսությունների կապը քաղաքական և հասարակական կյանքի իրադարձությունների հետ չափազանց սերտ է, ապա սոցիոլոգիան որպես գիտություն Ռուսաստանում ոչ այնքան մասնագետների կողմից ստեղծված տեսական գիտելիքի ձև է, որքան հասարակական կարծիքի առաջնորդների դիրքորոշումների արտահայտում:

Յու. Հեքերը Ռուսաստանում սոցիոլոգիական աշխատությունների մեծ մասի հիմնական թերություն է համարում դրանց խնդրակարգերի նեղությունը (համակարգային մոտեցման բացակայությունը), ինչի պատճառով դրանք զգալիորեն կորցնում են իրենց գիտական արժեքը: Այս համատեքստում մենք համաձայն չենք նրա եզրակացության հետ և դա հաստատելու համար

մշակել ենք անձի ինտեգրալ տեսություն, որը հիմնված է ղեկավարի առաջնորդական որակների ձևավորման եռաբաղադրիչ մոդելի վրա, որը հիմնավորում է XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ռուսական սոցիոլոգների գաղափարների արդիականությունն ու էվրիստիկական արժեքը:

Հանգուցային հասկացություններ. ռուսական սոցիոլոգիա, անձ, սուբյեկտիվ դպրոց, հասարակություն, առաջընթաց, պայքար հանուն անհատականության, հերոսի և ամբոխի տեսություն, մարքսիստական սոցիոլոգիա, անձի դերը պատմության մեջ, անձնական պիտանելիության գաղափար, անձի և մշակույթի հարաբերությունները, ղեկավարների առաջնորդական որակների ձևավորման եռաբաղադրիչ մոդել:

Karina OHANYAN

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF J.HECKER'S MONOGRAPH "RUSSIAN SOCIOLOGY"

ABSTRACT

The American sociologist J. Hecker's sociological monograph "Russian sociology. Contribution to the history of sociological thought and theory" is analyzed in the article. The specifics of of consideration of Russian sociology's schools and directions in J.Hecker's monograph is analyzed and the advantages and disadvantages of the American sociologist views are shown. The scientific goal of his work is to introduce to the Western reader the analysis of Russian sociology's different schools and directions in historical context. For the first time in the history of sociology, will be published J. Hecker's work translated by the author from English. American sociologist conducted a detailed, comprehensive analysis of the Russian sociology's

concepts and directions in the historical period under review. However, this analysis lacks author's opinion, criticism or expression of consent to different methodological positions and approaches of Russian sociologists. The book presents many direct quotations from the works of Russian sociologists without a specific analysis and evaluation by the American sociologist. However, one of the advantages of J. Hecker's work is that it introduces Western sociologists and the international community the works and primary sources of Russian sociologists. Conscientiously studying the contents of the various movements, and in particular detail - the subjective school, American scientist came to the conclusion that in due of the fact that the

connection of sociological theories of the political events and social life are extremely close, sociology as a science in Russia is not so much created by professionals type of theoretical knowledge but rather an expression of the positions of leaders of public opinion.

The main disadvantage of most sociological works in Russia, J. Hecker considers the narrowness of their problems (lack of a systemic approach), because of which they largely lose their scientific value. In this context, we do not agree with his conclusion, and in support of this can be mentioned the integral theory developed on the

basis of a three-person model for the formation of leadership qualities of managers, that prove the urgency and heuristic value of ideas of Russian sociologists of the late XIX beginning XX centuries.

Key concepts: Russian sociology, the personality, the subjective school, society, progress, the struggle for individuality, the theory of the hero and the crowd, Marxist sociology, the role of personality in history, the personal life's idea, the relationship of personality and culture, three-component model for the formation of leadership qualities.

МЕТОДОЛОГИЯ АНАЛИЗА СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В НОВУЮ ЭПОХУ

Состояние международных отношений с началом XXI века качественно изменилось. Функционирование однополярного мира с центром в США стало приводить, с одной стороны, к серьезным срывам в решении глобальных и региональных проблем мироустройства, а с другой стороны, к утверждению новых приоритетных участников в мировой политике как следствие противодействия гегемонии США.

Многие социальные аналитики и специалисты политических макропрогнозов стали высказывать идею о наступлении новой эпохи в международных отношениях (См.: напр. Аннан, 2006; Россия и мир, 2008: 167-230; Мир вокруг России: 2017, 2007; Народнонаселение мира в 2001 году, 2001; Капица, 2008: 111-136; Россия – 2015, 1999; Кузык, Яковец, 2004; Роузфилд, 2004). Ее началом считаются 1990-е годы. Возникает процесс глобализации, его экономические, геополитические, социально-демографические, энергетические и иные направления. На арену мировой финансовой, социальной, демографической, промышленной, торговой политики стали выходить новые лидеры – Китай, Индия, Бразилия, Россия и некоторые другие страны. Россия, например, в эти годы стала предпринимать первые попытки прекращения «игры в поддавки» с США и их союзниками в Европе после распада СССР.

Началом новой эпохи, как считают многие аналитики, стало также кардинальное изменение политики США и ЕЭС в отношении России. Были оставлены надежды на превращение России в дружественное для них государство, но без права голоса. В американской и западной социальной и политической риторике термины «неоимпериализм», «авторитарный капитализм» или «деспотический капитализм» стали

своеобразными клише негативной оценки внутренней и внешней политики России, Китая и некоторых других «восточных» держав. Они используются и при европейском анализе противодействий России пересмотру результатов Второй мировой войны, ее активности по защите русскоязычного населения в странах Балтии, реализации государственных интересов в Кавказском регионе, защите прав сербов в Косово. Как проявление нового империализма оценивается якобы запоздалое введение Россией рыночных отношений в торговле ее энергоресурсами. Новая эпоха характеризуется переходом США и их союзников, а также ЕС, Советом безопасности и сотрудничества в Европе (СБСЕ) к более гибкой политике «неосдерживания» России, Китая, Индии и других государств-конкурентов, уверенно заявивших о себе в решении мировых проблем. Однако попытки подобного регулирования международных отношений часто сопровождаются возникновением новых конфликтов, реализацией корыстных интересов в ущерб сохранению мира.

Признаками новой эпохи считаются:

1. Усложнение эволюции социальных, экономических, политических, этнических и других мировых процессов, возрастание их непредсказуемости проявления. Глобальные отношения стали больше хаотичными, чем управляемыми и регулируемые. В мировых отношениях существенно возросла доля общепланетарных и региональных политических и финансовых махинаций и авантюры. Все более существенное воздействие на деятельность государств оказывают теневая экономика и коррупция. Неслучайно поэтому Калашников усматривает, например, основную задачу

- России в том, чтобы «прорваться через глобальную смуту» (Калашников 2007: 845).
2. Наступление эры жесткой, а порой и жестокой, экономической, геополитической, идеологической, социокультурной конкуренции в мировых отношениях. Отмечается, что «парадигма современных международных отношений скорее определяется конкуренцией в самом широком смысле этого понятия, ее предметом, помимо прочего, становятся ценностные ориентиры и модели развития. Новизна ситуации заключается в том, что Запад теряет монополию на процессы глобализации» (Лавров 2007: 10).
  3. Снижение интенсивности и результативности противодействий мирового сообщества новым и традиционным глобальным вызовам: распространению оружия массового уничтожения, деградации окружающей среды, исламскому экстремизму, коррупции, актуальным и негативным демографическим процессам, сохранению низкого уровня жизни и бедности населения и др.
  4. Опасное возрастание реомилитаризации международных отношений. Быстрое перераспределение мест государств-лидеров в мировой политике и их влияний на принятие решений актуализировало проблему силового утверждения новых субъектов геополитики и такого же силового противодействия традиционных лидеров с целью сохранения своего лидерства.
  5. Признаком новой эпохи признаются затруднения в поиске более эффективных путей социокультурного развития каждой страной, а также путей сохранения мира на планете, создания равноправных взаимозависимых и взаимно-дополняемых международных связей в сферах финансовой деятельности, экономики, энергоресурсов, гражданского общества, материальной и духовной культуры, уровня и качества жизни человека.

Эти и другие признаки наступления не только нового века, но и новой эпохи требуют их внимательного исследования. Во-первых, актуализируется задача разработки среднесрочных и на более отдаленную перспективу прогнозов и сценариев развития планетарной цивилизации, регионов и отдельных стран. Во-вторых, глубокое изучение новой эпохи необходимо для определения практических мер и действий по сдерживанию нового витка гонки вооружений, для сохранения условий нераспространения оружия массового уничтожения. На этой основе, как представляется, только и можно разрабатывать оптимистические модели сохранения мира на планете и решения глобальных проблем. В-третьих, изучение особенностей новой эпохи имеет первостепенное значение для регулирования системы международных и межгосударственных отношений, коренной реконструкции социального управления странами и регионами, социальными процессами в России.

В социально-гуманитарных науках сегодня сложилось несколько подходов к определению социального управления. Важно обратить внимание на два из них, которые ориентированы на объяснение управления всем обществом (социальное управление в широком смысле) и на управление социальной сферой жизни общества (социальное управление в узком смысле). Но всякое понимание социального управления нацелено на упорядочивание отношений и взаимодействий между людьми.

В общем плане *социальное управление можно определить как целенаправленное воздействие на общественные процессы, осуществляемое посредством специальных органов и организаций, предназначенных совершенствовать целостность и структуру социальной системы, ее оптимальное функционирование и развитие в интересах государства, конкретных субъектов и всех граждан.*

Объектом управления является социальная система, в качестве которой могут выступать социальные общности и их институты, уровни и сферы жизни общества, отношения и взаимодействия людей в материальной и духовной культуре, в институциональных культурах и субкультурах. Одним из основных объектов социального управления всегда оставались граждане страны, их уровень и качество жизни. Социальными системами могут быть представлены также общества в рамках государственной организации, сообщества и все планетарное общество. Признаками системности обладают многие другие относительно самостоятельные общественные образования и структуры. К их функционированию и развитию применимо понятие «социальное управление».

Социальное управление проявляет себя одной из необходимых функций жизнедеятельности сложных и динамических общественных систем. Благодаря ее реализации обеспечивается сохранение существенных признаков, элементов структуры и закономерностей социальной системы, поддержание стабильного существования или перевод в другое качественное состояние с программой, обусловленной новыми обстоятельствами, задачами и целями жизнедеятельности людей.

Само социальное управление, как и управляемая социальная система, имеет свою структуру. Ее основными типовыми элементами считаются:

- выявление проблемы и анализ проблемной ситуации;
- изучение субъекта и объекта управления;
- постановка целей управления;
- проработка желаемых вариантов решения проблемы и достижения поставленных целей;
- выбор средств и методов реализации управления;

- разработка стратегии оптимального достижения результатов и осуществление прогнозирования;
- принятие решения;
- организация выполнения решения;
- контроль за ходом выполнения решения и всего процесса управления, внесение необходимых коррективов.

Анализ социального управления в современном обществе основывается на изучении социологических аспектов процесса управления. Отношения различных субъектов в основных сферах и видах жизнедеятельности общества и сообществ приобретают конкретное наполнение в ходе выявления и сравнения их интересов и потребностей, понимания смысла жизни, целей и идеалов, способов и средств их достижения, планов и программ жизнедеятельности. Привлечение динамики социологических показателей повышает достоверность анализа. Хотя иногда она оказывается конъюнктурной, когда реализуется какой-либо социальный заказ или проявляется некомпетентность, субъективизм автора социологических измерений.

Процесс управления в обществе важно соотносить с таким качеством социальной системы (объекта управления) как *управляемость*. Ее можно определить такой способностью системы, которая проявляется в сохранении ее стабильности и поступательного развития, в предотвращении кризисов и конфликтов, обеспечении безопасности участников системы, оптимальном контроле отношений и процессов системы. Управляемость социальной системы может быть высокой, средней или низкой. Уровень управляемости зависит от трех групп показателей.

Первую группу составляют показатели субъектов и объектов управления: их число, иерархия, наличие у субъектов управления профессиональных качеств, готовность объектов управления принимать и исполнять управленческие решения и др. Вторую группу образуют

деятельностные показатели: адекватность управления планам и целям развития социальной системы, существующим вызовам и угрозам, сложившимся условиям, а также взаимная дополняемость действий субъектов управления, их легитимность и легальность, совпадение с позитивными государственными и общественными интересами, общими интересами граждан. Третья группа показателей включает принципы, нормы, законы, режимы и институты, с помощью которых осуществляется управление социальной системой.

Теоретическая характеристика структуры и показателей управляемости социальной системы немыслима без привлечения конкретных социологических данных и статистики. В применении к социальному управлению в условиях новой эпохи названные элементы структуры и показатели социальной системы имеют существенную специфику и содержание.

Методологический анализ современного социального управления будет рассмотрен на особенностях проявления новой эпохи в жизнедеятельности мирового сообщества и российского общества. Какие сферы социального управления в России и мировом сообществе актуальны сегодня и будут сохранять значимость в новую эпоху? Важно, прежде всего, обратить внимание на проблемы регулирования отношений между государствами и другими субъектами мирового сообщества в сферах финансовой и производственной деятельности, политики и военной политики, социальной демографии, торговли, энергетических ресурсов, новых технологий и информации, экологии, глобальных и региональных угроз, уровня и качества жизни человека, проблем будущего.

Казалось бы, эти проблемы характеризуют состояние мировой цивилизации, международных отношений. Какое отношение к ним имеет Россия? Как эти проблемы соотносятся с социальным управлением? Пояснения вряд ли необходимы, учитывая все возрастающее воздейст-

вие на каждое государство процессов интеграции и глобализации. Но возникают новые проблемы: как сохранить в таких условиях самостоятельность государства и народа, цивилизационную идентичность и национальную культуру, обеспечить безопасность страны, общества и личности?

Управление отношениями субъектов внутри страны, взаимодействием или противодействием международных субъектов в условиях новой эпохи кардинально актуализируют проблему социального управления внутри российского государства и вне его. Учитывая снижение активности и результативности управленческих действий международных и региональных институтов (ООН, ЕС, ШОС, «Большая восьмерка» и др.), международные отношения перешли, как считается, в фазу регулирования. Оно замещает управление как деятельность менеджментных надгосударственных институтов. Государственные и негосударственные субъекты мировых отношений вынуждены заменять управление межсубъектным регулированием. При этом на первые позиции выдвигается регулирование международных и региональных связей со стороны негосударственных субъектов, что дополнительно актуализирует социологический анализ такого регулирования.

Возрастание доминирования негосударственных субъектов в регулировании мировых отношений и процессов усиливает хаотичность и непредсказуемость существования мирового сообщества, регионов и каждой отдельной страны. Главным новшеством новой эпохи признается формирование целостного и взаимосвязанного мира. Но оно пока «обеспечивается во многом сетевыми средствами, хаотическим переплетением множества взаимодействий» (Суслов 2008:144). Снижается эффективность внутригосударственного управления, государственного и межгосударственного регулирования, а также общемирового управления со стороны офи-

циальных международных и региональных институтов.

Хаотичность международных отношений и неконтролируемость процессов бросают вызов всей системе международного управления и регулирования, а особенно ее главному элементу – государству (Суслов 2008: 148-160). Конечно, многие негосударственные субъекты действуют не только в своих интересах, но и на благо государства. До недавнего времени считалось, что такая позитивная деятельность характерна только или преимущественно для развитых, вроде бы как цивилизованных, государств. Но такие выводы часто оказываются ошибочными. Так, глобальный финансовый кризис второй половины 2008 года показал корыстные интересы и несостоятельность основных американских негосударственных банков и объединений, скрытое, но действительное их противодействие государственным интересам США в сфере финансовой политики.

Примеры подобных «цивилизованных» фальсификаций и обмана показывало само правительство США. Например, в августе 1971 года оно отказалось выполнять обязательства по конвертированию долларов в золото по фиксированной цене. Фактической причиной отказа и наступившего затем кризиса стали злоупотребления статусом эмитента главной международной валюты, особенно в условиях войны США во Вьетнаме. Согласованный сброс долларов, который готовили в 1970 году ведущие страны Западной Европы, не состоялся (Буторина, 2008: 86). Регулирование финансовых отношений между государствами и негосударственными субъектами тогда и сегодня существенно дестабилизировало их отношения, снизило показатели управляемости финансовыми потоками и эффективность социального управления.

Ослабление управленческих и регулятивных функций со стороны государств и их международных организаций усиливает не только

хаотичность и непредсказуемость течения мировых процессов и внутригосударственных отношений. Оно повышает стремление самих государств решать свои проблемы с использованием силы, учитывая несостоятельность мирового сообщества наказывать за такие действия. Особенно это характерно для современной военной политики США.

Показателем новой эпохи стало утверждение однополярного мира. США сегодня претендуют на гегемонию не только регулирования международных отношений, но и на статус единого центра управления государственными и негосударственными взаимодействиями мировых субъектов. Вне изучения сложившегося положения невозможно понять и осмыслить состояние и перспективы социального управления в конкретном государстве, в том числе и в России.

В теоретическом анализе современных международных и региональных связей как-то само собой разумеющимся утвердилось положение о необходимом (не добровольном) приведении всех стран и народов к единым нормам и принципам жизнедеятельности. Создается впечатление, что «правильно» мыслить и поступать могут только руководители развитых стран. Образцом этих норм и принципов якобы являются «цивилизационные» модели американской демократии, предпринимательства, гражданского общества, индивидуализма и свободы человека, общества массового потребления. В качестве исходных предлагаются также американские методики определения современных вызовов и угроз, способов противостояния с ними. На деле оказывается, что вызовы и угрозы существуют только в отношении евроатлантической цивилизации. Все другие народы и государства только и мечтают якобы о том, чтобы «насолить» культурным американцам и их друзьям-европейцам.

В разработке теории международного регулирования и социального управления остаются

ся в тени или совсем не обсуждаются вопросы сохранения идентичности национальных и региональных культур, интересы народов самим определять перспективы и направления своего развития. В свое время социальное управление в Советском Союзе подвергалось критике со стороны западных идеологов за нивелирование личности. Теперь данное нивелирование по отношению к «нецивилизованным» обществам насаждается извне со стороны США и евроатлантической «цивилизации». Термин «цивилизация» заключен в кавычки потому, что так цивилизованные государства и их правительства не должны поступать.

Почему, например, народы Африки, Латинской Америки или так называемого «расширенного» Ближнего Востока с необходимостью и под давлением должны перестраивать свою жизнедеятельность по американским образцам? А если они этого не желают? Если они хотят сохранить, пусть и отсталую по современным оценкам, но свою традиционную культуру, родоплеменные или феодальные отношения? Наверно они имеют на это право. В ином случае французская демократия, например, должна стать американской демократией, а американские формы религиозности должны заменить все иные конфессиональные формы. Возможно, в этих рассуждениях прозвучали крайности. Но они созвучны с теми крайностями однополярного мира, когда все угрозы в мире оцениваются угрозами только евроатлантической цивилизации, а ее стандарты и признаки произвольно трактуются общечеловеческими.

Часто насильственное насаждение норм, принципов и ценностей «цивилизованных» стран другим странам и регионам объясняется на Западе и в США необходимостью устранения угроз со стороны «отсталых» государств евроатлантической цивилизации. Отсталые народы и государства якобы не могут жить и развиваться, не угрожая западному миру. Конечно, существуют, например, международный терро-

ризм, исламский экстремизм, сепаратизм или национализм. Но угрозы такого характера составляют опасность не только для Европы или США. Важно добавить и то, что международный терроризм не имеет ярко выраженного религиозного или национального лица. В самих США достаточно «ястребов» и авантюристов всех мастей, которые способны на террористические действия. Свидетельством тому являются авантюры во Вьетнаме и Ираке, бомбежка объектов в Югославии (1999) и Сомали (2006), расследования гибели южнокорейского пассажирского самолета на Дальнем Востоке (1983) и террористического акта в самих США (2001), многие другие примеры.

Более актуальным с точки зрения международного регулирования и социального управления (управления огромными массами людей в десятках стран) является теоретический анализ двух мировых войн XX века. Кто их начинал и вел, кто угрожал «цивилизованной» Европе и США, как не сами участники этих войн? Россия односторонне вышла из Первой мировой войны с огромными для себя потерями, не дождавшись нескольких месяцев до ее окончания и победы в ней. Советский Союз был насильственно втянут во Вторую мировую войну и одержал победу всемирно-исторического значения, осуществив основной вклад в сокрушительный разгром «цивилизованного» (то есть зародившегося в западной «образцовой» цивилизации) фашизма.

Откуда возникли обе мировые войны? Из отсталой Африки или «деспотического» Востока? Они возникли из «цивилизованной» Европы. Во имя какой демократии и какого мироустройства погибли десятки миллионов людей? После этих варварских и истребительных войн ни Европа, ни США уже не имеют права считать себя цивилизованными. На насильственный характер международного регулирования со стороны европейской цивилизации указывали не только российские, но и многие зарубежные

исследователи. И сегодня стремление американского руководства как «гегемона» международного регулирования и социального управления решать проблемы планетарного общества силовыми методами не исчезло.

Особенно трагически выглядит в новую эпоху ослабление норм и правил поведения государств. По количеству и охвату сфер регулирования международных отношений число норм и правил за последние 15-20 лет существенно увеличилось (Аннан, 2006: 167-230; Московско-Шанхайская модель, 2006: 41-99; 2008: 77-110.). Но наиболее значимые нормы в системе международного регулирования и повышения управляемости его участников все более игнорируются или разрушаются. Новой «нормой» становится ситуация, когда в инициативном порядке со стороны того или иного государства предлагаются решения, противоречащие уже существующим или подменяют их. Например, многие силовые решения США в разных регионах мира поставили под сомнение действие таких норм, как легальность и легитимность.

Все более утверждается норма принятия силовых решений не столько через Совет безопасности ООН, сколько региональными организациями коллективной безопасности. США, например, открыто оспаривают сегодня монополию Совета безопасности ООН на силовые решения. Американское руководство стремится наделить НАТО некими общеевропейскими или даже общемировыми полномочиями «миротворчества» из-за того, что такие полномочия ООН якобы ослабли или стали неэффективными.

В 1990-е годы введена силовая норма «гуманитарной интервенции». Она активно используется США и НАТО для прикрытия корыстных целей замены неугодных политических режимов, импорта в ту или иную страну «цветных революций», утверждения своего влияния над энергоресурсами или политикой в регионе.

Поэтому «гуманитарная интервенция» не пользуется всеобщей поддержкой. США явочным порядком приняли доктрину «упреждающих ударов» (на деле – превентивных войн), которая противоречит миротворческим решениям ООН. Как ни странно, сегодня отсутствует универсальное для ООН определение международного терроризма, что затрудняет консолидацию мирового сообщества в борьбе с ним. Так называемые «двойные стандарты» в оценке терроризма часто исключают принятие эффективных и своевременных решений Советом безопасности ООН, разъединяют государства.

Дестабилизирована сегодня и норма государственного суверенитета. Его определение как ответственность государства перед населением и способность государства выполнять свои базовые функции (Суслов 2008: 163). исключает такие существенные признаки суверенитета, как целостность и независимость государства, нерушимость и неприкосновенность его границ, использование природных и социальных ресурсов, самостоятельность осуществления внутренней и внешней политики. Наличие именно этих показателей, как считают многие исследователи, обеспечит сохранение России и российской цивилизации как единицы человеческой истории (Русская доктрина 2007: 771-839; Абрамян 2007:232-260).

Важнейшей сферой международного государственного регулирования и внутригосударственного управления остается нераспространение оружия массового уничтожения (ОМУ) и его производство в неядерных странах. Речь идет не только о ракетно-ядерном и термоядерном оружии, но и других видах ОМУ. Многие политики и специалисты в этой сфере считают, что сегодня механизм сдерживания размыт и требуются новые усилия со стороны ООН и региональных организаций коллективной безопасности, а также от России и США по разработке современных правовых норм нераспространения ОМУ. Решение этой проблемы непос-

редственно связано с социальным управлением внутри конкретного государства, так как ОМУ составляет угрозу жизни прежде всего гражданам государства, а его производство воздействует на снижение уровня и качества жизни.

Из выше сказанного следует, что совершенствование социального управления и его социологической составляющей в мировом обществе во многом обусловлено особенностями новой эпохи, изменившейся ролью России в регулировании международных отношений. Оно зависит, конечно, и от состояния внутренней управляемости российского общества.

Во внутреннем функционировании российского общества на первые позиции выдвинулся вопрос усиления государственного социального (в широком смысле) управления. Кто сегодня еще выступает за «уход» государства от управления экономикой или сферой духовной жизни, тот просто лукавит или выполняет какой-либо социально-политический заказ. Сегодня становится все более очевидным, что рыночные отношения в российской экономике или, например, в сфере искусства, не отвечают основному рыночному принципу – адекватности спроса и предложения. Они не выводят Россию на передовые рубежи экономического, технического и социокультурного развития.

Негосударственные субъекты России монополизировали многие важные сферы финансовой, производственной, торговой деятельности, сервиса. Они специально и целенаправленно инициируют спрос на те или иные виды товаров и услуг в своих корпоративных, а также и корыстных интересах. Интересы граждан России удовлетворяются избирательно и с нарушением норм гражданственности, гуманизма и справедливости. Не случайной стала, возможно, разработка государственных национальных проектов и программ для сельского хозяйства, жилищного строительства, образования и медицинского обслуживания, демографического

процесса. Рыночный подход к регулированию, функционированию и развитию этих сфер пока оказался несостоятельным.

Сказанное не означает, что негосударственные субъекты в социальных связях и отношениях проявляют себя или оцениваются только негативно. Но их активность все-таки локальна и корпоративна. Она не может охватить всю систему управления или хотя бы регулирования социальных отношений в российском обществе. Негосударственные субъекты и не предназначены для реализации таких функций. Полномочиями управления российским обществом в масштабе страны наделены органы (институты) государственной власти. Поэтому государственное социальное управление в Российской Федерации и государственное правовое регулирование отношений субъектов в основных сферах жизни нашего общества и первичных социальных институтах должно быть основным и эффективным.

Не проявил себя рыночный подход и в основной, «родной» для рынка, сфере финансовой деятельности и промышленного производства, создании новых технологий и форм социальной организации. Прогнозы показывают, что доля России в мировом валовом продукте (МВП) к 2020 году не поднимется выше 2,3–2,5 %. А если темпы роста окажутся меньше 8–11% в год, то доля России в ВВП будет сокращаться. Например, промышленность России поставила в 2008 году антирекорд. В ноябре оно сократилось на 8,7%, а в декабре падение составило 19% при общем приросте за год на 2–2,5%. Парадоксы рыночного хозяйствования и управления деятельностью его субъектов паразитичны и в сельском хозяйстве. Стоимость зерна, например, в 2008 году подешевела в 2–2,5 раза, а цены на хлеб увеличились в целом на 25%. Объяснить такое «расхождение» гражданам России трудно, если не лукавить или скрывать несовершенство государственного ре-

гулирования не столько в деревне, сколько в городе.

Рыночный принцип хозяйствования у нас реализуется уже около 20 лет. Результат плачевный и обидный для такого государства как Россия. Можно сравнить: индустриализация страны на рубеже 20–30-х годов XX века под государственным руководством на значительно большей территории, чем современная Россия, в условиях международной изоляции и сложной экономической ситуации внутри страны была осуществлена с грандиозными для того времени результатами всего за несколько лет.

Можно привести совсем новый пример неэффективного социального регулирования и неспособности частного сектора развивать производственную сферу, прямо связанную с уровнем и качеством жизни российских граждан. Известно, что в условиях разразившегося финансового кризиса правительство России решило оказать основным отечественным банкам государственную поддержку в несколько триллионов рублей для стимулирования кредитной системы и производства на местах. Известно также, что от 50 до 70 процентов этих средств банки потратили на погашение своих долгов перед зарубежными банками, а от 28 до 45 процентов государственных субсидий перевели в доллары. До непосредственных производителей, для которых и предназначалась государственная антикризисная финансовая поддержка, дошло всего около 2%. Налицо реализация банками частного сектора своих корыстных интересов и полное игнорирование интересов производителей и всех российских граждан.

Между тем, в экономике, науке, образовании и других сферах отношений многих и разнообразных субъектов пока не произошло радикальных преобразований и прорывов, прежде всего, из-за недостатка финансовых средств. Указ президента РФ от 2002 года о создании национальной инновационной системы до сих пор не выполнен. Если к концу 1970-х годов на

долю СССР приходилось до половины мировых открытий и изобретений, то сегодня доля «новой экономики России» только внутри страны составляет всего 3–7%. Из 50 базовых технологий мира СССР лидировал в 32, а сейчас только в 8-ми. По заниженным, как считается, данным сегодня около 10 тыс. живущих в России ученых трудятся на американские фирмы и корпорации, а около 20 тыс. – на европейские (Рубанов 2015: 217-223.).

Повысить эффективность государственного регулирования отношений российских субъектов в сфере экономики, как отмечается во многих публикациях, предпочтительно в трех основных направлениях: а) денационализация (разгосударствление) тех объектов экономики, которые в условиях государственной собственности не демонстрируют рентабельность и консервативны к инновациям, но востребованы субъектами частной и иных форм негосударственной собственности при сохранении трудовой занятости; б) возвращение в государственную собственность важных для страны или региона объектов экономики, сохранение стратегических объектов промышленности и других сфер хозяйствования в государственной собственности, подготовка для них современных профессиональных кадров, кардинальное обновление содержания их деятельности в новых условиях; в) повышение эффективности государственных воздействий на существующие объекты и сети частного сектора экономики.

Современное социальное регулирование, а также и управление отношениями субъектов в экономической деятельности со стороны ветвей власти Российского государства – важнейшая проблема открытого и непредвзятого исследования отечественной науки. Ее решение для XXI века с необходимостью должно быть соотнесено с двумя исходными социальными показателями экономической жизни – государственность (державность) и народность (гражданственность).

Главные параметры именно русской, но не западной модели экономики, отмечает, например, О.А.Платонов, определяющие хозяйственный и трудовой менталитет русских людей, должны быть положены в основу при разработке любых экономических мероприятий, особенно трудовой демократии и трудовой мотивации (Платонов 2008: 781). Такими параметрами и выступают государственность и народность. Им должны соответствовать условия и организация экономической жизни в современном российском обществе и на перспективу, социальное управление экономическими отношениями и регулирование деятельности субъектов.

Усиление государственной составляющей в социальном управлении необходимо и в сфере национальных и демографических отношений. За годы нового века удалось решить ряд проблем. Так, уменьшение субъектов Российской Федерации с 89 до 83 осуществлено в основном за счет включения (возвращения) ряда национальных образований в областные и краевые субъекты. Были восстановлены традиции и хозяйственные связи, сложившиеся за предыдущие столетия. Повысились возможности решить вопросы занятости населения, образования, повышения качества жизни национальных меньшинств. В основном стабилизировалась обстановка в национальных образованиях России на Кавказе. Но проблемы в области качества жизни и трудовой занятости национальных общностей, которых в России более 170, остались и требуют новых решений.

Реализация национального проекта в сфере решения демографической проблемы также имеет положительные результаты, показывает преимущества государственного социального управления. Но она обусловлена многими другими факторами и показателями, в том числе и внешними для России. Внутреннее социально-демографическое государственное уп-

равление все теснее оказывается связано с состоянием мировых демографических процессов.

Показательным в этом плане является радикальное изменение миграционных процессов. До 1970-х годов основные миграционные процессы не имели ярко выраженной направленности, хотя многие из них были связаны с Европой и Америкой. Сегодня массовая миграция направлена с Юга на Север, в том числе и в Россию. Резко возросла численность мигрантов. За период с 1990 по 2005 годы мировая миграция выросла на 36 млн. Считается, что за первую половину XXI века в развитые страны переместится около 120 млн. Основа миграции – низкий уровень жизни, социальная напряженность и трудности найти работу в своей стране. Россия оказалась одной из основных приоритетных стран для трудовых мигрантов. Основная их часть – из бывших республик СССР, а сегодня – стран СНГ.

В странах «Севера» Россия по количеству населения находится на втором месте (142 млн.) после США (306 млн. – 2007 г.). Ее собственные трудовые ресурсы ограничены, учитывая и большие территории. Поэтому она располагает значительным ресурсом занятости. Приоритетность России для мигрантов из стран СНГ определяется также прошлыми связями и традициями, установившимися между народами Советского Союза, особенно после Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. Способствует миграции и знание многими ее представителями русского языка. Много мигрантов приезжает из Китая, Северной Кореи и других стран.

В таких условиях социальное регулирование демографических процессов со стороны институтов власти России существенно осложнилось. Общественное мнение российских граждан в отношении мигрантов противоречивое, но больше негативное из-за криминальной характеристики приезжих. Около половины правонарушений и преступлений совершаются

сегодня в России мигрантами. Многие «гастарбайтеры», получив официальную регистрацию, не стремятся найти работу, становятся объектом криминальных структур. Значительное число мигрантов пересекают российскую границу нелегально, что также не способствует формированию положительного общественного мнения.

Решение российского правительства наполовину сократить число мигрантов в 2015 году отражает стремление государства упорядочить и сделать подконтрольным приток трудовых ресурсов из-за рубежа. Социальный смысл государственного регулирования трудового рынка состоит в обеспечении достойного уровня и качества жизни российских граждан, а также создания необходимых жилищно-бытовых, экономических и социально-культурных условий для мигрантов. По данным ВЦИОМа, сегодня 42% российских граждан считают, что их права и

интересы на предприятии никто не защищает. А 30% граждан отмечают возможность массовых выступлений против падения уровня жизни. Трудовые права и интересы мигрантов защищаются больше неудовлетворительно, чем удовлетворительно.

Таким образом, особенности социального управления и регулирования в мировом сообществе, в России в том числе, обусловлены спецификой новой эпохи. Сегодня российское общество и государство более многообразно включены в систему мировых социальных связей. Для России главным направлением совершенствования внутреннего социального управления становится усиление государственного участия в упорядочивании отношений субъектов в сфере финансово-экономической деятельности, повышения качества жизни российских граждан.

ЦИТИРОВАННАЯ И УПОМЯНУТАЯ
ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамян, Е. (2007) Судьба цивилизации. Что нас ожидает в ХХ1 веке? М.: ИНФРА-М.
2. Буторина, О.(2008) Мировые финансы к 2020 году // Россия и мир. Новая эпоха. 12 лет, которые могут все изменить. М.: АСТ: Русь-Олимп.
3. Калашников, М. (2007) Русский шанс XXI века: прорваться сквозь глобальную смуту // Русская доктрина. М.: Яуза-пресс.
4. Капица, С. (2008) Очерк теории роста человечества. Демографическая революция и информационное общество // Безопасность Евразии. № 1(31).
5. Аннан, К. (2006) Доклад Генерального секретаря о работе Организации. 16 августа 2006 года // Безопасность Евразии. № 4(26).
6. Кузык, Б. Яковец, Ю. (2004) Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва. М.: ЗАО «Издательство «Экономика».
7. Лавров, С. (2007) Настоящее и будущее глобальной политики. Взгляд из Москвы // Россия в глобальной политике. Т. 5. – № 2.
8. Мир вокруг России: 2017. Контуры недалекого будущего (2007). М. : Культурная революция.
9. Московско-Шанхайская модель миропорядка ХХ1 века (2008) // Безопасность Евразии. – 2006. – № 4; 2008. – № 1.
10. Народонаселение мира в 2001 году. Этапы и вехи: население и экологические изменения. М.: Культурная революция.
11. Оганян, К., Оганян, К.(2013) Социальный идеал и выбор оптимального пути глобализации. Global crisis of contemporaneity in the sphere of mindset? Social values and political interests correlation. Materials digest of the XXXV International Research and Practice Conference and the III stage of the Championship in political, philosophical and military sciences. (London, November 05 - November 12, 2012). London.
12. Оганян, К., Бранский, В., Оганян, К. (2014).

- Глобализация и общечеловеческая ценность. Журнал: Гуманитарий Юга России. №4.
13. Платонов, О. (2008) Экономика русской цивилизации. М.: Институт русской цивилизации Россия – 2015: оптимистический сценарий. М.: ММВБ, 1999.
  14. Россия и мир (2008). Новая эпоха. 12 лет, которые могут все изменить. М.: АСТ: Русь-Олимп.
  15. Роузфилд, С. (2004) Сравнительная экономика стран мира: культура, богатство и власть в XXI веке. – М.: МГИМО(У).
  16. Рубанов, А. (2015) Новые технологии // Россия и мир. Новая эпоха... М.: ВШЭ.
  17. Русская доктрина (2007) (Сергиевский проект). – М.: ММВБ.
  18. Афанасенко, И. (20014) История русской цивилизации. – В 3 кн. – Кн. 2. СПб.: Питер.
  19. Стратегический ответ России на вызовы нового века (2004). М. изд-во «Экзамен».
  20. Суслов, Д. (2008) Можно ли управлять миром // Россия и мир. Новая эпоха. 12 лет, которые могут все изменить. М.: АСТ: Русь-Олимп.

Каджик ОГАНЯН

МЕТОДОЛОГИЯ АНАЛИЗА СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В НОВУЮ ЭПОХУ

РЕЗЮМЕ

Исследования социального регулирования и управления отношениями субъектов в экономической деятельности со стороны ветвей власти Российского государства – важнейшая проблема открытого и не предвзятого исследования отечественной науки.

Методологический анализ современного социального управления рассмотрен на особенностях проявления новой эпохи в жизнедеятельности мирового сообщества и российского общества. Исследуются проблемы регулирования отношений между государствами и другими субъектами мирового сообщества в сферах финансовой и производственной деятельности, социальной демографии, торговли, энергетических ресурсов, глобальных и региональных угроз, уровня и качества жизни человека, проблем будущего. Дается обоснование того как сохранить в таких условиях самостоятельность государства и народа, цивилизационную идентичность и национальную культуру, обеспечить безопасность страны, общества и личности.

Аргументировано, что совершенствование социального управления и его социологической составляющей в мировом сообществе во многом обусловлено особенностями новой эпохи, изменившейся ролью России в регулировании международных отношений. Оно зависит, конечно, и от состояния внутренней управляемости российского общества. Для России главным направлением совершенствования внутреннего социального управления становится усиление государственного участия в упорядочивании отношений субъектов в сфере финансово-экономической деятельности, повышения качества жизни российских граждан.

Ключевые понятия: глобализация, признаки новой эпохи, социальное управление, показатели управляемости, типовые элементы социальной системы, хаотичность международных отношений, идентичность национальных и региональных культур, международный терроризм, легальность, легитимность, «гуманитарная интервенция», «двойные стандарты»,

норма государственного суверенитета, негосударственные субъекты России, миграционные и

демографические процессы.

Քաջիկ ՕՉԱՆՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայրենական գիտության բաց և անկողմնակալ հետազոտության համար կարևորագույն խնդիր է Ռուսաստանի իշխանության ճյուղերի կողմից տնտեսական գործունեության մեջ սուբյեկտների հարաբերությունների սոցիալական կարգավորման և կառավարման հետազոտությունները:

Ժամանակակից սոցիալական կառավարման մեթոդաբանական վերլուծությունը դիտարկված է համաշխարհային հանրության և ռուսաստանյան հասարակության կենսագործունեության մեջ նոր դարաշրջանի դրսևորումների յուրահատկությունների հիման վրա: Ուսումնասիրվում են պետությունների և համաշխարհային հանրության այլ սուբյեկտների միջև հարաբերությունների կարգավորման խնդիրները ֆինանսական և արտադրական գործունեության, սոցիալական ժողովրդագրության, առևտրի, էներգետիկական ռեսուրսների, գլոբալ և տարածաշրջանային սպառնալիքների, մարդու կյանքի մակարդակի և որակի, ապագայի խնդիրների ոլորտներում: Հիմնավորվում է այն, թե ինչպես նման պայմաններում պահպանել պետության և ժողովրդի ինքնուրույնությունը, քաղաքակրթական ինքնությունը և ազգային մշակույթը, ապահովել երկրի, հասարակության և անձի անվտանգությունը:

Հիմնավորված է, որ սոցիալական կառավարման և համաշխարհային հանրության մեջ դրա սոցիոլոգիական բաղադրիչի կատարելագործումը մեծ մասամբ պայմանավորված է նոր դարաշրջանի յուրահատկություններով, միջազգային հարաբերությունների կարգավորման մեջ Ռուսաստանի փոփոխված դերով: Այն, իհարկե, կախված է նաև ռուս հասարակության ներքին կառավարման վիճակից: Ռուսաստանի համար ներքին սոցիալական կառավարման կատարելագործման գլխավոր ուղղություն է դառնում պետության մասնակցության ուժեղացումը սուբյեկտների հարաբերությունների կարգավորման մեջ ֆինանսատնտեսական գործունեության ոլորտում, Ռուսաստանի քաղաքացիների կյանքի որակի բարձրացման մեջ:

Հանգուցային հասկացություններ. գլոբալացում, նոր դարաշրջանի հայտանիշներ, սոցիալական կառավարում, կառավարման ցուցանիշներ, սոցիալական համակարգի բնորոշ տարրեր, միջազգային հարաբերությունների անկանոնություն, ազգային և տարածաշրջանային մշակույթների ինքնություն, միջազգային ահաբեկչություն, լեգալություն, լեգիտիմություն, «հումանիտար միջամտություն», «երկակի ստանդարտներ», պետական ինքնիշխանության նորմ, Ռուսաստանի ոչ

METHODOLOGY OF SOCIAL MANAGEMENT ANALISYS IN THE NEW AGE

ABSTRACT

The most important problem of open and impartial investigation of Russian science is the study of social regulation and control of the relations of subjects in economic activity from the branches of the Russian state. Methodological analysis of the current social management features are considered at the manifestation of a new era in the life of the world community and the Russian society. The problems of relations regulation between states and other actors of the international community in the areas of financial and operating performance, social demography, trade, energy resources, global and regional threats, the level and quality of human life, the problems of the future are investigated. Are given grounds for retaining in these terms the autonomy of the state and nation, the civilizational identity and national culture, for ensuring the security of the country, society and the individual.

It is argued that the improvement of social governance and its sociological component in the international community is largely due to the peculiarities of the new era, the changing role of Russia in regulating international relations. It depends, of

course, also on the state of the internal handling of the Russian society. The main focus of the internal improvement of social management, for Russia, is becoming increasing state involvement in ordering subjects relations in the field of financial and economic activities, improving the quality of Russian citizens' life.

Key concepts: globalization, signs of a new era, social management, performance handling, typical elements of the social system, the randomness of international relations, the identity of national and regional cultures, international terrorism, legality, legitimacy, "humanitarian intervention", "double standards", the rate of national sovereignty, non-state actors in Russia, migration and demographic processes.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԱՄԲԻՈՆ
CHAIR OF YOUNG SCIENTIST
КАФЕДРА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

ՏԵՄԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱՆՁԱՏՄԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔԻ ՇՈՒՐՁ

Իշխանությունների բաժանման սկզբունքը ժողովրդավարական պետության մեջ պետական իշխանության ճիշտ կազմակերպումն է, որի առկայության պարագայում հակակշիռների ու զսպումների համակարգի միջոցով իրականացվում են պետության բարձրագույն մարմինների փոխադարձ վերահսկողություն և փոխգործակցություն (Шохин 1997: 18-20): Վերջինիս կիրառման համար ելակետայինն այն է, որ իշխանության միակ աղբյուրն ու կրողը ժողովուրդն է. «Հայաստանի Հանրապետությունում իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին» (ՀՀ Սահմանադրություն. Հոդված 2):

Փաստացի իշխանությունների տարանջատման սկզբունքը ձևավորում է կառավարման մարմինների և պաշտոնատար անձանց կողմից կամայականության դրսևորումը բացառող կառուցակարգեր: Առաջին իշխանական ինստիտուտները և վարքագծի կանոնների համընդհանուր ճանաչված նորմերը ձևավորվել են արդեն իսկ հասարակության զարգացման առաջնային փուլում: Այդ ժամանակաշրջանին հատուկ էին քաղաքական իշխանության և պետական ինստիտուտների բացակայությունը, իսկ սոցիալական նորմերն այս շրջանում սովորությունների, ավանդույթների, ծիսակատարությունների և արգելքների ձևով էին կիրարկվում: Պետությունը հասարակական զարգացման արդյունք է:

Իշխանությունների բաժանման սկզբունքի տեսության հիմնադիրներից է ֆրանսիացի փիլիսոփա Շարլ Լուի Մոնտեսքյուն (1689-1755

թթ.): Նա համարվում է սահմանադրության նախահայրը: Մոնտեսքյուն զարգացրեց Ջոն Լոքի գաղափարները պետության մասին և առաջարկեց պետության մեջ երեք իշխանությունների բաժանման սկզբունքը: Ըստ Մոնտեսքյոյի, պետությունը նման է մարդու օրգանիզմի. մարդու սիրտը օրենսդիր մարմինն է, ուղեղը՝ գործադիր, իսկ դատական իշխանությունը արյունատար անոթներն են: Նրանք պետք է գործեն փոխհամաձայնեցված, հակառակ դեպքում այդ օրգանիզմը՝ պետությունը, չի կարող նորմալ ու բնականոն գործել, և դա կհանգեցնի բազմաբնույթ կամայականությունների: Ըստ Մոնտեսքյոյի 1748 թ. «Օրենքների ոգու մասին» աշխատությամբ առաջ քաշված դրույթների՝ ազատություն լինել չի կարող, քանի դեռ օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունները բաժանված չեն, և որ օրենսդիր իշխանությամբ օժտված դատավորը կարող է վերածվել «բռնապետի», իսկ գործադիր իշխանության դեպքում՝ նաև «կեղեքչի» (Монтескье 1995: 215):

Ըստ պետական իշխանության համակարգի բնույթի՝ միջազգային սահմանադրական պրակտիկայում շահարկվում է նաև իշխանությունների «ձկուն» և «կոշտ» բաժանում: «ձկուն» բաժանումը հիմնվում է օրենսդիր իշխանության գերակայությամբ՝ իշխանությունների գործակցության վերաբերյալ Ջոն Լոքի գաղափարների վրա, իսկ «կոշտ» մեթոդը սկիզբ է առնում իշխանությունների հավասարակշռության և առավել հստակ բաժանման մասին Մոնտեսքյոյի դիտարկումներից:

Եվրոպական սահմանադրական և քաղաքական պրակտիկան երկու մոդելներն էլ կիրառում է, իսկ երկրորդ մոդելի դասական օրինակը կարելի է հանդիպել ԱՄՆ-ում: Մոդելներից յուրաքանչյուրը գործում է որոշակի պայմաններում և կապված է շատ գործոններից. հասարակության քաղաքական մշակույթ, քաղաքական ինստիտուտների կայացման աստիճան, իրավական ավանդույթներ ու մտածելակերպ, հոգեբանություն, իրավագիտակցության մակարդակ և իշխանության տարբեր ճյուղերի զարգացման միտվածություն, դրանց գործառնությանն ու կառուցվածքային զարգացումների դիալեկտիկա և այլն (Зеркин, Игнатов 2000):

Որպես ազատության ու անկախության ապահովման երաշխիք, իշխանությունների բաժանումը ենթադրում է երեք առանձնացված գործառնություններ. օրենսդրական, գործադիր և դատական (արդարադատության):

Իշխանությունների բաժանումը պետք է պայմանավորված լինի երեք դրսևորումներով. **կառուցակարգային, հասցեական և գործառնության:** Իշխանությունների բաժանման **կառուցակարգային** մոտեցումը ենթադրում է իշխանության թևերից յուրաքանչյուրի գործունեությունը պետական ապարատի առանձին օղակների ու մարմինների միջոցով, որոնք միմյանցից գտնվում են հարաբերականորեն անկախ և ինքնուրույն վիճակում: Դրա նպատակը իշխանությունները չկենտրոնացելն է մեկ մարմնի ձեռքում, ինչը կարող է հանգեցնել պետական իշխանության չարաշահման: Իշխանության յուրաքանչյուր ճյուղ պետք է զբաղվի միայն իրեն վերապահված գործառնություններով, իսկ որոշ դեպքերում, միայն որոշակի վերահսկողական իրավունքով կարող է օժտված լինել, օրինակ, Ազգային ժողովի կողմից իշխանության նկատմամբ պետական բյուջեի կատարման կապակ-

ցությամբ: Իսկ դատական իշխանության որևէ կերպ միացումն օրենսդիր կամ գործադիր իշխանությանն ընդհանրապես անթույլատրելի է (Авакян С.А. 1991):

Իշխանությունների բաժանման **հասցեական** դրսևորումը նույնպես կարևոր դերակատարում ունի իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի կենսագործման համար: Ի ապահովումն սույն պահանջի, պատգամավորը չի կարող զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, զբաղեցնել պաշտոն պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում կամ առևտրային կազմակերպություններում, կատարել այլ վճարովի աշխատանք, բացի գիտական, մանկավարժական եւ ստեղծագործական աշխատանքից: Այս պահանջ-սահմանափակումը տարածվում է նաև կառավարության անդամների, դատավորների և սահմանադրական դատարանի անդամների վրա (ՀՀ Սահմանադրություն. Հոդվածներ՝ 65, 45, 88, 98):

Պատգամավորական մանդատի անհամատեղելիությունն այլ պաշտոններ զբաղեցնելու հետ բնորոշ է պետությունների բացարձակ մեծամասնությանը: Թեև պետք է արձանագրել, որ ոչ բոլոր պետություններում է պատգամավորին արգելվում միաժամանակ զբաղեցնել այլ պաշտոն: Խորհրդարանական հանրապետության և խորհրդարանական միապետության հատկանիշներ ունեցող երկրների խորհրդարանների անդամները միաժամանակ կարող են լինել նաև կառավարության անդամ: Բացառություն են կազմում Նիդերլանդները, Նորվեգիան, Շվեդիան: Օրինակ, Մեծ Բրիտանիայում, պառլամենտի անդամը նաև կառավարության անդամ կարող է լինել:

Եվ այսպես, խոսելով օրենսդիր իշխանության առանձնահատկություններից, գրեթե բոլոր պետություններում օրինաստեղծ բարձ-

րագույն գործառույթն իրականացվում է այնպիսի մարմնի կողմից, որի անդամները հանդիսանում են ժողովրդի (հասարակության) ներկայացուցիչները:

Հաճախ այդ մարմինն անվանվում է լեզիսլատուրա (առաջացել է լատիներեն «lex» (օրենք) բառից) կամ օրենսդիր ժողով (կորպուս) (Страшун (ред.) 1996):

Հայաստանում օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում է խորհրդարանը, որն առաջացել է «խորհուրդ», «խորհրդակցել» բառից: Երբեմն, այդ բառի փոխարեն օգտագործվում է «պառլամենտ» հոմանիշը: Վերջինս ծագել է անգլերեն «parliament» բառից, որի հիմքում ընկած է լատիներեն «parlare» (կամ ֆրանսերեն «parler», թարգմանաբար՝ խոսել) բառը: «Պառլամենտ» («խորհրդարան») բառն առավել գործածական է, քան «լեզիսլատուրա» եզրույթը, քանի որ օրինաստեղծ գործունեությունն այդ մարմնի թեև հիմնական, բայց ոչ միակ գործառույթն է:

Համարվում է, որ խորհրդարանի հայրենիքը Անգլիան է, երբ 12-րդ հարյուրամյակում թագավորի լիազորությունները սահմանափակվեցին մի ժողովի կողմից, որը գումարվել էր այդ իսկ նպատակով և բաղկացած էր խոշոր ֆեոդալներից, հոգևորականներից, քաղաքների ու կոմսությունների ներկայացուցիչներից: Թագավորի ու ներկայացուցչական մարմնի միջև մղվող երկարամյա պայքարն առ այն, թե ում պետք է պատկանի օրենսդիր իշխանությունը, ի վերջո, ավարտվեց հօգուտ պառլամենտի: Հետագայում այդ օրինակին հետևեցին նաև լեհերը, հունգարացիները, ֆրանսացիները, իսպանացիները և այլոք (Чиркин 2001): Խորհրդարանը համապետական ներկայացուցչական մարմին է, որի հիմնական **գործառույթն** իշխանությունների բաժանման համակարգում օրենսդիր իշխանության իրականացումն է: Խորհրդարանը

յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում և ցանկացած պետության սահմանադրական համակարգում առանձնահատուկ դերակատարություն ունի, ինչը տվյալ պետության կառավարման ձևի, պետական ռեժիմի առանձնահատկություններով (նախագահական կամ խորհրդարանական հանրապետություն, պառլամենտարիզմ կամ մինիստրալիզմ և այլն) պայմանավորված, կարող է տարբեր լինել: Բացառություն կարող են կազմել այն պետությունները, որտեղ չեն գործում ներկայացուցչական մարմիններ, կամ իշխանությունների բաժանում սահմանված չէ: Օրինակ, Օմանի Սուլթանությունում, Մաուրիտիան Արաբիայի Թագավորությունում և այլն: Առավել հաճախ են հանդիպում պետություններ, հատկապես Աֆրիկյան պետություններում՝ զինվորական հեղափոխություններից հետո, երբ լեզիսլատուրան, որպես այդպիսին, բացակայում է, չի գործում (Страшун (ред.) 1996: 405):

Խորհրդարանը ոչ միայն օրինաստեղծ, այլ նաև ներկայացուցչական մարմին է: ՌԴ Սահմանադրությամբ՝ «Դաշնային ժողովը... Ռուսաստանի Դաշնության ներկայացուցչական և օրենսդիր մարմինն է» (Собрание законодательства Российской Федерации 1995): Դա նշանակում է, որ այն հանդես է գալիս որպես ժողովրդի (ազգի) կամքն ու շահերն արտահայտող մարմին: Օրինաստեղծ գործունեությունից զատ, նրա իրավասության շրջանակում են պետության ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմքերի որոշումը, հիմնարար ծրագրերի մշակումն ու ընդունումը, բյուջեի հաստատումը և այլն:

Որպեսզի խորհրդարանները կարողանան ամբողջությամբ իրականացնել իրենց սոցիալական գործառույթները, նրանց վերապահվում են մի շարք լիազորություններ, որոնք գործառույթների հետ միասին կազմում

են նրանց սահմանադրաիրավական կարգավիճակը:

Պետության մեջ, խորհրդարանի դերով պայմանավորված, իրավասությունները լինում են անսահմանափակ և սահմանափակ:

Անսահմանափակ իրավասություններով խորհրդարաններ ունեցող պետությունները, որպես կանոն, պառլամենտների իրավասությունների սպառիչ ցանկ չեն սահմանում: Օրինակ, Ճապոնիայի Սահմանադրությունը որևէ դրույթ չի պարունակում, որը սպառիչ կսահմաներ պառլամենտի իրավասությունները: Այսպես է Չինաստանում, այսպես էր նաև նախկին ԽՍՀՄ-ում: Վառ օրինակ է Մեծ Բրիտանիան:

Օրենսդիր մարմինը տարբեր երկրներում ներկայանում է տարբեր անվանումներով: Պառլամենտն ընդհանուր տերմին է, Մեծ Բրիտանիայում, Իտալիայում, Ճապոնիայում այն անվանվում է հենց «Պառլամենտ», Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում այն կոչվում է Կոնգրես, Ռուսաստանի Դաշնությունում՝ Դաշնային (Ֆեդերալ) ժողով Լեհաստանում, Լատվիայում՝ Սեյմ, Գերմանիայում՝ Բունդեստագ, Բելգիայում՝ Պետական ժողով, Ֆրանսիայում և Հայաստանում՝ Ազգային ժողով (Խոռպանյուկ 1997. 169):

Հայ իրականության մեջ ազգային ժողովներ կամ աշխարհաժողովներ գումարվել են դեռևս վաղնջական ժամանակներից: Ազգային ժողովներ, իհարկե, ոչ ժամանակակից ըմբռնմամբ, Հայաստանում գումարվել են ժամանակ առ ժամանակ՝ ազգի առջեւ ծառայած բախտորոշ ու ճակատագրական հարցերի վերաբերյալ վճիռներ կայացնելու, ինչպես նաև հասարակական հարաբերությունները կարգավորող կանոններ ընդունելու նպատակով: Հայ եկեղեցին 428 թվականին՝ Արշակունյաց հարստության անկումից հետո, փորձեց իր շուրջը համախմբել նախարարների կենտրո-

նախույս ուժերը և հանդես գալ որպես Հայաստանի միասնականության երաշխավոր: Աշխարհաժողովին փոխարինեց Եկեղեցական ժողովը՝ կաթողիկոսի նախագահությամբ: Դվինում (506 թ., 554 թ., 609 թ., 645 թ., 702 թ.) տեղի ունեցած ժողովներում ու այլ ազգային-եկեղեցական ժողովներում քննարկվեցին դավանաբանական հարցեր, և ընդունվեցին հարյուրավոր կանոններ:

Հայ եկեղեցին պատմական հանգամանքների բերումով պարտադրված էր դառնալու հայ նախարարական իշխանության եւ օրենսդրության գլուխ: Հետևաբար Հայաստանի օրենսդրությունը ներկայացվել է հիմնականում եկեղեցական գրավոր կանոններով, որի վառ օրինակն է 8-րդ դարի 10-ական թթ. Հովհաննես Գ Օձնեցու կողմից կազմած «Կանոնագիրք Հայոց»-ը: Այն միջնադարյան իրավաբանական փաստաթղթերի պաշտոնական ժողովածու է, որը բաղկացած է հոգևոր-եկեղեցական, բարոյախրատական, գաղափարաքաղաքական եւ տնտեսական-քաղաքացիական խնդիրներ ընդգրկող կանոն-հոդվածներից: «Կանոնագիրք Հայոց»-ը հրատարակվել է մի քանի անգամ: Առավել ամբողջական հրատարակվել է 1964-71 թթ. և ընդգրկում է VIII, X և XI դդ. խմբագրումները՝ 57 կանոնախմբով և 1332 կանոնով:

Այս ամենը, իհարկե, շատ հեռու է բուն պառլամենտարիզմից, որը ենթադրում է ժողովրդի կողմից ընտրված, մշտապես գործող ներկայացուցչական օրենսդիր մարմին, սակայն այն ներառում է դրա նախնական տարրեր. ազգի ճակատագիրը որոշող ավագանին հավաքվում, հարցեր էր քննարկում, բանավիճում, քվեարկությամբ ընդունում ազգի համար բախտորոշ որոշումներ ու կանոններ եւ դրանց համապատասխան կազմակերպում իր գործունեությունն ու ձեւավորում հարաբերությունները:

ՀՀ Սահմանադրության 62-րդ հոդվածն ամրագրում է. «Հայաստանի Հանրապետությունում օրենսդիր իշխանությունն իրականացնում է Ազգային ժողովը» (ՀՀ Սահմանադրություն. Հոդված 62):

Օրենսդիր իշխանության գործունեության հիմնական ոլորտը օրենքների և այլ իրավական ակտերի ընդունումն է, դրանցում լրացումներ, փոփոխություններ կատարելը կամ օրենքն ուժը կորցրած ճանաչելը:

Օրենսդիր իշխանությունն իր գործառույթներն իրականացնում է պետական իշխանության համապատասխան մարմինների, ներկայացուցիչների միջոցով, ովքեր, համաձայն Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության, պետք է օժտված լինեն հատուկ լիազորություններով:

Բացի օրինաստեղծ գործունեությունից, որի միջոցով կարգավորվում է երկրի արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը, Հայաստանի Հանրապետությունում Ազգային ժողովն իրականացնում է նաև մի շարք այլ գործառույթներ. քաղաքական վերահսկողություն, որը կարող է տարածվել ՀՀ կառավարության գործունեության վրա, հաստատում ու վերահսկողություն է իրականացնում պետական բյուջեի կատարման նկատմամբ (Հակոբյան Հ.Հ. 2007; Խաչատրյան Հ. 1994): Խորհրդարանին կից ստեղծվում ու գործում են մի շարք մշտական և ժամանակավոր կոլեգիալ մարմիններ, որոնք գործունեություն իրականացնելով կոնկրետ հարցերի լուծման շրջանակներում՝ կոչված են առավել արդյունավետ դարձնել օրինաստեղծ առաքելությունը:

Սակայն, օրենսդիր իշխանության գերակայությունը բացարձակ բնույթ չի կրում: Դրա իրավասության սահմաններն ընդգծված են իրավունքի սկզբունքներով, մարդու բնական

իրավունքներով, արդարության և հավասարության գաղափարներով:

Գործադիր իշխանության հիմնական գործառույթն օրենքների կենսագործումն է: Այն, ըստ անհրաժեշտության, հարկադրանքի ուժի կիրառման իրավագործությամբ պետության ընթացիկ կառավարում իրականացնողն է: Այդ լիազորությունը պետք է լինի իրավագործ օրենքով սահմանված:

Հայաստանի Հանրապետությունում գործադիր իշխանությունն իրականացնում է կառավարությունը: Կառավարությունը պետական իշխանության բարձրագույն գործադիր ու կարգադրիչ մարմինն է, որն անմիջականորեն իրականացնում է երկրի կառավարումը:

Գործադիր իշխանությունը տարբեր երկրներում ունի տարբեր անվանումներ. Հայաստանում, Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Կոլումբիայում, Չեխիայում՝ կառավարություն, Գերմանիայում՝ ֆեդերալ կառավարություն, Ճապոնիայում՝ կաբինետ, Իտալիայում, Լեհաստանում՝ նախարարների խորհուրդ, Չինաստանում՝ պետական խորհուրդ, Շվեյցարիայում՝ դաշնային խորհուրդ: Կառավարության անվանումը կարող է պայմանավորվել այն հանգամանքով, թե ով է նախագահում կառավարության նիստը, կամ ինչ կազմով է այն գումարված: Օրինակ, Ֆրանսիայում կամ Բելգիայում, եթե կառավարության նիստը վարում է Նախագահը, ապա այն կոչվում է Նախարարների խորհուրդ, եթե Վարչապետը՝ Կաբինետի խորհուրդ: Իսկ, օրինակ, Մեծ Բրիտանիայում (որի կառավարության կազմը բաղկացած է 100 անդամից, սակայն երբևէ այս կազմով չի գումարվել) կառավարության հիմնական խնդիրները լուծում է Կաբինետը, որը կազմվում է վարչապետից ու մոտավորապես քսան՝ առավել հեղինակավոր նախարարներից (Страшун (ред.) 1996):

Կառավարությունը մշակում և իրականացնում է Հայաստանի Հանրապետության ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը կառավարությունը մշակում և իրականացնում է հանրապետության նախագահի հետ համատեղ (ՀՀ Սահմանադրություն. Հոդված 85):

Կառավարությունը կազմված է վարչապետից ու նախարարներից: Իր իրավասությունների շրջանակում, կառավարությունն ընդունում և հրապարակում է որոշումներ: Գերատեսչական ստորաբաժանումները պետության տարածքում տարբեր են, սակայն բոլորն էլ կոչված են ապահովել երկրի անվտանգությունը, պահպանել հասարակական կարգը, բարենպաստ պայմաններ ստեղծել հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների կառավարման համար:

Գործադիր իշխանության մարմիններն ու պաշտոնատար անձինք իրավունք չունեն հրապարակել այնպիսի համապարտադիր ակտեր, որոնք նախատեսված չեն օրենքով կամ հակասում են դրան: Գործադիր իշխանությունն իրավական բնույթ է կրում միայն այն դեպքում, երբ հանդիսանում է ենթաօրենսդրական իշխանություն: Գործադիր իշխանությունը հաշվետու և պատասխանատու է օրենսդիր իշխանության առաջ: Իրավական պետության մեջ յուրաքանչյուր քաղաքացի կարող է դատական կարգով բողոքարկել գործադիր իշխանության մարմինների և պաշտոնատար անձանց անօրինական որոշումներն ու գործողությունները: Հարկ է ընդգծել, որ

կառավարության նշանակությունը, դերը և պետական մարմինների համակարգում նրա տեղը մեծապես պայմանավորված է տվյալ երկրի պետության ձևի՝ կառավարման ձևի, պետական ռեժիմի առանձնահատկություններով:

Իրավական պետության առկայությունը ենթադրում է ուժեղ ու անկախ դատական իշխանության կազմավորում և գոյություն: Դատական իշխանությունը կոչված է ապահովել օրենքների իրականացումը, պահպանել իրավունքը պետական, հասարակական ոլորտների ու անձանց կենսագործունեությանն առնչվող իրավախախտումներից: Դատական իշխանության համակարգն իրականացնում է արդարադատություն՝ Սահմանադրության և օրենքների հիման վրա: Օրենսդրի կողմից սահմանված հարկադրանքի կանոնների կիրառումը թույլատրվում կամ թելադրվում է դատարանների կողմից, իսկ գործադիրը, չունենալով օրենսդրական ու արդարադատության գործառույթ, գործում է օրենքների հիման վրա և ի կատարումն օրենքների ու դատական որոշումների:

Փամանակակից երկրներում դատարանն ապահովում է սահմանադրական կարգը, քաղաքացիների և կազմակերպությունների օրինական իրավունքներն ու շահերը: Դատարանը հատուկ հսկողություն է իրականացնում իշխանության մյուս երկու մարմինների ընդունած ակտերի նկատմամբ:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Խաչատրյան, Հ. (1994): «Պաշլամենտ և պատգամավոր», *Հայաստանի պետություն*

և իրավունք: Երևան, «Արեգ» հրատարակչություն:

2. ՀՀ Սահմանադրություն (ընդ. 05.07.1995, փոփ. և լր. 27.11.2005)

// www.parliament.am:

3. Հակոբյան, Հ. (2007): *Պառլամենտը և պառլամենտարիզմը Հայաստանի Հանրապետությունում*: Երևան:
4. Авакян С. (1991). *Депутат: статус и деятельность*, М.: Изд. политической литературы.
5. Зеркин, Д., Игнатов, В. (2000), *Основы теории государственного управления*. Ростов Н/Д:
6. Страшун, Б. (ред.) (1996). *Конституции зарубежных стран*. М.: Изд.-во: Бек.
7. Монтескье, Ш. (1995). *Избранные произведения*. М.:
8. *Собрание законодательства Российской Федерации* (1995). М.: Изд.-во: Прогресс.
9. Чиркин, В. (2001). *Конституционное право зарубежных стран*. М.
10. Шохин, А. (1997). *Взаимодействие властей в законодательном процессе*. М.: изд.-во. Наш дом.

Բազրատ ԲԱԳՐԱՏՅԱԼ

ՏԵՍԱՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱՆՋԱՏՄԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔԻ ՇՈՒՐՁ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Յուրաքանչյուր պետության համար կարևոր նշանակություն ունի իշխանությունների բաժանման սկզբունքի ճիշտ իրականացումը, քանի որ դրանից է կախված ժողովրդավարության հաստատումը: Այս սկզբունքի էությունն այն է, որ ճյուղերի բաժանված պետական իշխանությունը փոխադարձ զսպումների ու հակակշիռների միջոցով սահմանափակվում է՝ հաղթահարելով իշխանության կենտրոնացման վտանգը և անհրաժեշտ

նախադրյալներ ստեղծելով ժողովրդավարության հաստատման, մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների երաշխավորման և պաշտպանության համար:

Հանգուցային հասկացություններ. Ժողովրդավարական պետություն, կառավարման մարմին, օրենսդիր իշխանություն, կառուցակարգեր, հասցեական և գործառության ղրկություններ:

SOME THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES ON THE PRINCIPLE OF SEPARATION OF POWERS

ABSTRACT

The proper realization of the power division principle has a vital role for every state, as it is closely connected with implementation and recognition of democratic rules in the country. The essence of this principle is that the divided governmental power is limited by mutual inhibition and counterbalance. It confronts and overcomes the risks of the

power concentration and promotes democracy, as well as it protects and guarantees human rights and basic freedom of the country citizens.

Key concepts: democratic state, management bodies, legislature, structure, addressed and functional features.

Баграт БАГРАТЯН

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ О ПРИНЦИПАХ РАЗДЕЛЕНИЯ ВЛАСТИ

РЕЗЮМЕ

Для любого государства важное значение имеет правильная реализация принципа разделения власти, поскольку от этого принципа зависит утверждение в стране демократии. Сущность этого принципа заключается в том, что разветвленная государственная власть с помощью взаимных сдерживаний и противостояний ограничивается, преодолевая тем самым опасность

централизации власти и создавая необходимые предпосылки для утверждения демократии и прав человека, гарантируя защиту основополагающих свобод.

Ключевые понятия: демократическое государство, органы управления, законодательная власть, структура, адресные и функциональные проявления.

ԱՆՁԻ ԿՈՄՊԵՆՍԱՏՈՐԱՅԻՆ ԱՂԱՊՏԱՑՄԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆԵՐՈՒՄ

Անձը ապրում ու գործում է հասարակության ներքո: Նրա կենսագործունեությունը պայմանավորող սոցիալական միջավայրը հասարակական, նյութական և հոգևոր պայմանների բարդ, բազմաշերտ և տարաբնույթ մի ամբողջություն է, որի ձևավորման ու զարգացման միտումներն հաճախ ներկայանում են հակասական և կոնֆլիկտային փոխհարաբերությունների տեսքով: Սոցիալական միջավայրի ցանկացած բնութագրումը (Ильичёв, Федосеев, Ковалёв, Панов (ред.) 1983) շեշտադրում է սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և այլ ինստիտուտների զարգացող բնույթը, ինչը ենթարկվում է անկանխատեսելի փոփոխությունների տարատեսակ արտակարգ իրավիճակների պայմաններում, ինչպիսիք են բնական աղետները՝ երկրաշարժը, ջրհեղեղը, դժբախտ պատահարները և այլն: Նման իրավիճակները շղթայական կապով առաջ են բերում նաև սոցիալական այնպիսի իրավիճակներ, որոնք պահանջում են նոր սոցիալական պայմանների անձի ադապտացում և հարմարում նոր ստեղծված պայմաններին: Արտակարգ իրավիճակով պայմանավորված սոցիալական տարրի ներգործողությունն և ազդեցությունը չեզոքացնելու համար առաջ են գալիս անձի սոցիալ-հոգեբանական ադապտացման համապատասխան մեխանիզմներն ու գործառույթները: Ուստի արտակարգ իրավիճակներին անձի ադապտացման յուրահատկությունները ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ բնութագրել արտակարգ իրա-

վիճակի հասկացությային շրջանակները և տալ սոցիալ-հոգեբանական համապատասխան արժևորումը (Калайков 1984; Короленко 1978):

Անձի կենսագործունեության անցանկալի, խոչընդոտող արտաքին պայմանները գիտական հարթակներում ստացել են բազմաթիվ արձագանքներ և ձևակերպումներ: Այսպես՝ հանդիպում ենք «արտակարգ», «ճգնաժամային», «էքստրեմալ» իրավիճակների սահմանումների, որոնք հաճախ լինում են հարակից ու միմյանց փոխլրացնող: Շիբուտանին «ճգնաժամին» զուգահեռ կիրառում է «կրիտիկական ժամանակահատված» եզրույթը, Ռուբինշտեյնը՝ «կյանքի ուղու շրջադարձ», իսկ Ֆ.Վասիլյուկը՝ «կրիտիկական իրավիճակ» եզրույթները (Василюк 1984; Осипова 2005; Шибутани 2002): Ճգնաժամային և արտակարգ իրավիճակների տերմինաբանական կիրառելիության հավաստիությունը պահպանելու համար նշենք առաջինի առանձնահատկությունը որպես անձի կյանքի ուղու օբյեկտիվ և անբաժանելի մաս, որը ենթադրաբար շաղկապում է անձի հոգեկանի զարգացման աստիճանական փոփոխությունները: Նման ճգնաժամային փուլեր կարող են համարվել, օրինակ, տարիքային՝ որպես հոգեֆիզիոլոգիական, կամ կրթական՝ որպես սոցիալական, որոշակի անցումները (Короленко 1978): Բացի դրանից, ճգնաժամային իրավիճակներ կարող են ստեղծվել որպես անձի հոգեկանի անհատական փուլեր և բնութագրվել որպես կյանքի իմաս-

տազրկում, ինքնատիրապետման կորուստ և այլն: Ինչ վերաբերում է արտակարգ իրավիճակների սահմանմանն ու տարանջատմանը ճգնաժամային փուլերից, ապա հարկ է առանձնացնել արտակարգ իրավիճակների յուրահատկությունը՝ որպես անձի կենսագործունեության արտաքին պայման: Այն կարող է հանդես գալ օբյեկտիվ՝ բնական աղետներ, համաճարակներ և այլն, և սուբյեկտիվ՝ բռնություններ, հանցագործություններ և այլն, պատճառաբանությամբ (Мыздыбаев 1998; Нуркова, Василевская 2003: 95-102):

Իրավիճակները, որոնք մարդկանց առջև պահանջներ են դնում և բարձրացնում են նրանց սովորական հարմարվողական ներուժը, նկարագրվում են տարբեր տերմիններով. կենսական դժվարություններ, ճգնաժամային իրավիճակներ, բացասական կենսական իրադարձություններ, սթրեսային կենսական իրադարձություններ, տրավմատիկ իրադարձություններ, անցանկալի իրադարձություններ, կենսական ճգնաժամեր, տնտեսական դեպրիվացիա, արհավիրքներ (Зотова, Кряжева 1979: 219-232;): Այս իրավիճակներից յուրաքանչյուրը պարունակում է կամ մարտահրավեր, կամ վտանգ մարդու կենսագործունեության համար, նաև բերում է անվերադարձ կորուստների. այս իրադրություններից յուրաքանչյուրը սահմանափակում է անհատի ակտիվությունը, նրա առջև դնում պահանջներ, որոնք նրա կարողություններից, բարոյական և նյութական ռեսուրսներից վեր են: Բոլոր այս տարաբնույթ իրավիճակները սթրեսորների ազդեցություն են ունենում, այսինքն այնպիսի գործոնների ազդեցություն, որոնք առաջացնում են սթրես (Лебедев 2001; Маклаков 2001: 16-24):

Արտակարգ իրավիճակները լինում են հիմնականում անկանխատեսելի և անսպա-

սելի: Նրանց էքստրեմալ լինելու հանգամանքը թերևս արտահայտվում է արդեն հասկացության «արտակարգ, կարգ ու կանոնից տարբերվող» հատկանիշով, ինչը ենթադրում է անձի գոյատևման ու ինքնաարտահայտման համապատասխան դրսևորումներ: Այս պարագայում ճգնաժամային իրավիճակները կարող են նաև հետևել արտակարգ իրավիճակներին (Тарас, Сельченко (сост.) 2000; Соловьева 2003): Քանի որ արտակարգ իրավիճակները կարող են ստեղծվել թե լայնամասշտաբ և թե ինդիվիդուալ մակարդակներում, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ արտաքին միջավայրի որևէ արտակարգ փոփոխություն՝ լինի դա սոցիումի մակարդակում ընթացող (պատերազմ, բնական աղետներ, այլ անսպասելի իրավիճակներ), թե անձի սուբյեկտիվ վերապրումի արդյունք (բռնություն, դժբախտ պատահար, այլ), որպես արտակարգ իրավիճակ, անվերապահորեն ստեղծում է սոցիալական արտակարգ պայմաններ: Այդ պայմանների ներքո առաջանում է անձի ադապտացման պահանջունք և հոգեբանական ռեսուրսների համապատասխան վերաբաշխում:

Արտակարգ իրավիճակների ընդհանուր և ներածական բնութագրումից արդեն պարզ երևում է նրանց առանձնահատուկ կարևորությունը անձի ադապտացման համապատասխան ռեսուրսների կիրառելիության և զարգացման նկատառումներով: Ուստի արտաքին միջավայրում ստեղծված արտակարգ իրավիճակների սոցիալ-հոգեբանական ցանկացած հետազոտություն ենթադրում է սոցիալական նորմերի, փոխհարաբերությունների ու արժեքների ուսումնասիրում, քանզի հետաքրքրության կենտրոնում մնում է անձը՝ արտակարգ իրավիճակով պայմանավորված նոր, փոփոխական սոցիալական միջավայրով: Անձի վրա ներգործող սոցիալական ար-

տակարգ պայմանների ներքո ընթացող անձ – հասարակություն փոխգոծողությունը կարող է բնութագրվել որպես նոր պայմաններին ադապտացում: Այն մեր կողմից սահմանվում է իր **կոնստրուկտիվ և դեստրուկտիվ հատկանիշներով, որոնք ամբողջանում են անձի կոմպենսատորային ադապտացման եզրությամբ:** Ադապտացման **կոնստրուկտիվ** հատկանիշը արտակարգ իրավիճակի պայմաններում անձի հոգեբանական ռեսուրսների այնպիսի արտահայտություն է, երբ անձն իր հոգեկերտվածքով ոչ միայն դրականորեն նույնականացվում է սոցիալական նոր պայմանների հետ, այլև ունակ է այս կամ այն չափով ազդելու արտաքին պայմանների վրա՝ վերացնելու համար սոցիալական միջավայրի էքստրեմալ, սահմանային կացությունը: Նման պատկերը հանգեցնում է սոցիալական նոր ավանդույթների ստեղծման ու ամրակայման, նոր սոցիալական նորմերի ձևավորման գործընթացին: Այս դեպքում կարելի է խոսել նոր պայմանների նկատմամբ ոչ միայն անձի, այլև՝ արտաքին միջավայրի ադապտացման մասին (Дьяченко, Кандыбович 1976): Անձի ադապտացման **դեստրուկտիվ** հատկանիշը նախորդի հակապատկերն է, երբ սոցիալական նոր իրավիճակում անձին չի հաջողվում ինքնառեակիզացվել, և անձի ադապտացման կամ հարմարման ջանքերը ձախողվում են: Այդ երկու հատկանիշները բնութագրում են ադապտացման **կոմպենսատորային** բնույթը:

Անձի զարգացմանը զուգընթաց անընդհատ բախվում ենք սոցիալական որոշակի նորմերի, մեխանիզմների ու արժեքների յուրացման սոցիալ-հոգեբանական անհրաժեշտության հետ (Абульханова-Славская 1980): Դրա մասին են վկայում անձի սոցիալականացման զանազան ինստիտուտներն ու անձի գործունեության նպատակաուղղվածությունը (Свиридов 1980: 47-48): Սակայն, զարգացնելով հայտնի տեսաբաններ Ֆրեյդի և Ադլերի հայացքները (Головин 1998) կոմպենսացիայի՝ որպես պաշտպանական մեխանիզմի մասին, որն ուղղված է հոգեկանի որոշակի թերությունների փոխհատուցմանը, մեր կողմից փորձ է արվում այդ հասկացությունը տեղափոխելու սոցիալական դաշտ, և առաջ է քաշվում կոմպենսացիայի սոցիալ-հոգեբանական դիտակետը, որն արտահայտվում է հետևյալում. **կոմպենսացիան անձի ադապտացման հոգեբանական ռեսուրսների վերաբաշխման այնպիսի պաշտպանական մեխանիզմ է, որն ուղղված է արտաքին միջավայրի (բնական կամ սոցիալական) արտակարգ կերպով ծագող «թերությունների» բացասական ազդեցության մարմանը կամ հարմարմանը:**

Այս վարկածն ապացուցելու նպատակով տեսամեթոդաբանական քննության մշակվել է արտակարգ իրավիճակներին անձի կոմպենսատորային ադապտացման հետևյալ մոդելը.

Բնութագրում	Կոնստրուկտիվ հատկանիշ	Դեստրուկտիվ հատկանիշ	Կոմպենսատորային ադապտացիա
Անձի հոգեբանական ռեսուրսներ	Աֆեկտիվ, կոգնիտիվ և վարքային բաղադրիչների դրական արտահայտվածություն	Բաղադրիչների բացասական արտահայտվածություն	Բաղադրիչներից մեկի գերակշռում մյուսների նկատմամբ

Ուղղվածություն	Համակարգում	Կազմալուծում	Հարմարում
Արդյունք	Հոգեբանական կայունություն, Ես-ի վերախմաստավորում	Հոգեբանական անկայունություն, Ես-ի ճգնաժամ	Անձի Ես-ի կոմպենսատորային բնութագիր

Դիտարկելով արտակարգ իրավիճակների պայմաններում անձի ադապտացման հոգեբանական ռեսուրսների կիրառման ուղղվածությունը, այսպիսով, առանձնացվել են հոգեբանական ռեսուրսների կոգնիտիվ, աֆեկտային և վարքային բաղադրիչները: Նրանց գործարկման արդյունքով առանձնացվել են դեպի սոցիալական համակարգում տանող կոնստրուկտիվ հատկանիշները և սոցիալական կազմալուծում ենթադրող դեստ-

րուկտիվ հատկանիշները: Այդ հատկանիշները այս կամ այն չափով ընդգրկվելով կոմպենսատորային ադապտացման պատկերի մեջ՝ հետևապես, բնութագրում են տվյալ արտակարգ իրավիճակում անձի հարմարման դրական կամ բացասական ուղղվածությունը, անձի Ես-ի ճգնաժամային կացությունը և ընդհանուր առմամբ հնարավորություն են տալիս տեսնելու նոր պայմաններում Ես-ի կոմպենսատորային բնութագիրը:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Абульханова-Славская, К.(1980). Стратегия жизни. Москва.
2. Василюк, Ф. (1984). Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуации. Москва.
3. Головин, С. (1998). Словарь практического психолога. Москва.
4. Дьяченко, М., Кандыбович, Л. (1976). Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск.
5. Зотова, О. Кряжева, И. (1979). Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности. В сб.: Психологические механизмы регуляции социального поведения. Москва.
6. Калайков, И. (1984). Цивилизация и адаптация. Москва.
7. Короленко, Ц. (1978). Психофизиология человека в экстремальных условиях. Ленинград.
8. Лебедев, В. (2001). Экстремальная психология. Психическая деятельность в замкнутых системах. Москва.
9. Маклаков, А. (2001). Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогноз в

экстремальных условиях. Психологический журнал. Москва, № 1.

- 10.Муздыбаев, К. (1998). Стратегия совладания с жизненными трудностями. Журнал социологии и социальной антропологии. Т.1, Вып. 2.
- 11.Нуркова, В.,Василевская, К. (2003). Автобиографическая память в трудной ситуации: новые феномены. Вопросы психологии. Москва, № 5.
- 12.Осипова, А. (2005). Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. Ростов н/Д.
- 13.Тарас, А., Сельченко,К. (сост.) (2000). Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия. Москва.
- 14.Свиридов, Н.(1980). Социальная адаптация личности в трудовом коллективе. Социологические исследования. Москва, № 3.
- 15.Соловьева, С. (2003). Психология экстремальных ситуаций. Санкт-Петербург.
- 16.Ильичёв, Л., Федосеев, П., Ковалёв, С., Панов, В. (ред.) (1983). Философский энциклопедический словарь.Москва.
- 17.Шибутани, Т. (2002). Социальная психология. Москва.

ԱՆՁԻ ԿՈՄՊԵՆՍԱՏՈՐԱՅԻՆ ԱԴԱՊՏԱՑՄԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆԵՐՈՒՄ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը ներկայացնում է արտակարգ իրավիճակներում անձի ադապտացման գիտամեթոդաբանական քննությունը: Հետազոտության առարկան անձի կոմպենսատորային ադապտացման բնութագրումն է: Հետազոտության նպատակն է անձի ադապտացման յուրահատկությունների դիտարկմանն ու բացահայտմանը ուղղված՝ այդ հատկանիշների դրական կամ բացասական ուղղվածության սահմանումն ու բնորոշումը: Հետազոտության մեթոդաբանական հիմք են ծառայել Տ.Շիբուտանիի, Ս.Ռուբինշտեյնի, Ֆ.Վասիլյուկի հայացքները ճգնաժամային, արտակարգ և շրջադարձային իրավիճակների, Ջ.Ֆրեյդի և Ա.Ադլերի հայացքները կոմպենսացիայի՝ որպես պաշտպանական մե-

խանիզմի վերաբերյալ: Հետազոտության արդյունքով կազմվել է անձի կոմպենսատորային ադապտացման հայեցակարգային մոդելը, ներկայացվել են անձի ադապտացման կոնստրուկտիվ և դեստրուկտիվ հատկանիշների դրսևորումները: Կոմպենսացիան բնութագրվել է որպես անձի ադապտացման հոգեբանական ռեսուրսների վերաբաշխման պաշտպանական մեխանիզմ:

Հանգուցային հասկացություններ.

ադապտացում, արտակարգ իրավիճակ, կոնստրուկտիվ հատկանիշ, դեստրուկտիվ հատկանիշ, կոմպենսատորային արտակարգ իրավիճակ:

Arevik ERITSYAN

CHARACTERISTICS OF PERSON'S COMPENSATORY ADAPTATION IN EMERGENCY

ABSTRACT

This article presents the theoretical-methodological review of person's adaptation in emergency. The object of investigation is characteristics of person's compensatory adaptation. The general goal of research is observation and determination of positive and negative features deal with the peculiarities of person's adaptation. The methodology of research is based on the works of T.Shibutani, S.Rubinshtain, F.Vasiljuk about emergency, crisis and the works of Z.Freud and A.Adler about

compensation as a way of defense. In the result of the research it is presented the concept of person's compensatory adaptation. Constructive and destructive features of adaptation are presented too. Compensation is characterized as a defensive mechanism of distribution of the psychological resources of person's adaptation.

Key concepts: adaptation, emergency, constructive feature, destructive feature, compensato-

ry emergency.

Аревик ЕРИЦЯН

ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЕНСАТОРНОЙ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ

РЕЗЮМЕ

В статье представлено теоретико-методологическое исследование адаптации личности в чрезвычайных ситуациях. Предметом исследования является характеристика компенсаторной адаптации личности. Целью исследования является наблюдение и определение положительной или отрицательной направленности признаков адаптации, способствующее выявлению особенностей адаптации личности. Методологической основой исследования стали работы Т.Шибутани, С.Рубинштейна, Ф.Василюка о кризисных, чрезвычайных и поворотных ситуациях, взгляды Фрейда и Адлера о компенсации как за-

щитном механизме. В результате исследования была выдвинута концептуальная модель компенсаторной адаптации личности, представлены проявления конструктивных и деструктивных признаков адаптации личности. Компенсация была охарактеризована в качестве защитного механизма перераспределения психологических ресурсов адаптации личности.

Ключевые понятия: адаптация, чрезвычайная ситуация, конструктивный признак, деструктивный признак, компенсаторная чрезвычайная ситуация.

ԼԵԶՎԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ ԵՎ «ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՂ» ԵՐԵԽԱՆ

Մեր օրերում կրթությանը, գիտությանը, դաստիարակությանը վերաբերող հարցերն ու խնդիրները կարևորվում են ավելի, քան երբևէ: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանանում երիտասարդ սերնդի աշխարհայացքային կրթության ձևավորման և զարգացման խնդիրը: Այս ոլորտում ամեն մի ներդրում (ժամանակ, ջանք, ֆինանսական միջոցներ), ըստ էության, ներդրում է տվյալ երկրի, պետության և ողջ մոլորակի առողջ, ամուր, առաջադեմ և ապահով ապագայի համար: Խնդրո առարկա համատեքստում առավել կարևորվում են երեխաները, և ներկա հետազոտությունը նպատակ ունի վերհանելու «փիլիսոփայող երեխայի» կրթության կազմակերպման մի կոնկրետ տեսանկյունը. այն է՝ երեխայի արժեհամակարգը ձևավորող լեզվամշակութային միջավայրի և դրա ներգործության մեխանիզմների ուսումնասիրությունը:

Երեխայի խոսքի, լեզվամշակութային ինքնության ձևավորումը, սեփական ես-ի ու շրջապատող աշխարհի ճանաչողությունը զուգակցվում է ժամանակի բնույթի, գոյության, ինքնաճանաչողության, բարու և չարի, մարդու և բնության փոխհարաբերության և այլնի մասին բազում փիլիսոփայական-մետաֆիզիկական հարցերի տարափոփ, որոնք, սակայն, միշտ չէ, որ արժանանում են անհրաժեշտ ուշադրության, և միշտ չէ, որ մեծահասակներին հաջողվում է բավարարել երեխայի հետաքրքրասիրությունը, ինչի հետևանքով, ինչպես նշում է Ն.Յուլինան, 10-11

տարեկան հասակում երեխաների մոտ նկատվում է ակնհայտ անտարբերություն, իսկ ուսումնառության միջին հաստիքում գիտելիքի ընկալումը նրանց համար վերածվում է տեղեկույթի մեխանիկական կուտակման (տե՛ս Юлиан 1996: 5):

Այս և նման լրջագույն խնդիրներին լուծում տալու նպատակով 20-րդ դարի 60-ական թթ. վերջին Կոլումբիայի (ԱՄՆ) համալսարանում փիլիսոփայության դասախոս Մեթյու Լիպմանը ստեղծեց *Փիլիսոփայությունը երեխաների համար* ծրագիրը դպրոցականների համար: Մ.Լիպմանի և նրա հետևորդների ջանքերի շնորհիվ հետագայում ստեղծվեց *Փիլիսոփայությունը երեխաների համար ծրագրի զարգացման և խթանման ինստիտուտը* (այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Հովհաննիսյան 2015):

Մ.Լիպմանն իր՝ *Մտածողությունը կրթության գործընթացում* (*Thinking in Education*) մենագրության հինգերորդ գլխում՝ *Բռնության նվազեցմանն ուղղված հետազոտողների ընկերությունը* (*The Community of Inquiry Approach to Violence Reduction*) (տե՛ս Lipman 2003: 105-124), կրթության գործընթացում հնարավորինս բացառում է «բռնությունը»՝ որպես կարծրատիպային մտածողության հետևանք, երբ մարդուն պարտադրվում են տվյալ հանրությանը հատուկ, ընդունված կաղապարներ, որոնք կոնկրետ իրավիճակներում չարդարացված գնահատականների և հետևությունների տեղիք են տալիս՝ դառնալով իրականության ոչ ճիշտ ընկալման

պատճառ: Ուստի, որպես խնդրի լուծման հնարավոր տարբերակ, Մ.Լիպմանն առաջարկում է երեխայի ինքնուրույն մտածողության խթանման խնդիրը, ինչը կբացառի նրա՝ արտաքին ազդակներին բնագոյաբար և մեխանիկորեն տրվող պատասխանների հավանականությունը:

Ըստ Մ.Լիպմանի՝ երեխայի ինքնուրույն մտածողության ձևավորման և զարգացման միջոց է նրան հնարավորություն տալը ինքնուրույն սահմանելու կամ բացատրելու *խաղաղություն, ազատություն, հավասարություն, ժողովրդավարություն, անհատականություն, իրավունք, արդարություն* և այլ հասկացությունները, որոնց շուրջ ծավալվող քննարկումները իրականացվում են դասարանում՝ այն վերածելով «հետազոտողների ընկերության», որտեղ երեխաներն ազատ արտահայտում են իրենց մտքերը, մասնավորեցնում հասկացություններ, ծավալում քննարկումներ, զարգացնում վարկածներ, գնահատում հնարավոր հետևանքները և, ի վերջո, սովորում մտորել միահամուռ ուժերով, ըմբռնել ինտելեկտուալ շփումն ու հաղորդակցումը, փոխադարձ կապվածությունը, իսկ ուսուցիչը հետևում, ուղղորդում է մշակութային-աշխարհայացքային պատկերներ փոխանցելու այդ ամբողջ գործընթացը՝ կիրառելով սոկրատեսյան երկխոսության սկզբունքը (տե՛ս Lipman 2003: 105-106): Վերջինս փիլիսոփայության և աշխարհընկալման տեսանկյունից շփման, մարդկային փոխհարաբերությունների գենետիկորեն ելակետային ձևն է և ենթադրում է մեծահասակների ու երեխաների անմիջական շփման ընթացքում արժեքաբանական, իմացաբանական, գոյաբանական, բարոյական, գեղագիտական, աշխարհայացքային և այլ փիլիսոփայական խնդիրների առաջադրում և դրանց լուծման քայլերի ձեռնարկում: Արդյունքում երեխան մեծահասակ-

ների և հասակակիցների հետ համատեղ կերտում է աշխարհի գիտակցված իմաստային պատկերը՝ սեփական աշխարհայացքը¹:

Ամեն մի հասարակության մեջ և ամեն մի լեզվական միջավայրում առկա են արժեքային հասկացություններ, որոնք ի սկզբանե հայտնի են, և լեզվին տիրապետողը գիտի, որ որոշ բառեր ունեն իմաստային դրական (օրինակ՝ «առաքինություն», «քաջ») կամ բացասական (օրինակ՝ «արատ», «վախկոտ») երանգավորում, ինչն անքակտելիորեն կապված է բառերի բուն իմաստի հետ: Երեխաների՝ բառերին հատուկ իմաստային այս կամ այն երանգավորումը տարբերակելու կարողությունը հիմք կդառնա լավը վատից տարբերակելու խնդրում, և նա վստահորեն կկարողանա պնդել, որ «մեծահոգությունը» միշտ լավ է, իսկ «դաժանությունը» վատ: Ուստի մայրենի լեզվին տիրապետելը բավարար պայման է լավն ու արդարը տարբերելու համար (տե՛ս նույն տեղում):

Արժեքային բնույթի բառերը, ինչպես նաև մի շարք վերացական բառեր երեխայի ակտիվ և պասիվ բառապաշարի մասն են, դրանք արտահայտում են հոգևոր երևույթներ, և դրանցում արտացոլվում է ազգի բարոյական-էթիկական փորձը: Այդպիսի բառերը երեխաներն օգտագործում են ինչպես հաղորդակցման, գիտելիքի փոխանցման, այնպես էլ որոշ երևույթներ մատնանշելու նպատակով, և, հետևաբար, այդ բառերի հետ կապվում է որոշակի բովանդակություն: Վերացական բառը և

¹ Այս մասին տե՛ս, Ռուսաստանի կրթության ակադեմիայի հոգեբանական ինստիտուտի, Մոսկվայի պետական հոգեբանամանկավարժական համալսարանի գիտաշխատողների ջանքերով մշակված և ՌԴ կրթության նախարարության կողմից երաշխավորված «Философия для детей» կրթական ծրագրի պաշտոնական կայք-էջում՝ www.p4c.ru:

կենդանի պատկերը արտաքին, իրավիճակային, ակներև հատկանիշների ամբողջություն են, իսկ ինքնաբերական աշխարհայացքային պատկերացումը երեխայի աշխարհընկալման կայացման իրական կենդանի մասնիկն է: Լ.Վիգոտսկու կարծիքով՝ առօրյա լեզվի վերացական բառերի իմաստների զարգացումն ու կայացումը և աշխարհայացքի ձևավորումը նույն գործընթացն է: Առօրյա լեզվի վերացական բառը և այն սուբյեկտիվ իրականությունը, որն արտահայտված է այդ բառով, ոչ միայն մշակութային փոխադասարարության, այլև աշխարհընկալման մի մասնիկն են: Աշխարհայացքային պատկերացումների մասին տեսությունը, այդպիսի պատկերացումների գիտականորեն հիմնավորված դասակարգումը թույլ կտան նախքան երկխոսություն սկսելը վստահորեն և ճշգրտության բարձր հավանականությամբ կանխատեսել, թե ինչորոշ առարկա թեմայի շուրջ ինչպիսի աշխարհայացքային պատկերացումների է տիրապետում մեր երիտասարդ գրուցակիցը²:

Ինչպես արժեքաբանական, այնպես էլ վերացական բնույթի բառերը, որոնք կարևոր տեղ են գրավում փոխադասարար «երեխայի բառապաշարում», պայմանավորված են կոնկրետ լեզվամշակութային միջավայրի յուրահատկությամբ, որն իր անմիջական դրոշմն է թողնում երեխայի և առհասարակ լեզվակիր անհատի մտային գործընթացների վրա:

² Այս մասին տե՛ս Ռուսաստանի կրթության ակադեմիայի հոգեբանական ինստիտուտի, Մոսկվայի պետական հոգեբանամանկավարժական համալսարանի գիտաշխատողների ջանքերով մշակված և ՌԴ կրթության նախարարության կողմից երաշխավորված «Философия для детей» կրթական ծրագրի պաշտոնական կայք-էջում՝ www.p4c.ru, մասնավորապես *Философия для детей. Актуальный этап развития* բաժնում (<http://www.p4c.ru/index.php?view=book&item=660&cat=0&full=yes>):

Իսկ ի՞նչ է *լեզվամշակութային միջավայրը* որպես այդպիսին: Ընդհանրացնելով *Լեզվաբանական տերմինների բառարանի* (Словарь лингвистических терминов 2010), *Մեթոդական տերմինների և հասկացությունների նոր բառարանի* (Новый словарь методических терминов и понятий 2009), *Լեզվական հաղորդակցումներ. համառոտ բառարանի* (Языковые контакты: краткий словарь 2011) սահմանումները՝ *լեզվական միջավայր* տերմինը կարելի է սահմանել որպես պատմականորեն ձևավորված հանրության ընդհանուր լեզվի և մշակույթի վրա հիմնված հաղորդակցական միջավայրի տեսակ, որում իրականանում է լեզվական սոցիալականացման գործընթացը՝ լեզվի տարրերի և կառուցվածքի յուրացման, այս կամ այն սոցիալական միջավայրի խոսքային նորմերի տիրապետման, խոսքային վարվելաձևի կարծրատիպերի յուրացման և կիրառման միջոցով: Լեզվական սոցիալականացման գործընթացը, որը ենթադրում է տիրապետում լեզվին՝ որպես հաղորդակցման մեթոդի, նպաստում է հասարակության շրջանակներում սոցիալական փոխհարաբերության հաստատմանը:

Լեզվական միջավայրն անբաժանելիորեն կապված է տվյալ էթնոսի մշակութային յուրահատկությունների և առանձնահատկությունների հետ, որոնք համակարգված կերպով կերտում են մշակութային միջավայրը: *Լեզվական միջավայր* և *մշակութային միջավայր* հասկացություններն այնքան փոխկապակցված և պայմանավորված են մեկը մյուսով, որ հաճախ միավորվում են մեկ՝ *լեզվամշակութային միջավայր* տերմինի ներքո:

Լեզվի և մտածողության փոխադարձ կապի, ինչպես նաև աշխարհընկալման և ճանաչողության գործընթացում լեզվի կարևոր դերի մասին վկայում է ճանաչողական (կոգնիտիվ) լեզվաբանությունը, որը մարդու ճանաչողա-

կան աշխարհին ուսումնասիրում է ըստ իր գործունեության և վարքագծի, որոնք պայմանավորված են և իրականանում են լեզվի՝ որպես մարդկային ցանկացած գործունեության խոսքային-մտածական հենքի ակտիվ մասնակցությամբ (տե՛ս Маслова 2004: 7):

Ճանաչողական լեզվաբանության շրջանակներում կարևորվում է լեզվի՝ որպես իմացության պայմանի և միջոցի դերի բացահայտումը: Լեզուն կերտում է լեզվակիր անհատի աշխարհի պատկերը և նպաստում լեզվական գիտակցության կազմավորմանը (տե՛ս նույն տեղում. 12), ինչն առավել ցայտուն է արտահայտվում, երբ լեզվակիր անհատը երեխա է: Աշխարհի լեզվական պատկերը կերտվում է լեզվում ամրագրված հասկացությունները մեկ ընդհանուր պատկերում համակարգելու արդյունքով: Քանի որ աշխարհի պատկերը՝ որպես խճանկար, կազմված է հասկացություններից և դրանց միջև առկա կապերից, այն հաճախ անվանվում է *աշխարհի հասկացության պատկեր* (տե՛ս Хроленко 2009: 56), որտեղ դրոշմված են յուրաքանչյուր ազգին հատուկ էթնո-մշակութային առանձնահատկությունները: Աշխարհի պատկերի ազգային յուրահատկությունը պայմանավորված է դրանում այս կամ այն հասկացությունների առկայությամբ կամ բացակայությամբ, դրանց փոխադարձ կապերով և արժեքաբանական աստիճանակարգությամբ (տե՛ս նույն տեղում. 56):

Ազգային լեզուն ստեղծում է աշխարհի յուրահատուկ պատկերը և յուրովի է տրոհում աշխարհը, ունի հասկացության դաշտի կերտման յուրահատուկ միջոցներ: Լեզվակիր անհատի խոսքը և շրջապատող իրականության ընկալումը ձևավորվում են այդ պատկերին համապատասխան, ինչը վկայում է լեզվի մեջ մարդու աշխարհընկալման ամրագրվածության մասին: Այսպես՝ երեխաները վաղ

հասակում մշակում են իրենց յուրօրինակ լեզուն, ինչը վկայում է նրանց կողմից աշխարհի աստիճանական ընկալման մասին:

Այսպիսով, լեզուն շրջապատող իրականության մասին մարդու գիտելիքի կազմավորման և գոյության, ինչպես նաև պահպանման և փոխանցման կարևորագույն միջոց է, իսկ աշխարհի լեզվական պատկերը աշխարհի մասին մարդկային գիտելիքի ամբողջությունն է՝ ամրագրված լեզվում: Յու.Ապրեսյանի բնորոշմամբ՝ «յուրաքանչյուր բնական լեզու աշխարհընկալման և աշխարհի կարգավորվածության, հասկացության դաշտի կերտման որոշակի միջոց է: Դրանում արտահայտված իմաստները միավորվում են հայացքների ընդհանուր համակարգում, այսպես կոչված կոլեկտիվ փոխափայտության մեջ, որը պարտադրվում է յուրաքանչյուր լեզվակիր անհատի» (տե՛ս Хроленко 2009: 55):

Լ.Վիգոտսկին գտնում է, որ «լեզվի միջոցով է իրականանում մեր մտածողությունը՝ որպես փորձի ներքին համակարգային կարգավորվածության արտացոլում» (Выготский 2000: 195):

Երեխայի կողմից մայրենի լեզվի յուրացումը տեղի է ունենում մտքերի ներքնայնացման միջոցով: Երեխան որպես մայրենի լեզու է ընկալում այն լեզուն, որով խոսում են իր շրջապատում, այն լեզուն, որը նա ավելի հաճախ է լսում: Երեխան ճանաչում է աշխարհն այն հասկացությունների միջոցով, որոնք գոյություն ունեն իր մայրենի լեզվում, ասել է, թե՛ իր մայրենի լեզվի կերտած աշխարհի լեզվական պատկերի միջոցով:

Հայտնի է, որ տարբեր լեզուների կրողները նույն երևույթն ընկալում են տարբեր կերպ՝ հենվելով իրենց մայրեի լեզվի հասկացության կազմի վրա: Կարելի է ասել, որ հենց լեզուն է արտացոլում լեզվական-մշակութային իրականությունը, իր մեջ կրելով տվյալ

ազգի և հասարակության բարոյահոգեբանական, կրոնական, մշակութային և ազգային մտածելակերպով (մենթալիտետով) պայմանավորված առանձնահատկությունները:

Ասվածից ակնհայտ է, որ լեզվամշակութային միջավայրի դերը «փիլիսոփայող երեխայի» ինքնուրույն, վերլուծական, քննադատական, կշռադատված մտածողության ձևավորման և զարգացման գործում կարևոր խնդիր է: *Փիլիսոփայությունը երեխաների համար* ծրագիրը «հանրամատչելի», «սիրողական», կամ պարզապես «երեխայական» փիլիսոփայություն չէ: Այն լուրջ գիտատեսական հիմնախնդիրների հարմարեցումն է երեխաների ընկալման յուրահատկություններին: Ուստի ԱՄՆ-ում մշակված և մի շարք այլ երկրներում տարածում գտած *Փիլիսոփայությունը երեխաների համար* ծրագրի սկզբունքների և այդ երկրներում դրա իրականացման հարուստ փորձի հիման վրա հայ

իրականությանը համապատասխան ազգային տարբերակի մշակումը և ներմուծումը ՀՀ նախադպրոցական ու դպրոցական կրթական համակարգեր՝ այն համապատասխանեցնելով հայ լեզվամշակութային միջավայրի յուրահատկություններին, ժամանակի պահանջներին և ազգային խնդիրներին, կնպաստի հայ մանկան՝ որպես «փիլիսոփայող երեխայի» ձևավորմանն ու բազմակողմանի կայացմանը, ինչն էլ կդառնա մեր հասարակության, մեր երկրի առաջադեմ և կայուն ապագայի գրավականը:

Հասկանալի է՝ մի հողվածի շրջանակներում հնարավոր չէ ավարտուն կերպով իրականացնել այսքան ծավալուն և հրատապ խնդրի լուծմանն ուղղված տեսական և գործնական բազմակողմանի ուսումնասիրությունը: Այն կդառնա հետագա հետազոտությունների օբյեկտ:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հովհաննիսյան, Հ. (2015): «Վաղ տարիքում փիլիսոփայական մտածողության զարգացման հեռանկարները հայ իրականության մեջ»: *Իմաստություն* գիտական հոդվածների ժողովածու (գլխ. խմբ. Բրուտյան Գ.), 2(3), 2014 (էջ 56-75): Երևան, *Տիգրան Մեծ* հրատարակչություն:
2. Lipman, M. (2003). *Thinking in Education*, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University press, 304p.
3. Выготский, Л.С. (2000). *Психология*. Москва: изд-во ЭКСМО-Пресс, 1008 с.
4. Маслова, В.А. (2004). *Когнитивная лингвистика*. Учебное пособие. Минск: изд-во *ТетраСистемс*, 256 с.

5. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) (2009). Азимов, Э.Г., Щукин, А.Н. (ред.). Москва: изд-во ИКАР.
6. Словарь лингвистических терминов (2010). Жеребило Т.В. (ред.). Изд. 5-е, испр-е и дополн. Назрань: изд-во *Пилигрим*.
7. Хроленко, А.Т. (2009). *Основы лингвокультурологии*. Учебное пособие для филологов и культурологов. Пятое издание. Москва: изд-во Флита: *Наука*, 184 с.
8. Юлина, Н.С. (1996). *Философия для детей*. Москва: изд-во ИФРАН, 241 с.
9. Языковые контакты: краткий словарь (2011). Панькин, В.М., Филиппов, А.В. (ред.). Москва: изд-во *Наука*.

ԼԵԶՎԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ ԵՎ «ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՂ» ԵՐԵԽԱՅԻ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հաշվի առնելով մեր օրերում կրթությանը, գիտությանը, դաստիարակությանը վերաբերող հարցերի նկատմամբ մշտական ուշադրությունը և հատկապես երիտասարդ սերնդի աշխարհայացքային կրթության ձևավորման և զարգացման խնդրի կարևորությունն ու հրատապությունը՝ հողվածում առաջին անգամ առաջադրվում է «փիլիսոփայող երեխայի» աշխարհայացքի և դրա ձևավորմանը նպաստող լեզվամշակութային միջավայրի փոխադարձ կապի ուսումնասիրության խնդիրը:

Խնդիր է դրվում է ստեղծել դիտարկվող ծրագրի ազգային տարբերակը՝ ըստ հայ լեզվամշակութային միջավայրի յուրահատկությունների, ժամանակի պահանջների և ազգային խնդիրների, ինչը կնպաստի ՀՀ նախադպրոցական ու դպրոցական կրթական

համակարգերում «փիլիսոփայող երեխայի» ձևավորմանն ու բազմակողմանի կայացմանը:

Հետազոտությունը որպես այդպիսին նախագծային է և նպատակ ունի գիտական հանրության ուշադրությունը կենտրոնացնել առաջադրված խնդիրների վրա, որոնց բազմակողմանի ուսումնասիրությունը հետագա դիտարկումների օբյեկտ կդառնա:

Հանգուցային հասկացություններ. «փիլիսոփայող երեխա», հետազոտողների ընկերություն, լեզվամշակութային միջավայր, սոկրատեսյան երկխոսություն, արժեքաբանական բառ, վերացական բառ, աշխարհի լեզվական պատկեր, լեզվական գիտակցություն, լեզու և մտածողություն:

Satenik KUZANYAN

LINGUOCULTURAL ENVIRONMENT AND THE “PHILOSOPHIZING” CHILD

ABSTRACT

Taking into consideration current continual attention to the questions concerning education, science, upbringing and especially the importance and urgency of younger generation's ideological education formation and development, in the present article is advanced the issue of investigation of the interrelation of “philosophizing child's” worldview and linguocultural environment that influences on the formation of the latter.

In the article it is suggested to develop the national variant of the concerned program according to the specifics of Armenian linguocultural environment, time requirements and national issues that will promote the formation and comprehensive implementation of “Philosophizing child's” personality in the preschool and school educational systems of RA.

The investigation is projective in its nature. Its aim is to concentrate the interest of scientific

community on the advanced issues, the comprehensive study of which will become the object of further observations.

Key concepts: «philosophizing child», community of inquiry, linguocultural environment, socratic dialogue, axiological word, abstract word, language picture of the world, language consciousness, language and thinking.

Տառնիկ ԿՈՉԱՆՅԱՆ

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ СРЕДА И «ФИЛОСОФСТВУЮЩИЙ» РЕБЕНОК

РЕЗЮМЕ

Учитывая постоянное внимание современности к вопросам касательно образования, науки, воспитания и, особенно, важность и urgency вопроса формирования мировоззренческого образования молодого поколения, в статье впервые выдвигается проблема исследования взаимосвязи мировоззрения «философствующего ребенка» и способствующей его формированию лингвокультурологической среды.

Предлагается создать национальный вариант рассматриваемой программы согласно особенностям армянской лингвокультурологической среды, требованиям времени и национальным проблемам, что способствует формированию и многостороннему становлению

«философствующего ребенка» в дошкольных и школьных учебных системах РА.

Исследование само по себе проектное, которое направлено на то, чтобы сосредоточить внимание научного общества на выдвинутые проблемы, многостороннее исследование которых станет объектом дальнейшего рассмотрения.

Ключевые понятия: «философствующий ребенок», сообщество исследователей, лингвокультурологическая среда, сократический диалог, аксиологическое слово, абстрактное слово, языковая картина мира, языковое сознание, язык и мышление.

ՓՈՔԻ ՄՅԵՐ. ԸՆԴՎՁՈՂ, ԹԵ՞ ՕՏԱՐՎԱԾ ՀԵՐՈՍ

Էպոսի կերպարների քննությունն անսահման հնարավորություններ է ընձեռում ազգային հոգեկերտվածքի ուսումնասիրման տեսանկյունից, այն թույլ է տալիս ներթափանցել էպոսաստեղծ ժողովրդի ենթագիտակցական և անգիտակցական ոլորտներ և վերծանել այդ գաղտնարանի ծածկագրերը: «Ժողովրդի հոգին հասկանալու համար հարկավոր է ներթափանցել նրա երազների մեջ: Ժողովրդի երազներն են նրա էպոսը, նրա հեքիաթները, նրա պոեզիան: ... Ժողովրդի ենթագիտակցական հոգին էպոսում արտահայտում է այն ամենը, ինչը նա ծածուկ է տեսնում և ինչից վախենում է: Այդ ենթագիտակցական ուժերում է ամփոփված ողջ անցյալն ու ապագան» (Виславац 1995: 346, 351): Էպոսն իր մեջ ամփոփում է ժողովրդի խորախորհուրդ իմաստությունն ու պատգամները գալիք սերունդներին. «Այս իմաստով հայոց էպոսը ոչ թե դաս, այլ ամբողջական համակարգված դասընթաց է ձևակերտել՝ իր հերոսների ճակատագրի, վարքի և սխալների ճիշտ ընթերցում-մեկնությունը վստահելով ապագայի մեկնիչներին» (Ավետիսյան 2013): Հայկական էպոսն իր մեջ խտացրել է հայի աշխարհայացքի, աշխարհընկալման ողջ համակարգը, հիրավի այն հայ ժողովրդի գլուխգործոց ստեղծագործությունն է: Ամենին պատահական չէ, որ էպոսի թեմային անդրադառնալիս հայ մտավորականներն այն համարել են հայկական մշակույթի բարձրակետը, ոմանք նույնիսկ սրբացրել՝ համարելով հնագույն հեթանոսական Աստվածաշունչ (Արմին 2007), այն չընդունելով սոսկ որպես ժողովրդի ստեղծագործական մտքի հղացք: «Մեր էպոսն ինձ

համար ուղղակի հայ ողջ մշակույթի գագաթն է: Հենց Փոքր Միերի ճյուղը ...» (Մաթևոսյան 2005. 51),- ասա, թե որքան է արժևորում էպոսը Հր.Մաթևոսյանը: Էպոսի հերոսների վարքն ու բարքը, նրանց սխալներն ու սխալները խորհելու տեղիք են տալիս, դրանք կարծես յուրօրինակ գաղտնագրեր են, որ կարիք ունեն վերծանման, մեր անգիտակցականի խորքերից մի ժամանակ ազատված խորհուրդներ են, որոնց անտեսումը կարող է կործանիչ լինել մեզ համար: «Ինչու էր Հր.Մաթևոսյանը շեշտադրում՝ «Հենց Փոքր Միերի ճյուղը», որովհետև նրանում առավել քան ողբերգականորեն խտացած է Սասնա գարմի նախորդ սերունդների սխալ վարքագծի ճակատագրականությունը, ինչը էպոսի նախորդ ճյուղերում հնչեցվել էր որպես վտանգված ինքնության ահազանգ» (Ավետիսյան 2013):

Փոքր Միերը, թերևս, հայկական էպոսի ամենաառեղծվածային կերպարներից է, նա կարծես մեր ժողովրդի ենթագիտակցական և անգիտակցական մղումների խորախորհուրդ մարմնավորումն է: Փոքր Միերը նաև ամենահակասական կերպարներից է: Շատ հետազոտողներ յուրովի են մեկնաբանել Փոքր Միերի կերպարը՝ նկատելով թաքնված խորհուրդներ, անբացատրելի վարքաձև: Այսպես է նրան տեսել նաև մեծանուն հայ բանաստեղծ Ավ.Իսահակյանը՝ ընդգծելով Միերի երկակի բնույթը. «Էպիկական Միերը դիալեկտիկ հակասությունների մի կոմպլեքս է. նա բարի է, նա չար է, վերջնական սինթեզի մեջ բարի է: Կարծես ժողովուրդը կործանել է իր հեթանոսական մեհյանները և քրիստոնեական տաճարները և նրանց քարերից նոր շաղախով

բարձրացրել է իր մոնումենտալ նոր շենքը – Մհերին՝ մարգարեական լուսապսակով զարդարված» (Իսահակյան 1977. 157, 166): Ի տարբերություն էպոսի մյուս դյուցազունների՝ նրան բոլորովին այլ ճակատագիր է բաժին հասել: Փոքր Մհերը կարծես բնականի և գերբնականի սահմանագծում մոլորված ոգի լինի, որն անվերջ դեգերումների մեջ է: «Ներսի մեջ աճող երկակի գոյություն ուներ, որ մեկ էլ տեսար ինքն իր դեմ հակադիր կեցվածքների էր վերածվում: Մեկը ներհակ, անհնազանդ խռովարարի ըմբոստությունն էր, որ հանում էր բոլորի դեմ, անհաշտ էր պահում աշխարհի հետ, երկրորդը ստիպում էր կյանքը, անգամ իրեն անհասկանալի, անհայտ ինչ-որ բանի նվիրաբերել, լինել անընդհատ շրջապատյա ճանապարհների վրա: Մի գործությունն օտարում էր աշխարհից, երկրորդը անապատներում թափառական դարձնելով՝ նպաստում էր անտեսանելի աշխարհի դռները որոնելուն» (Խեչոյան 2014. 94):

Նրա առեղծվածային բնույթը նկատվում է հենց ծնված օրից, երբ հարազատները զարմանում են նրա խուփ ձեռքը տեսնելով, իսկ այն բացելուց հետո՝ մի կաթիլ արյունը նկատելով.

«Թորոս առավ ըզողան, տեսավ.
 Չմանուկի ձեռք մաժեց, մատներ բացվան.
 Տեսավ, կաթ մի արյուն ձեռքի մեջ.
 Ասաց.- Հայ, հայ, թե քար էտր մուտ տա,
 մուտ տա,
 Հող չի կարնա պահի.
 Չաշխարհ արեր է կաթ մի արուն,
 Դրեր է ի մեջ ձեռքին:
 Թե որ էդի մնաց
 Էդոր մոտեն զարմանալի բան տելնի»
 (Մասունցի Դավիթ հայկական ժողովրդական էպոս 1939. 327):

Ինչ է հուշում մեզ այս դիպվածը. մի՞թե Մհերի ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր նրա ծննդյան առաջին իսկ օրվանից, չէ՞ որ քեռի Թորոսի կանխատեսումն իրականություն է դառնում, մի՞թե լույս աշխարհ գալով՝ Մհերն արդեն դատապարտված էր. ամեն ինչ ի վերուստ կանխորոշված էր, և նա պարզապես եկել էր խաղալու իրեն բաժին հասած դերը: Իսկ սա նշանակում է, որ նա ազատվում է որևէ պատասխանատվությունից, և զուր են նրան ուղղված բոլոր մեղադրանքները: Այս դեպքում հարց է ծագում, ինչու՞ է հայ ժողովուրդն իր վերջին դյուցազունին դատապարտել այսպիսի ճակատագրի: Փոքր Մհերի կյանքը ներթափացված է ողբերգականությամբ: Մանկուց նրան ուղեկցում է որբության զգացումը, որից ազատվելու համար նա որոշում է գտնել հորը, սակայն այս քայլն ավարտվում է հոր հետ մենամարտով և վերջինիս կողմից բանադրմամբ, որն էլ սկիզբ է դնում նրա հետագա դեգերումներին և ավարտվում աշխարհից մեկուսանալով: Ամենուր նրան ուղեկցում է օտարվածության և լքվածության զգացումը: Նա փորձում է փախչել անցյալից, սակայն իր ներկան ևս ոչինչ չի խոստանում, կյանքն սոսկ դատապարտվածության մի զգացում է, որի դեմ Մհերը փորձում է ընդվզել. նա Աստուծուց կռիվ է պահանջում՝ այդպիսով ցանկանալով ձերբազատվել այն դաժան վիճակից, որն իրեն բաժին էր հասել: Նա իր վրա է կրում ողջ մարդկության հոգսը, անարդար աշխարհը փոխելու անգործությունը ստիպում է նրան այդ աշխարհից հեռանալ:

«... Փոքր Մհերը հայոց առաջին escapist փախստականն է,- այսպես է բնորոշում նրան Ա.Ռսկանյանը,- հայրենի հողը չափազանց թույլ ու փխրուն է դառնում Մհերի ու նրա ձիու ոտքերի տակ, չի դիմանում սրանց ծանրությանը, նա իր վրա է կրում սեփական հոր

անեծքը և ահա այդ մեծ Հրաժարվողը պարփակվում է ժայռի մեջ, հայտարարելով, որ աշխարհը չար է, հողը ծերացել և խաբուսիկ է դառել, որ ինքը դուրս կգա լույս աշխարհի այն ժամանակ, երբ աշխարհը քանդվի ու նորից վերաշինվի: Պատմական ժամանակից խույս տված և Հավերժության մեջ պարփակված այդ տիպիկ մարգինալը կանգնեց հայոց Սփյուռքի սկունքներում» (Ոսկանյան 1993): Ինչպես տեսնում ենք՝ Փոքր Միերը հայոց ինքնության հարացույցում ունի իր ուրույն նշանակությունը, նա հայոց ինքնության արքետիպերից է: Մակայն Ա.Ոսկանյանի մեկնաբանության մեջ մի տեսակ հանդիմանություն է նկատվում, ինչը տարիներ անց նա այսպես է մեկնաբանում. «Միերի մեղավորության մասին թեզին հասնելով, տողերիս հեղինակը ստիպված է ընդհատել իր դատողությունների ընթացքը, խոստովանելու համար, որ շփոթված է: Քանի որ տարիներ առաջ Փոքր Միերի թեմային նրա անդրադառնալու հիմնական պատճառը վրդովմունքն է եղել: Հասարակական նորոգության եռանդով ներշնչված հեղինակը Միերին հայոց առաջին փախստական-էսկապիստն է համարել, որը նախնյաց ավանդական կարգի մեջ հենարան չգտնելով՝ նեղացել է աշխարհից, ապաստան գտել Ագռավաքարում և այսպիսով հիմք դրել հայերիս նեղացած, այսինքն, պատասխանատվությունից խուսափող հերոսների շարքին: Հեղինակն այժմ բոլորովին վստահ չէ, որ ճակատագրի քմահաճույքին թողնված խեղճ որբուկն ընտրության հնարավորություն ունեք: Նա ուզում է հասկանալ, այս ինչպես եղավ, որ տոհմի պատմության կեռմաններում կուտակված ողջ ծանր բեռն իր անտանելի ահռելիությամբ հանկարծ բարդվեց անձնող մնացած այդ հսկա մանուկի փխրուն ուսերին» (Ոսկանյան 2004.82): Այսպիսով, Ա.Ոսկանյանը այդուհանդերձ արդարացնում է Միերի փախուստը՝

հանգելով այն մտքին, որ վերջինս այլ ելք չուներ, նա դատապարտված էր «...Միերն այլևս խնդրելու բան չունի... Ժայռի ճեղքվելը սեփական արդարության չափանիշ կարգելով՝ նա փաստորեն ինքնուրույն որոշում է ընդունում: Դա փոքրիկ մի ապստամբությունն է, որից սկիզբ է առնում հայերիս՝ դիցաբանական համառությամբ վերարտադրվող «բարոյական հաղթանակների» անվերջանալի շարանը: Հաղթանակներ, որ մենք մշտապես տանում ենք *դայրացած հողի* և *չար* աշխարհի նկատմամբ» (Ոսկանյան 2004. 84): Գիտակցելով աշխարհի չարությունն ու հողի դալբացումը՝ Միերն իրեն օտարված և դատապարտված է զգում: «Միերն ստիպված էր հեռանալ եռաչափ գոյաբանական աշխարհից իր նախնիների սխալների պատճառով, քանզի նրանք՝ պապն ու հայրը, բավարար չափով խոհեմ չէին եղել երկրի նյութական և հոգևոր գանձերին տեր լինելու գործում, վտանգել էին իրենց և սերունդների ինքնությունը, ահա թե ինչու ծնողների հոգիները նրան հավերժ փրկության են մղում, իսկ համազգային միջակայան աշխարհագրությունը անվերջ վերադարձի գործառույթ շնորհում: Մենք՝ հայերս, սպասում ենք Միեր փրկչի հայտնությանը» (Ավետիսյան 2015): Այսպիսով, Միերի հեռացումը կամ օտարումը միակ լուծումն էր՝ կուտակված մեղքի ահռելի բեռի թթափման միակ առհավատչյան: Մակայն կյանքի արհավիրքներին դիմակայած ազգի վերջին դյուցազունը չէր կարող համակերպվել և հնազանդվել իր դժխեմ ճակատագրին՝ իր ներսում կրելով այդ խռովքը և փակվելով Ագռավաքարում՝ նա լիովին օտարված չէ, արտաքին աշխարհը չի դադարել գոյություն ունենալ նրա համար:

Պատմության տխուր դասերը յուրացրած հայը, ենթարկվելով դաժան փորձությունների, այդուհանդերձ չի դադարում հավատալ, նա կռիվ ունի աշխարհի հետ, այն անարդար աշ-

խարհի, որում կարծես ինքն այլևս օտարված է, այն աշխարհում, որտեղ արդարության հաստատման անվերջանալի կռիվ ունի: Ցեղասպանություն վերապրած հայը ցայսօր այդ անարդար աշխարհից պահանջում է ճանաչում և հատուցում, բայց կարծես թե աշխարհը չի շտապում արձագանքել: Հայը կարծես չի ուզում հավատալ, որ ինքն այլևս անելիք չունի. իր էպոսի վերջին դյուցազունն այդ հուսահատությունը փարատելու մի վերջին փորձ է անում. Մհերն Աստծուց խնդրում է.

«Որ կամ կռիվ մի տա իրեն,
Կամ իրեն ամանաթ առնի» (Մասունցի
Դավիթ հայկական ժողովրդական էպոս
1961. 318):

Այստեղ արտառոց մի երևույթ է պատահում. Աստված հրեշտակների գորք է ուղարկում նրա հետ կովելու, սակայն այդ մենամարտը հաղթող չի ունենում: Մհերի այս խնդրանքն էլ է անհասկանալի հետևանք ունենում: Նա չի հասկանում՝ ինչու այդպես եղավ, չէ՞ որ իր հորդորը այլ էր, նա կասկածներ ունի, փորձում է հասկանալ՝ ո՞րն է իր մեղքը և արդյո՞ք մեղավոր է.

«Կանգնի, իմ թուր գարնետ էդ քարին,
Թե կտրեց, ես չեմ մեղավորցեր,
Թե չկտրեց, մեղավորցեր եմ:
Թուր որ էզար քարին,
Քար երկու կողմեն փեղկվավ,
Ինք, իր ձին գնացին մեջ.
Քար էկավ, իրար կպավ» (Մասունցի
Դավիթ հայկական ժողովրդական էպոս
1961.318):

Փաստորեն Մհերն ինքը կասկածում է իր անմեղությանը, նա ուզում է հասկանալ, գուցե ինքը մեղանչե՞լ է որևէ հարցում, և այդ է պատճառը, որ աշխարհը նրան չի հանդուրժում: «Աստծո կողքին արարելու համար, էպոսի լեզվով՝ *Ազոավի քարի* մեջ բնակվելու համար անհրաժեշտ է վերջնականապես և

անվերապահորեն վստահ լինել սեփական էության մեջ: «Քարը» չի հանդուրժի աննշան մեղավորությունը՝ այդ թագավորություն մուտք կունենա միայն նա, ով Աստծո Գառան պես անմեղ է» (Շահվերդյան 2001.110): Ժայռի բացվելը Մհերին նշան է, նրան տանջող հարցերից գեթ մեկը անպատասխան չի մնում, նա անմեղ է, բայց այս դեպքում մեկ այլ հարց է ծագում. ինչու՞ է նա արժանացել այսպիսի ճակատագրի:

Մի պահ թվում է, թե Մհերը որոշում է հեռանալ՝ պարզապես հոգնելով պայքարելուց: Շատ հետազոտողներ են նրան համարում փախստական, խռովյալ հերոս, անգամ մեղադրում իր այդ որոշման համար, սակայն էպոսը թույլ է տալիս այլ բան կարծել. նա այլ ելք չունի: Նա անվերջ պայքարում է իրեն բաժին հասած դառը ճակատագրի դեմ: Անգամ առժամանակ փակվելով Ագոավաքարում՝ նա չի կորցնում իր հույսը, նա դուրս է գալիս ժայռից ստուգելու հողի ամրությունը, ստուգելու՝ արդյո՞ք աշխարհը նորոգվել է: Ա.Ոսկանյանը Մհերի՝ ժայռում փակվելը համարում է ոչ արդարացված՝ նշելով, որ այդ հարցում նրա հայր Դավիթն ավելի շատ պատճառներ ուներ «չար» աշխարհից խռովելու. «Եթե աշխարհի «չար» լինելը արտաքին ճնշումներով բացատրվեր, ապա ժայռում փակվելու շատ ավելի մեծ հիմքեր պիտի ունենար Դավիթը, որը ստիպված էր մշտական և կատաղի պայքար մղել Մսրա Մելիքի եքսպանսիոնիզմի դեմ» (Ոսկանյան 2004.85): Առաջին հայացքից միանգամայն տրամաբանական է թվում այս բացատրությունը, այդուհանդերձ կարելի նկատել, որ խնդիրն այն չէ, որ Դավիթն անընդհատ ստիպված է եղել պայքարել հանուն հայրենի հողի ազատագրման, քանի որ Փոքր Մհերն այս հարցում առնվազն չի զիջում հորը, այլ այն, որ Մհերն իր վրա կրում էր բանադրվածի ծանր

լուծը: Եթե համեմատենք հոր և որդու կյանքը, ապա կնկատենք թե՛ նմանություններ, թե՛ էական տարբերություններ, որոնց արդյունքով նրանց ճակատագրերը տարբեր ընթացք ունեցան: Ե՛վ Դավիթը, և՛ Միերը ջանք չենք խնայել հայրենի հողի պաշտպանության համար՝ վտանգելով իրենց կյանքը և գրկանքներ կրելով: Նրանց երկուսին էլ մանկուց ուղեկցել է որբության զգացումը, սակայն հարկ է նկատել, որ Միերի դեպքն այլ էր: Ի տարբերություն Դավթի, որի լույս աշխարհ գալու համար ծնողները նվիրաբերեցին իրենց կյանքը, Միերն այլ կերպ է զգում որբության ծանրությունը: Ի վերջո այդքան փափագելով գտնել հորը՝ նա հայրական անեծքին է արժանանում. իր անվերջանալի դեգերումներից հոգնած՝ նա հանգուցյալ ծնողներին է դիմում՝ իրեն ուղղորդելու: Հենց նրանք էլ խորհուրդ են տալիս փակվել Ագռավաքարում: Այսպիսով, կարծել, թե Դավիթն ավելի շատ պատճառներ ուներ ժայռում փակվելու, ճիշտ չէ: Էպոսում մենք տեսնում ենք Միերի տառապանքը, նրա երկմտանքը: Ժայռում փակվելու որոշումը ինչ-որ իմաստով թելադրված էր նրան, այդ խորհուրդ տվեցին հանգուցյալ ծնողները, դա էր նրան հուշում Աստծու հրեշտակների հետ մենամարտը, ժայռը թրով կիսելու նրա պայմանը, «հողի դալբացումը». այս ամենն էլ հանգեցրեց այդ վճռին:

Ագռավաքարում Փոքր Միերի փակվելու ինքնատիպ մեկնաբանություն է ներկայացնում Ավետիսյանը, ըստ որի՝ Փոքր Միերին Ագռավաքարում փակելը վտանգված սերմը փրկելու հավատավոր ճիգ էր, մինչև հայոց միտքն ու ոգին զորություն կստանային գատորոշելու և վնասագերծելու մեր տեսադաշտից խուսափող անիրական թշնամուն (Ավետիսյան 2013): Այս կերպ, փաստորեն, Միերի հեռացումն արդարացված է. դա ժամանակ շահելու հուսահատ մի փորձ է, այլ ոչ թե հրա-

ժարում կամ սեփական խնդիրների լուծման անկարողության գիտակցումով պայմանավորված թուլակամության դրսևորում: Նրա առժամանակյա բացակայությունը պարզապես հուսահատության արդյունք չէր, Միերի ոչ-ը սոսկ մերժում չէր, այլ ընդվզում: Միերն ընդվզեց աշխարհի կարգի դեմ, նա ոչ ասաց «չար» աշխարհին, նա ձեռնոց նետեց անգամ Աստծուն՝ և չպարտվեց, և չհաղթեց: Միերի ընդվզումը սովորական ընդվզում չէր, նա միայն իր դժբախտ ճակատագրի դեմ չէր ընդվզում, այլ աշխարհակարգի, նրա ընդվզումը մետաֆիզիկական էր. «Մետաֆիզիկական ընդվզումը մարդու ապստամբությունն է իր բախտի և ողջ աշխարհակարգի դեմ: Այդ ընդվզումը մետաֆիզիկական է, քանի որ վիճարկում է մարդու և տիեզերքի վերջնական նպատակները: Ստրուկը բողոքում է իրեն բաժին հասած ստրկական վիճակից, մետաֆիզիկական ընդվզողը բողոքում է իրեն բաժին հասած բախտից, որին արժանացել է իբրև մարդկային ցեղի ներկայացուցիչ: Ապստամբած ստրուկը չի հաշտվում իր հանդեպ տիրոջ վերաբերմունքի հետ, մետաֆիզիկական ընդվզողը հայտարարում է, որ ինքը գրկված և խաբված է աշխարհի կողմից» (Kamio 1990:135): Եվ իսկապես, Միերը, ժայռում փակվելով, չէր ցականում պարզապես փախչել իր դժիսեմ բախտից, նա իր անձնական ճակատագրի համար չէր սրտնեղել, նրա բողոքն ավելի խորն արմատներ ուներ, նա ընդվզում է աշխարհակարգի դեմ, նրա մեջ է հայ ժողովուրդը արտացոլել իր բողոքն առ Աստված, ավելին, այդ ընդվզման հիմքում միայն բողոքը չէ, նրանում կա նաև սպասում, նա դեռ անելիք ունի, բայց սպասում է իր ժամին.

«...աշխարք ավերվի, մեկ էլ շինվի,
Երբոր ցորեն եղավ քանց մասուր մի,
Ու գարին եղավ քանց ընկուզ մի,

Էն ժամանակ հրամանք կա, որ էլնենք էդտեղեն» (Սասունցի Դավիթ հայկական ժողովրդական էպոս 1961. 319, 320):

Ինչպես և Մհերը, հայ ժողովուրդը շարունակում է սպասել այդ լուսավոր ապագային, աշխարհի նորոգությանը և արդարության վե-

րականգմանը: «Ապագայապաշտ է հայը. նրա կյանքի ամենաազդու մղումը լինելիական տենչանքն է. գալոց հավիտենականի կարոտը» (Ասատրյան 1998. 66): Եվ «գալոց հավիտենականի կարոտ»-ը սրտում դեռ սպասում է:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ասատրյան, Հ. (1998): Արթնացի՛ր, հայ մարդ, Երևան:
2. Ավետիսյան, Ս. «Վտանգված ինքնության ահագանգը «Սասնա ծռերում» կամ էպոսի դասերը», Անդին, 6.06.2013, www.andin.am.
3. Ավետիսյան, Ս. «Հայոց հոգու Ագռավաքարը», Գրանիշ, 26.02.2015, www.granish.org.
4. Արմին, Ա. (2007): Հնագույն հեթանոսական Աստվածաշունչ՝ Սասնա ծռեր էպոսը, Լուսինջելես, հ. 1:
5. Իսահակյան, Ավ. (1977): Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան:
6. Խեչոյան, Լ. (2014): Մհերի դռան գիրքը, Երևան:

7. Մաթևոսյան, Հ. (2005): Սպիտակ թղթի առջև, Երևան:
8. Շահվերդյան, Գ. (2001): Փոքր Մհերից դեպի Քրիստոս, Երևան:
9. Ոսկանյան, Ա. Արդյոք Հայաստանը Եվրոպա է, ՀՀ օրաթերթ, 16.12.1993.
10. Ոսկանյան, Ա. (2004): «Homo trickster, կամ էսթետիզմի ծուղակները», Ռուբիկոն, Երևան:
11. Սասունցի Դավիթ, (1939): Հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան:
12. Սասունցի Դավիթ հայկական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1961:
13. Вышеславцев, Б. (1995). “Русский национальный характер”, Вопросы философии, № 6.
14. Камю, А. (1990). Бунтующий человек, Москва.

Արուսյակ ՂԱՐԻԲՅԱԼ

ՓՈՔՐ ՄՀԵՐ. ԸՆԴՎԶՈ՞Ղ, ԹԵ՞՞ ՕՏԱՐՎԱԾ ՀԵՐՈՍ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայկական էպոսի ամենաառեղծվածային կերպարներից է Փոքր Մհերը: Շատ հետազոտողներ յուրովի են մեկնաբանել Փոքր Մհերի կերպարը՝ նկատելով թաքնված խորհուրդներ, անբացատրելի վարքաձև, նրան վերագրելով երկակի բնույթ: Հողվածում փորձ է արվել բացահայտելու այդ երկվության ակունքները, ներկայացնելու խնդրի առարկային վերաբերող որոշ հետազոտողների աշ-

խատանքներ, նոր մոտեցան լույսի ներքո վերլուծելու Փոքր Մհերի կերպարը: Փոքր Մհերի կյանքը ներթափացված է ողբերգականության: Ամենուր նրան ուղեկցում է օտարվածության և լքվածության զգացումը: Նա իր վրա է կրում ողջ մարդկության հոգսը: Լինելով բանադրված և զգալով իր ճակատագրի ողջ ողբերգականությունը՝ Մհերն ընդվզում է աշխարհի կարգի դեմ, նա ոչ է ասում «չար» աշ-

խարհին: Այդ ընդվզումը սովորական ընդվզում չէր. դա մետաֆիզիկական ընդվզում էր:

Հանգուցային հասկացություններ. Էպոս, ազգային հոգեկերտվածք, օտարում, լքվածություն, մետաֆիզիկական ընդվզում:

Arusyak GHARIBYAN

LITTLE MHER : REVOLTING OR ALIENATING HERO?

ABSTRACT

One of the most enigmatic personages of Armenian epic is a Little Mher (Pokr Mher). His personage was interpreted peculiarly by many researchers highlighting the hidden sacrament and inexplicable behavior attributing him a dualistic essence. The aim of the article is to discover the path of dual nature, introducing the works of some researchers concerning the subject matter and analyzing the personage of Little Mher with a different approach. The life of Pokr Mher is ingrained with tragedies. The feeling of alienation and abandonment is accompanying him everywhere. He is bear-

ing a burden of all the mankind. But considering Mher's personage as a refugee and sulky perhaps is a result of hasty approach. Being excommunicated and feeling the whole tragedy of his destiny, Mher is struggling gainst world manner and saying "NO" to the wicked world. His revolt is not a simple as it was not directed to the personal unfortunate fortune, but it is a revolt against the world manner, his revolt is metaphysical.

Key concepts: epic, national mentality, alienation, abandonment, metaphysical revolt.

Арусяк ГАРИБЯН

МГЕР МЛАДШИЙ: БУНТУЮЩИЙ ИЛИ ОТЧУЖДЕННЫЙ ГЕРОЙ?

РЕЗЮМЕ

В статье представлены и проанализированы основные работы исследователей, в которых обсуждается персонаж героя армянского эпоса Мгера Младшего (Покр Мгер). Он является самым противоречивым и загадочным героем армянского эпоса. Многие исследователи по разному интерпретировали его персонаж и поведение, заметив необъяснимые и скрытые мотивы и двойственность его сущности. Вся его жизнь пропитана трагизмом. Всюду

его преследовали чувство заброшенности и отчуждения. Однако, глубоко чувствуя всю тяжесть своей судьбы, он выражает свое несогласие со своей участью и бунтует против «злого» мира. Его бунт необычный, это метафизический бунт против мироустройства.

Ключевые понятия: эпос, национальный менталитет, отчуждение, заброшенность, метафизический бунт.

ԳՈՐԾԱՐԱՐ ԱՆՁԱՆՑ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴՐՄԵՎՈՐՄԱՆ ՀՈԳԵՖԻԶԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆՅՈՒՄԱՅԻՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Խորհրդային տնտեսության փլուզումից հետո ՀՀ տարածքում ձևավորվեցին բոլորովին նոր բնույթի առևտրատնտեսական հարաբերություններ: Պլանային տնտեսությունից ու պետական սեփականությունից շատ արագ անցումը մասնավոր սեփականության ու շուկայական հարաբերությունների իր հետ բերեց բազմաթիվ չնախատեսված խնդիրներ, որոնք մինչև օրս լիարժեքորեն լուծված չեն: Բիզնեսի բնագավառում ի հայտ եկան նոր երևույթներ /կոշտ մրցակցությունը, դրամի արժեզրկման ու սնանկացման վտանգը, շուկայում իր տեղն ունենալու և պահպանելու դժվարությունները և այլն/, որոնք փորձ չունեցող գործարար անձանց համար ստեղծեցին բավականին լուրջ դժվարություններ: Մոցիալ-տնտեսական դժվարություններն ու դրանց հետ կապված անհարմարությունները անդրադարձան մարդկանց ապրելակերպի, նրանց ընդհանուր և հոգեկան առողջության վրա:

Համաշխարհային առողջապահական կազմակերպության (ՀԱԿ) կողմից սահմանված հոգեկան առողջության բնութագրերում կարևորվում է ոչ միայն անձի օրգանիզմում հիվանդությունների բացակայությունը, այլև առօրյա կյանքում նրա ակտիվ գործունեությունը, գործունեության մեջ նրա արդյունավետությունը (Գրիմակ 1989): Ըստ Պ.Անդրիանի՝ սթրեսածին պայմաններում երկարատև ապրելակերպը հանգեցնում է անձի

ֆունկցիոնալ հնարավորությունների անկման, որի հետևանքով իջնում է նրա հոգեկան աշխատունակությունը, գործունեության արդյունավետությունը (Анохин 1975): Ըստ հեղինակի՝ նրա վարքագծի դրսևորումներում դիտարկվում են դուրսագրգռվածության, գերհոգնածության, անքնության, զգայաշարժական համակարգությունների ֆունկցիոնալ խանգարումներ, հուզական ոլորտի անկայունության, ուշադրության ցրվածության, հիշողության կորստի, և այլ բնույթի հակազդումներ: Ըստ Ի.Գ.Մավկինա-Պիխի՝ որպես օրինաչափություն, սթրեսային պայմաններում տևական գործունեությունը անվերապահ հանգեցնում է անձի հետվնասվածքային սթրեսային խանգարումների (Posttraumatic stress Disorder) (Малкина-Пых 2006): Անցումային կամ փոխակերպվող հասարակությունն իր սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական հարաբերությունների շարունակական փոփոխությունների բնութագրերով մոտ է արտակարգ իրավիճակների բնութագրերին (Акимов 2003, Бодров 1995, Майерс 1997): Մյուս կողմից՝ կան երևույթներ, որոնք տեսանելի չեն բոլորի կողմից, որոնք հետագայում վճռորոշ դեր են խաղում գործարար անձանց ձախողումներում (Виткин 1996, Виткин 1996, Малкина-Пых 2006): Այս տեսանկյունից՝ անցումային հասարակության պայմաններում ՀՀ բիզնես բնա-

գավառի համար առաջնային պլան է մղվում գործարար անձի ընդհանուր առողջության ու նրա գործառնության հնարավորությունների ուսումնասիրման հիմնախնդիրը: Մասնավորապես՝ գործունեության արդյունավետությունն ապահովող հոգեկան այնպիսի առանձնահատկություններ, ինչպիսիք են ուշադրության կամածին կենտրոնացման, զգայաշարժական հնարավորությունների նպատակային համագործակցության, ճգնաժամային իրադրություններում հոգեկան հավասարակշռության պահպանման, ժամանակի կառավարման, ճշգրիտ որոշումներ իրականացնելու, ինչպես նաև անսովոր, արտակարգ իրավիճակներում օրգանիզմի ընդհանուր մոբիլիզացման հատկությունները:

Հետազոտությունն իրականացվել է 2013-2014 թթ. ընթացքում: Հետազոտական աշխատանքներին մասնակցել են Երևանի տարբեր առևտրական ձեռնարկությունների 300 գործարար անձինք (120 կին և 180 տղամարդ): Աշխատանքների կազմակերպումն ընթացել է երկու փուլով. առաջին փուլում մեր կողմից մշակված հարցաթերթիկների միջոցով բացահայտել ենք գործարար անձանց կենսագրական և որոշ հոգեֆիզիոլոգիական փոփոխություններ, որոնք սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների դեպքում սովորաբար բնորոշ են մարդկանց (առողջական վիճակի, քնի, ախորժակի, ընդհանուր ակտիվության, ինքնազգացման, էներգետիկ հնարավորությունների բաշխման և ծախսի, ինտիմ հարաբերությունների հաճախականության, քնի ու հանգստի ռեժիմների և այլ տեղաշարժեր): Ուսումնասիրվել են նաև անցումային հասարակությունում գործարար անձանց գործունեության արդյունավետության և նրանց հոգեկան ակտիվության

վրա անդրադարձող գործոնների բազմազանությունը:

Երկրորդ փուլում հետազոտվել են գործարար անձանց հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների դրսևորման նկարագրերը: Որպես հիմնական հետազոտական խումբ՝ ընդհանուր խմբից առանձնացվել են կայուն եկամուտներ ունեցող 90 հաջողակ գործարարներ (45 կին և 45 տղամարդ): Հետազոտությունն իրականացվել է տեպինգ տեստի գրաֆիկական տարբերակի կիրառմամբ (Ра́йгородский 1998), որում բացահայտվում են ուշադրության կենտրոնացման, շարժողական հնարավորությունների մոբիլիզացման ու դրանց ֆունկցիոնալ համագործակցության հնարավորությունները:

Աշխատանքների կազմակերպման այդպիսի դրվածքը նպատակ ուներ նաև բացահայտելու անցումային հասարակությունում «հաջողակ գործարարների» ֆունկցիոնալ հնարավորությունների հոգեֆիզիոլոգիական բնութագրերը, որոնց հիման վրա հնարավորություն է ընձեռվում հետագայում ձևավորելու գործարար անձանց գիտականորեն հիմնավորված ֆունկցիոնալ մոդելը: Անցումային հասարակությունում գործարարների գործունեության ու նրանց անձի վրա անդրադարձող բացասական գործոնների ուսումնասիրման արդյունքներն արտացոլված են թիվ 1 նկարում

Ըստ հետազոտվողների կողմից առանձնացրած բացասական գործոնների կարևորման, որոնց ազդեցությամբ անձի նյարդային համակարգում առաջանում են տևական լարվածության ու յուրահատուկ հոգեվիճակների ֆոն (վախ, տագնապ, սթրես, ներտալիկ երևոյթներ, հենաշարժական համակարգի գործառնության խանգարումներ, և այլն) գործունեության արդյունավետության ցուցանիշների գնահատման առումով ժա-

մանակի մեջ դրանք ունեն խիստ բացասական ուղղվածություն: Ֆիզիոլոգիական մակարդակում դրանք դրսևորվում են անքնության, մղջավանջային երազներով, կծկտուրքնի, մարմնի ջարդարվածության ու հոգնածության, ախորժակի կորստի ձևերով, օրգանիզմի ընդհանուր հյուծվածությամբ:

Ընդհանուր առողջական խնդիրների արտահայտվածության առումով, ըստ գոր-

ծարար անձանց սուբեկտիվ գնահատականի, սիրտանոթային համակարգերում նկատվում են հոգեֆիզիոլոգիական փոփոխությունների համախտանիշներ, որոնք գործարար անձանց ֆունկցիոնալ հնարավորությունների անկման հիմնական բնութագրիչներն են:

Նկ. թիվ 1. Գործարարների վրա ազդող անբարենպաստ գործոնների և առողջության փոփոխությունների արտահայտվածությունը՝ ըստ կարևորման և աղդեցության հերթականության:

Հետազոտվել են նաև գործարար անձանց զգայաշարժական, մոբիլիզացիոն կարողությունների, ուշադրության կենտրոնացման և տեղափոխման ֆունկցիոնալ հնարավորությունների ժամանակային բնութագրերը (աղյուսակ թիվ 1): Ինչպես արդեն նշել ենք հետազոտությունն իրականացվել է Տեպինգ-տեստի օգնությամբ: Հետազոտությունն իրականացվել է 3 փորձով: Ըստ Դ.Ռայգորոդսկու՝ գծանշումների մաքսիմալ տեմպի աճը ֆոնի նկատմամբ 3-5 % և ավելի քանակի դեպքում ստացված արդյունքը հանդիսանում է զգայաշարժական համակարգի բարձր մակարդակի հոգեկան աշխատունակություն, և սթրեսային իրադրությունում անձի ֆունկցիոնալ վիճակի ինքնակառավարման օպտիմալ մակարդակի ցուցանիշ, ֆոնային ցուցանիշների նկատմամբ 5-7 % անկումը, ըստ հեղինակի, համարվում է սթրեսային լարված վիճակի ցուցանիշ: 8-10 % և ավելի անկումը՝ խոսում է սթրեսային արգելակման աստիճանի մասին (Райгородский 1998): Գործարարների՝ փորձից փորձ կատարվող գրաֆիկական շարժումների տեմպի արագացումը ցույց է տալիս նրանց նյարդահոգեկան լարվածության աճը (ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական ուղղությամբ) (Райгородский 1998):

Աղյուսակում արտացոլված հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գործարարների պարզ

շարժողական գործողությունների իրականացման ժամանակ, առաջին «ստուգարքային» սերիայում, հիմնական խմբի միջին տվյալներն ակնառու տարբերվում են ստուգիչ խմբի ցուցանիշներից, չնայած որ հիմնական խմբի կանանց մոտ, համեմատած ստուգիչ խմբի, այդ տարբերությունը նշանակալի չէ: Փորձից փորձ դժվարացող առաջադրանքների իրականացման պայմաններում արժեքային տարբերությունների ցուցանիշներն արտահայտում են գործարարի նյարդահոգեկան լարվածության դինամիկան (Райгородский 1998): Հետագա վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ գործարար անձանց նյարդային համակարգության ֆունկցիոնալ հնարավորություններն առավել զարգացած է հիմնական խմբի գործարողամարդկանց մոտ, իսկ կարճաժամկետ գործողության կատարման ցուցանիշներում հավանական տուգանվելու սպառնալիքի ազդեցության պայմաններում առավելությունը կանանց կողմն է, որոնք ցուցաբերում են նյարդահոգեկան աշխատունակության, ինչպես նաև սթրեսային իրավիճակում հոգեկան հավասարակշռության պահպանման ընդունակություն:

Աղ. թիվ 1

Շարժողական ակտիվության ցուցանիշները (տեպ-թեստով)	Չափումների միջին արդյունքների ցուցանիշները					
	Հիմնական խումբ			Ստուգիչ խումբ		
	կանայք	տղ.-իկ	P	կանայք	տղ.-իկ	P
Շարժ. ակտ. տեպ-թեստով	29±0.5	31±0.6	< 0.05	24±2.3	26±1.4	> 0.05
Սխալները	15±2.1	12±0.3	> 0.05	19±3.1	15±4.4	< 0.001

1-ին սերիա	45±4.4	48±0.7	< 0.001	40±1.3	42±2.4	< 0.001
Միավները	32±3.1	28±0.6	< 0.01	34±0.8	31±4.2	< 0.001
2-րդ սերիա	52±1.3	53±0.8	< 0.001	42±2.4	47±2.1	< 0.001
Միավները	36±1.1	33±0.7	< 0.001	40±1.6	38±1.4	< 0.001
3-րդ սերիա	49±4.6	56±0.9	< 0.001	40±3.3	44±4.6	< 0.001
Միավները	37±5.4	25±0.9	< 0.001	37±3.5	40±1.2	< 0.001

Հետազոտվող խմբերի զգայաշարժական հակազդումների, մոբիլիզացիոն կարողությունների ցուցանիշները:

Հիմնական խմբի տղամարդկանց առաջին «ստուգարքային» գծանշանների թիվը կազմում է 31 ± 0.5 , սխալների թիվը՝ 12 ± 0.3 , մինչդեռ ստուգիչ խմբի կանանց մոտ, համեմատած հիմնական խմբի, այն չնչին է, որը կազմում է 24 ± 2.2 ($P > 0.05$), իսկ սխալները՝ ամենաշատը 19 ± 3.1 ($P < 0.001$): Ստուգիչ խմբի տղամարդկանց մոտ գրաֆիկական տեպինգ-թեստի միջին ցուցանիշը կազմում է 26 ± 1.4 ($P > 0.05$), սխալների թիվը, համեմատած նույն խմբի կանանց ցուցանիշների հետ, փոքր է մոտավորապես 4-ով, սակայն հիմնական խմբի տղամարդկանց համեմատ բավա-կանին լավ արդյունք է (3-ով ավել): Հիմնական խմբի հետազոտվող կանանց շրջանում գծանշանների թիվը կազմում է 29 ± 0.5 ($P < 0.05$), չնայած, որ տղամարդկանց համեմատ տարբերությունը մեծ չէ, սակայն սխալներն էլ անհամեմատ շատ են (15 ± 2.6):

Գրաֆիկական տեպինգ-տեստի ռաջին ստուգարքային փորձի արդյունքներով խմբերի անդամների միջև գոյություն ունեցող տարբերություններն առանձնապես մեծ չեն, սակայն այստեղ անհամեմատ սխալների թիվն է մեծ: Հիմնական խմբի տղամարդկանց կատարած սխալները (28 ± 0.6), համեմատած նույն խմբի կանանց կատարած սխալների (այդ թվում և ստուգիչ խմբի կողմից թույլ տրված բոլոր սխալների) հետ /համապատասխանաբար կազմում է 34 ± 0.8

($P < 0.01$), 31 ± 4.2 ($P < 0.001$), 32 ± 3.1 ($P < 0.01$)/, անհամեմատ փոքր է:

Երկրորդ փորձի ժամանակ, երբ անհրաժեշտ է էլ ավելի արագացնել առաջադրանքի իրականացման տեմպը, ամենաբարձր ցուցանիշները դրսևորվել են հիմնական խմբի հետազոտվողների մոտ, չնայած որ կանանց սխալների արտահայտվածությունը զգալի է: Դա բացատրվում է կանանց հուզականությամբ ու նրանց ներքին լոկուս կոնտրոլի ընդհանրական բնութագրով, քանի որ տղամարդիկ կոնկրետ հանձնարարականների դեպքում կարողանում են անհամեմատ արդյունավետ կենտրոնանալ, քան կանայք: Նկատվում են նաև մտավոր գործողությունների կատարման սխեմատիկ մոդելներ կառուցելու տարբերություններ: Կանայք հակված են գործողությունը տեսնել մասնավոր դետալների մեջ, որը բացատրվում է դրանց կիրառականության ու իրենց համար կոնկրետ պահին հետաքրիք լինելու հանգամանքով: Սակայն այս տարբերությունը կարելի է դիտարկել որպես միտում, քանի որ հավաստիության գնահատման դեպքում $P > 0.05$, հիմնական խմբի տղամարդկանց սխալները կազմում են 36 ± 1.1 ($P < 0.001$): Արդյունքների այդպիսի արտահայտվածությունը պետք է մեկնաբանել այն հանգամանքով, որ տղամարդիկ ան-

համեմատ հակված են ռիսկի (հանդգնության), արկածախնդրության:

Գրաֆիկական գործողությունների երրորդ փորձի ժամանակ խմբերին առաջարկվում էր հնարավորության սահմաններում չիջեցնել առաջադրանքի կատարման տեմպը, բայց և բարելավել գործողությունների կատարման որակը: Արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հիմնական խմբում ընդգրկված տղամարդիկ իրենց գործողություններում կատարած սխալների թիվը 32-ից իջեցրել են 25-ի, նույնիսկ նրանց մոտ ավելացել է գրաֆիկական գործողությունների քանակը (53-ից՝ 56):

Երեք փորձի արդյունքների հիմնական տվյալներն ստանալուց հետո հետազոտվող խմբերի ցուցանիշներում հնարավոր դարձավ կատարելու լրացուցիչ վերլուծություն: Մասնավորապես կարևորվել են այնպիսի ցուցանիշներ, որոնք բնութագրում են գործարար անձանց շարժողական գործողություններում ինքնուրույն մոբիլիզացման հնարավորությունները, գործողությունների կատարման ինտենսիվությունը, ինքավերահսկողությունը: Առանձին վերլուծվել են նաև այնպիսի որակներ, ինչպիսիք են զգուշավորությունը, անհաջողության նկատմամբ վախը: Ինչպես արդեն նշվել է, երրորդ փորձի ժամանակ շարժողական գործողություններում պահանջվում էր ինչպես երկրորդ փորձի դեպքում (հնարավորիս զերծ մնալով սխալներից) գործել նույն առավելագույն տեմպով, քանի որ յուրաքանչյուր «սխալ» գործողության համար նրանց ընդհանուր արդյունքից հանվում է 2 միավոր:

Ինքնուրույն մոբիլիզացման ընդունակությունը գնահատվել է գծանշումների երկրորդ սերիայի արդյունքների աճի հիման վրա: Արդյունքների ելակետը համարվում է

առաջին փորձի արդյունքները, որոնց հետևում էր համեմատվում են մնացած արդյունքները

Հետազոտվող խմբերում սեփական գործողությունների վերահսկման ընդունակությունը կոնկրետ գործողություններում գնահատվել է հետազոտության երրորդ փորձի ընթացքում, որտեղ այդ ցուցանիշը գտնվում է բարձր մակարդակում հատկապես հիմնական խմբի մասնակիցների մոտ: Արդյունքների ցածր ցուցանիշ է գրանցվել ստուգիչ խմբում: Ավելի բարդ առաջադրանքում հիմնական խմբի անդամները իջեցրել են կատարված սխալների թիվը՝ 33-ից մինչև 25, այսինքն՝ 24.2 %: Ստուգիչ խմբի կանանց թույլ տված սխալների թիվը իջնելու փոխարեն ավելացել է 17.5 %-ով, տղամարդկանց մոտ՝ 13 %-ով: Հիմնական խմբի կանանց մոտ այն կազմում է 1 % (36 ± 1.1), երկրորդ սերիայում 37 ± 5.4 : Կարծում ենք, որ այստեղ լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք կա: Հիմնական խմբի տղամարդիկ, հրահանգ ստանալով «ինչքան հնարավոր է գործել արագ, բայց անսխալ», նրանք իրենց մեջ ուժ գտան ավելացնելու շարժողական գործողությունների տեմպը: Նրանց արդյունքները երկրորդ փորձի ընթացքում հավաստիորեն աճել են 53 ± 0.8 -ից մինչև 56 ± 0.9 ($P < 0.001$): Նույն հրահանգի դեպքում կանանց խմբում դիտարկվում է արդյունքների հետևյալ պատկերը. 52 ± 1.3 - ից մինչև 49 ± 4.6 ($P < 0.01$), ստուգիչ խմբի տղամարդկանց մոտ 47 ± 2.1 -ից իջել է 44 ± 4.6 ($P < 0.01$), կանանց մոտ՝ 42 ± 2.4 -ից իջեցրել են 40 ± 4.1 : Չնայած ստուգիչ խմբում նույնպես առկա են որոշ հաջողություններ, սակայն նրանց մոտ գերակշռում է զգուշավորության տակտիկան, քանի որ արդյունքների պահպանման հաշվին նրանց մոտ կատարված սխալներն ավելի են մեծացել:

Տարբերությունների հավաստիության գնահատումն իրականացվել է Ստյուդենտի t չափանիշի կիրառմամբ: t- ցուցանիշիցից ստացված արդյունքը հնարավորություն է տալիս տարբերությունը $P < 0.01$ ի հավանականությամբ հաստատելու, որ արդյունքները վիճակագրորեն հավաստի են: Ստացված արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ բացի հիմնական խմբի տղամարդկանցից և կանանց գերակշռող մասից, ստուգիչ խմբի հետազոտության արդյունքները հուսադրող չեն, չնայած որ առանձին տվյալներ մոտիկ են բավարար համարվելուն:

Գործարար անձանց գործունեության կազմակերպման այդպիսի ոճը նրանց հնարավորություն է տալիս կանխավ գերազանցելու իրենց մրցակիցներին, քանզի միշտ չէ, որ կոշտ մրցակցության այդ բնագավառում մրցակիցների կողմից ճշգրիտ հաշվարկ է արվում “հակառակորդի” հակաքայլերի, նրանց կողմից կիրառվող մրցակցական հնարքների, կիրառվող տեխնոլոգիաների վերաբերյալ: Այստեղ գոյություն ունի անձի ակտիվության դրսևորման մի կարևոր առանձնահատկություն, որում ի հայտ են գալիս գործարար անձանց պահեստային հնարավորությունների մոբիլիզացման ու դրանք նպատակային օգտագործելու թաքնված կարողությունները:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ հիմնական խմբի հետազոտվողներն իրենց գործողությունների կարգավորման ընդունակությամբ ունեն մեծ առավելություն, իսկ բարդ կոորդինացիոն շարժողական հնարավորություններով ցուցադրում են լավագույն արդյունքներ: Միևնույն ժամանակ, նրանք ոչ միայն բարելավում են իրենց գրաֆիկական գործողությունների որակական ցուցանիշները, այլև ավելի մեծացնում աշխատանքի տեմպը: «Վտանգի» դեպքում, երբ յուրա-

քանյուր կատարված սխալի համար նրանցից պակասեցվում է 2 միավոր, շարժողական գործողությունների առավելագույն տեմպի բարձրացման համար նրանք օգտվում են իրենց պահեստային հնարավորություններից: Այստեղ գործում է նաև այն օրինաչափությունը, որ հաջողակ գործարարներն իրենց գործելաոճով սովորական չեն: Եթե նրանք չդիմեն ռիսկի, չունենան հանդգնության ու ոչ ստանդարտ որոշումներ կայացնելու ընդունակություններ ու շատերի համար անհաղթահարելի իրավիճակներում չկարողանան դրսևորել «արկածախնդրություն», հանդուգն ու համարձակ որոշումներ չիրականացնեն, բիզնեսում նրանք հաջողություններ չեն ունենա: Դա միևնույն ժամանակ նրանց անձի համար բնութագրական նկարագիր է: Նրանք գործունեության մեջ հանդես են գալիս որպես զարմանահրաշներ /чудаки/: Թերևս դա է այդ մարդկանց առավելությունը, որը հոգեբանական տեսանկյունից մեկնաբանվում է որպես անձի խորքային հնարավորությունների օպտիմալ օգտագործման կարողունակություն, որն այդպիսի անձանց համար հանդիսանում է նաև առանձնահատուկ բնութագիր:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀԳՎԱԾ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Акимов, О. (2003). Мальный и средний бизнес. Эволюция понятий, рыночная среда, проблемы развития. Москва: Финансы и статистика.
2. Анохин, П.С. (1975). Очерки физиологии функциональных систем. Москва: Медицина.
3. Бодров, В. (1995). Психологический стресс: развитие учения и современное состояние

- проблемы. Москва: Институт психологии РАН.
4. Виткин, Д. (1996). Женщина и стресс. СПб: Питер.
5. Виткин, Д. (1996). Мужчина и стресс. СПб: Питер.
6. Гримак, Л. П. (1989). Резервы человеческой психики. Москва: Полит. литература.
7. Майерс, Д. (1997). Социальная психология. СПб: Питер.
8. Малкина-Пых, И. (2006). Экстремальные ситуации. Москва: Эксмо.
9. Райгородский, Д. (1998). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара: изд. Дом «БАХРАХ».
10. Райгородский, Д. (1998). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара: изд. Дом «БАХРАХ».
11. Райгородский, Д. (1998). Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара: изд. Дом «БАХРАХ».

Վազգեն ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

ԳՈՐԾԱՐԱՐ ԱՆՁԱՆՑ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԱՅԻՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴՐՍԵՎՈՐՄԱՆ ՀՈԳԵՖԻԶԻՈՒԼՈԳԻԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում են անցումային հասարակության, գործարար անձանց՝ արդյունավետության ապահովման ֆունկցիոնալ հնարավորությունների հիմնախնդիրները: Հետազոտական ճանապարհով բացահայտված են գործարար անձանց ֆունկցիոնալ հնարավորությունների դրսևորման հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև գործու-

նության արդյունավետության ապահովման գործոնների համակարգը:

Հանգուցային հասկացություններ. Անցումային հասարակություն, ֆունկցիոնալ հնարավորություն, գործունեության արդյունավետություն հոգեֆիզիոլոգիական բնութագիր:

PSYCHOPHYSIOLOGICAL FEATURES OF EXPRESSION OF FUNCTIONAL ABILITIES OF
BUSINESSMEN IN TRANSFORMATIONAL SOCIETY

ABSTRACT

The article discusses the problems of transformative society and also functional systems of supporting the businessmen' productivity.

Through the experiments there are revealed both psycho-psychological features of the businessmen' functional opportunities and the sys-

tem of factors supporting the businessmen' activity.

Key concepts: transformative society, functional opportunities, effectiveness of the activity, psychophysiological characteristics

Вазген МКՐՏՄՅԱՆ

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ
ВОЗМОЖНОСТЕЙ БИЗНЕСМЕНОВ В ТРАНСФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются проблемы трансформационного общества, а как же функциональные системы обеспечения результативности бизнесмена. Экспериментальным путем выявлены психофизиологические особенности проявления функциональных возможностей бизнесменов, а так же система факторов

обеспечивающий результативность деятельности.

Ключевые понятия: трансформационное общество, функциональная возможность, результативность деятельности, психофизиологическая характеристика.

**ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ԴԵՌԱՀԱՍ ԱՂՋԻԿՆԵՐԻ ՄՈՏ ՄՆՆԴԱՅԻՆ ՎԱՐՔԻ ՇԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌ**

Մենդային վարքի շեղումների առաջացման և զարգացման երևույթի ինքնության ուսումնասիրությունն արդիական խնդիր է ժամանակակից հոգեբանության ասպարեզում: Մասնավորապես արդիական է դեռահաս աղջիկների մոտ սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայազեն և էքստերնալ շեղումների առաջացման սոցիալ-հոգեբանական պատճառների ուսումնասիրությունը:

Տվյալ երևույթների առաջացման հիմնադրյուր մենք տեսնում ենք դեռահասության փուլում ձևավորվող անձնային առանձնահատկությունները, անձնային և սոցիալական ինքնագնահատականը, համապատասխանաբար նաև անձնային և սոցիալական դիրքորոշումները, անձնային, սոցիալական, կրթական, միջսեռային ասպարեզներում ինքնահաստատվելու անձի բնական ձգտումը և դրա հետևանքով սննդային վարքի շեղումների հնարավոր առաջացումը: Այսպիսով, տվյալ հոդվածում ամփոփված հետազոտության իրականացումը մասնավորապես դեռահաս աղջիկների շրջանում առավել արդիական է: Ի սկզբանե իրականացված հետազոտության վերջնականատակն է եղել մի շարք հոգեբանական մեթոդների կիրառման արդյունքով դուրս բերել սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայազեն և էքստերնալ շեղումներ ունեցող դեռահաս աղջիկների մոտ առկա անձնային որակների օրինաչափություն-

ներ՝ նախկինում չուսումնասիրված անձի ինքնադրսևորման ոլորտներում, ինչը հիմք կհանդիսանա քննարկվող սննդային վարքի շեղումների զարգացման կանխման ռազմավարությունների առավել արդյունավետ մշակման և կազմակերպման համար:

Հոդվածում քննարկվող հետազոտությունը ծավալուն աշխատանք է՝ նվիրված սննդային վարքի շեղումների առաջացման հիմքում ընկած սոցիալական դիրքորոշումների ուսումնասիրությանը: Տվյալ հոդվածում ներկայացված են հետազոտության 200 մասնակից դեռահաս աղջիկների շրջանում իրականացված անձնային և սոցիալական ինքնագնահատականը որոշող, բազային համոզմունքներն ու իռացիոնալ դիրքորոշումները բացահայտող թեստավորումների արդյունքները և դրանց վերլուծությունը սննդային վարքի վերոհիշյալ շեղումների առաջացման տեսանկյունից:

Հետազոտությունը ներառել է դիտման, գրույցի և հոգեբանական թեստավորումների մեթոդները: Հոգեբանական թեստավորումների մեթոդի կիրառմանը տրված է առանձնակի նշանակություն:

Ինչպես հայտնի է, հոգեախտորոշիչ թեսթը անձի հոգեբանական հատկանիշների չափման հատուկ գործիք է, որը կազմված է հարցերի և առաջադրանքների համակարգերից և ուղղված է անձի վարքային առանձնահատկությունների բացահայտմանը (Блейхер 1978: 13):

Հոգեախտորոշիչ հետազոտության շրջանակներում հոգեբանական թեստերի անհրաժեշտությունը հիմնավորվում է դրանց օբյեկտիվության, վալիդայնության և արժանահավատության բարձր մակարդակով:

Հոգեախտորոշիչ թեստավորումների մեթոդի կիրառումը տվյալ հետազոտության շրջանակներում թույլ է տվել բացահայտել այն անձնային հատկանիշները և դիրքորոշումները, որոնք նպաստել են հետազոտության մասնակից դեռահաս աղջիկների մոտ սննդային վարքի շեղումների առաջացմանը:

Սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայագեն և էքստերնալ շեղումներ ունեցող դեռահաս աղջիկների անձնային և սոցիալական ինքնագնահատականի ուսումնասիրությունը հատկապես կարևոր է, քանի որ այն լույս է սփռում սննդային վարքի շեղումների առաջացման և անձի ինքնագնահատականի կապի երևույթի վրա: Այս նպատակի իրականացման համար ընտրվել է 1954 թ. Ջ.Բաթլերի և Գ.Հայդի կողմից մշակված «ԵՍ իրականի» և «Ես կատարյալի» տարբերությունները բացահայտող թեսթը (ԹԿԿԿ 2005: 286-288): Դրա կիրառման արդյունքները ցույց տվեցին, որ.

1. Սննդային վարքի սահմանափակումային շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների շրջանում տվյալ շեղման առկայությունը գուճակցվում է սեփական արտաքին տեսքի նկատմամբ դժգոհության բարձր մակարդակով, ինքնաբավարարվածության զգացման բացակայությամբ և շփման խնդիրների առկայությամբ: Հետևաբար, դեռահաս աղջիկների մոտ սննդային վարքի սահմանափակումային շեղման առաջացումը սեփական մարմնակազմի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքի և սննդային վարքի խիստ սահմանա-

փակման միջոցով այն վերափոխելու ցանկության արդյունք է: Մյուս կողմից կարելի է ենթադրել, որ տվյալ դիսմորֆիկ երևույթները հանգեցնում են անձի ապասոցիալականացմանը, և սննդային վարքի խիստ սահմանափակումային մոդելն այսպիսի անհատների կողմից ընտրվում է որպես կանացի արտաքին տեսքին վերագրվող սոցիալ-մշակութային կարծրատիպերին համապատասխանելու, հետևաբար նաև սոցիալական խմբում ընդունված լինելու ենթադրյալ արդյունավետ ռազմավարություն:

2. Սննդային վարքի էքստերնալ շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների շրջանում տվյալ շեղումը գուճակցվում է շրջապատի հավանությանն արժանանալու ձգտմամբ, սեփական կարծիքի և կամային որակների նկատմամբ անվստահության: Ենթադրում ենք, որ այսպիսի անհատը, ձգտելով ցանկացած սոցիալական միջավայրում հավանության արժանանալ, ընտրում է անկայուն սննդային վարքաձևի դրսևորումները՝ որպես տարբեր միջավայրերում արդյունավետ սոցիալականացման ռազմավարություն: Այսպիսի անհատները հակված են դրսևորելու այնպիսի սննդային վարք, ինչպիսին որ ընդունված է սոցիալական այն խմբերում, որոնցում անհատն իրականացնում է իր գործունեությունը: Այդպիսի սննդային վարքը կարելի է բնութագրել որպես ծայրահեղական, քանի որ այն ներառում է բացառիկ ասքետիզմից մինչև ակնհայտ շատակերություն ընկած սննդային վարքի մոդելները:
3. Սննդային վարքի զգայագեն շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների մոտ տվյալ շեղման առաջացումը գուճակցվում է ներքին հանգստության զգացման և հա-

վասարակշռվածության պակասի, ինքնավստահության ցածր մակարդակի և շփման խնդիրների առկայությամբ: Հետևաբար, սննդային վարքի զգայազեն շեղումը դեռահաս աղջիկների մոտ առաջանում է որպես արդեն առկա սոցիալականացման խնդիրների արդյունք, որոնց ենթատեքստում անձը, դրսևորելով ակնհայտ շատակերություն, կամ լիովին հրաժարվելով սննդի ընդունումից, ձգտում է ազատվել տվյալ խնդիրների արդյունքով առաջացած ներքին լարվածությունից:

Հետազոտության մասնակիցների բազային համոզմունքների դուրս բերման և սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայազեն ու էքստերնալ շեղումների առաջացման հետ դրանց հնարավոր կապի բացահայտման համար հետազոտվողների շրջանում կատարվել է ամերիկացի հոգեբան Ջանոֆֆ-Բուլմանի մշակած բազային համոզմունքների բացահայտման թեսթի կիրառում (Jacobs 1986: 237-250; Janoff-Bulman 2000: 29-44):

Թեսթն իրականացվել է հետազոտության մասնակիցների մոտ շրջապատող աշխարհի, բարու և չարի վերաբերյալ պատկերացումները, մարդկանց նկատմամբ սպասումների առանձնահատկությունները, անձնային իմաստների համակարգը, սեփական Ես-ի արժեքավորության մասին պատկերացումները բացահայտելու համար:

Սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայազեն և էքստերնալ շեղումներ ունեցող դեռահաս աղջիկների շրջանում իրականացված բազային համոզմունքների բացահայտման թեսթավորման արդյունքում ստացվեցին հետևյալ տվյալները.

ա) Սննդային վարքի զգայազեն շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների համար բնորոշ

է բազային ապահովության զգացման բացակայություն մասնավորապես աշխարհի և մարդկանց նկատմամբ վստահության, արդարության, սեփական «ԵՄ»-ի արժեքավորության և ինքնակառավարման ասպարեզներում:

Հետևաբար սննդային վարքի զգայազեն շեղման առկայությունը դեռահաս աղջիկների մոտ գուցակցվում է բացասական մտածողությամբ և արտաքին աշխարհի, ինչպես նաև սեփական անձի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքով:

բ) Սննդային վարքի էքստերնալ շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների համար բնորոշ է թերահավատությունը սեփական հնարավորությունների նկատմամբ, ընդհանուր հոռետեսական տրամադրվածությունը, բացասական կողմնորոշման սոցիալական սպասման բարձր մակարդակը և ցածր ինքնագնահատականը: Այսպիսի արդյունքները որոշակիորեն բացատրում են սննդային վարքի անկայունությունը տվյալ անձանց մոտ: Վերջինները, ձգտելով համապատասխանել սննդային վարքի ներխմբային ավանդույթներին, կարող են լիովին անտեսել սեփական մարմնի կարիքները և դրսևորել այնպիսի սննդային վարքի տարատեսակ մոդելներ, որոնք բացարձակ չեն համապատասխանում իրենց կարիքներին և ցանկություններին:

գ) Սննդային վարքի սահմանափակումային շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների համար բնորոշ է ապահովության զգացման բացակայություն մասնավորապես աշխարհի նկատմամբ վստահության, արդարության, աշխարհի կառավարելիության և սեփական «ԵՄ»-ի արժեքավորության ասպարեզներում: Հետևաբար, սննդային վարքի սահմանափակումային շեղման առկայությունը դեռահաս աղջիկ-

ների մոտ զուգակցվում է ցածր ինքնագնահատականով, սեփական կյանքի կառավարման զգացման բացակայությամբ: Հետևաբար, սննդային վարքի սահմանափակումային շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկները ձգտում են սննդի ընդունման խիստ սահմանափակման միջոցով կոմպենսացնել սեփական անձի նկատմամբ թերարժեքության զգացումը և ենթագիտակցորեն ձգտում են ստեղծել սեփական կյանքի կառավարման երևակայական զգացում:

Հաջորդիվ, նպատակ ունենալով բացահայտել հետազոտվողների մոտ առկա իռացիոնալ դիրքորոշումների էությունը, հետազոտությունում կիրառվեց Ա. Էլլիսի կողմից մշակված իռացիոնալ դիրքորոշումների բացահայտման թեստավորում (Камеиюкин 2007: 201-205; Крюкова, Куптяк 2007: 200-205):

Տվյալ աշխատանքի շրջանակներում այս թեստավորման իրականացման իմաստն է եղել բացահայտել, թե սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայագեն և էքստերնալ շեղումներ ունեցող դեռահաս աղջիկների մոտ ինչպիսի իռացիոնալ դիրքորոշումներն են գերակշռում ու որքանով դրանք կարող են արտահայտվել սննդային վարքի շեղումների առաջացման ասպարեզում:

Թեստավորման արդյունքով մենք ստանք հետևյալ օրինաչափային տվյալները.

ա) Սննդային վարքի զգայագեն շեղում ունեցող 78 դեռահաս աղջիկներից 56-ի մոտ իռացիոնալ դիրքորոշումների առկայությունն բացահայտվեց թեսթի «ողբերգականացում» սանդղակում: Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ հարցվողները հակված են իրավիճակների գերագնահատման, կարող են փոքր անհաջողությունից ողբերգություն սարքել և երկար տառապել այդ կապակցությամբ: Այս խմբի մասնակիցներից 22-ի

մոտ ցածր ցուցանիշներ արձանագրվեցին «ֆրուստրացիոն տուլերանտություն» սանդղակում, ինչը վկայում է ցածր սթրեսակայունության մակարդակի մասին:

Այսպիսի դեռահասներին բնորոշ է գերզգայունությունը սոցիալական գնահատականների նկատմամբ: Սննդային վարքի զգայագեն շեղումն այս անհատների մոտ հանդիսանում է ներքին ներդաշնակության բացակայության և անընդհատ հոգեբանական լարվածության արդյունքով ձևավորված կեղծ կոմպենսատոր մեխանիզմ, որն առանձնապես ցայտուն արտահայտվում է սթրեսային պայմաններում: Մի փոքր իրական կամ հնարածին բացասական սոցիալական գնահատականը տվյալ անձանց մոտ սուր տագնապի զգացողություն է արթնացնում, և վերջինները հակված են սննդային խախտանքներում «վիշտը խեղդելու»:

բ) Սննդային վարքի էքստերնալ շեղում ունեցող 20 դեռահաս աղջիկների մոտ թեստավորման արդյունքներն իռացիոնալ դիրքորոշումների առկայություն ցույց տվեցին «սեփական անձի և ուրիշների նկատմամբ պարտավորության զգացում» սանդղակում, ինչը ցույց է տալիս սեփական անձի և ուրիշների նկատմամբ չափազանց բարձր պահանջներ դնելու, սոցիալական բարձր սպասումներ ունենալու հակվածությունը:

Այսպիսի արդյունքների հիման վրա ենթադրում ենք, որ սննդային վարքի էքստերնալ շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների համար հատկանշական է սոցիալական միջավայրի պայմաններին ամբողջությամբ վստահելու, դրանց անմնացորդ ենթարկվելու հակվածությունը: Միևնույն մոդելով վերջիններն առաջնորդվում են նաև սննդային վարքի դրսևորումներում՝ անկայուն սննդային վարք ցուցաբերելով տարբեր սոցիալական խմբերում շփման ընթացքում:

զ) Մանդային վարքի սահմանափակումային շեղում ունեցող 102 դեռահաս աղջիկներից 88-ի մոտ թեսթավորման արդյունքներն իռացիոնալ դիրքորոշումների առկայություն ցույց տվեցին «սեփական անձի և ուրիշների նկատմամբ պարտավորվածության զգացում» սանդղակում: Այս ցուցանիշները մատնանշում են սեփական անձի և ուրիշների նկատմամբ չափազանց բարձր պահանջներ և սպասումներ ունենալու հակվածությունը: 10 մասնակիցների մոտ իռացիոնալ դիրքորոշումների առկայություն բացահայտվեց «ողբերգականացում» և 4 մաս-

նակիցների մոտ՝ «ինքնագնահատական և մտածողության ռացիոնալություն» սանդղակներում:

Այսպիսով, սննդային վարքի սահմանափակումային շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկների մոտ առկա են սեփական անձին և վարքաձևերին վերաբերող իռացիոնալ դիրքորոշումներ: Դրանք արտահայտվում են սեփական անձի նկատմամբ չափազանց բարձր պահանջներ դնելու հակումով, ինչը հատկանշական է նաև սեփական մարմնակազմի ձևավորմանն ուղղված վարքային դրսևորումների համար:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Блейхер, В., Бурлачук, Л. (1978). Психологическая диагностика интеллекта личности. – Киев: Выща школа.
2. Каменюкин, А., Ковпак, Д. (2007): Антистресс тренинг. – СПб.: «Питер».
3. Крюкова, Т., Куфтяк, Е. (2007). Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ) / Журнал практического психолога. М.: № 3.

4. Янчук, В. (2005). Введение в современную социальную психологию. – Минск: АСАР.
5. Jacobs, B. and Isaacs, S. (1986). Pre-pubertal anorexia nervosa. A retrospective controlled study. Journal of Child Psychology and Psychiatry, 27, pp. 237-250.
6. Janoff-Bulman R., Berger A. (2000). The other side of trauma: Towards a psychology of appreciation // Loss and trauma: General and close relationship perspectives. Philadelphia: Bronner-Routledge, pp, 29—44.

Հասմիկ ՇԱՀԻՆՅԱՆ

ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ԴԵՌԱՀԱՍ ԱՂՋԻԿՆԵՐԻ ՄՈՏ ՄՆՆԴԱՅԻՆ ՎԱՐՔԻ ՇԵՂՈՒՄՆԵՐԻ
ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Չնայած սննդային վարքի շեղումների երևույթը ծավալուն ուսումնասիրությունների առարկա է հոգեբանական գիտությունների տարբեր ճյուղերի համար, այնուամենայնիվ հատուկ ուշադրության կարիք ունի

այնպիսի երևույթների ուսումնասիրությունը, ինչպիսիք են դեռահաս աղջիկների մոտ սննդային վարքի շեղումների առաջացման սոցիալ-հոգեբանական հիմնադրույթները: Տվյալ հոդվածում քննարկվում է

դեռահաս աղջիկների մոտ սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայագեն և էքստերնալ շեղումների առաջացման վրա անձնային և սոցիալական ինքնագնահատականի, բազային համոզմունքների և իռացիոնալ դիրքորոշումների ազդեցությունը: Հանգամանորեն ուսումնասիրվել են հետազոտության մասնակիցների «Ես իրական» և «Ես կատարյալ» պատկերների օրինաչափային տարբերությունները, ինքնավերաբերմունքի, սեփական Ես-ի կարևորության զգացման մակարդակը և սոցիալական սպասումների որակները: Հոդվածում ներ-

կայացված են իրականացված հետազոտության արդյունքով ստացված այն օրինաչափային տվյալները, որոնք բնորոշ են սննդային վարքի սահմանափակումային, զգայագեն կամ էքստերնալ շեղում ունեցող դեռահաս աղջիկներին:

Հանգուցային հասկացություններ. սննդային վարք, դեռահաս աղջիկներ, սոցիալական դիրքորոշումներ, ինքնագնահատական, բազային համոզմունքներ, իռացիոնալ դիրքորոշումներ:

Hasmik SHAHINYAN

PERSONAL AND SOCIAL ATTITUDES AS THE REASON OF NUTRITIONAL BEHAVIOR DEVIATIONS OF TEENAGE GIRLS

ABSTRACT

Even though the eating behavior disturbances are a theme for multiple researches in different branches of the psychological sciences, however the study of socio-psychological adjustments role within the development of eating behavior disturbances in adolescent girls requires special attention. The impact of personal and social self-esteem, basic beliefs and irrational adjustments within the development of restrictive, emotional and external eating behavior disturbances in adolescent girls is discussed. Particularly, the research focuses on solid study of such consistent

patterns as the "Real-Me" and "Perfect Me" differences, features self-assessment, sense of self-value and social expectations circumstances in adlocent girls with adolescent girls with restrictive, emotional and external eating behavior disturbances. In the article the obtained legitimate data is presented.

Key concepts: eating behavior disturbances, adolescent girls, social adjustments, self-assessment, basic beliefs, irrational adjustments.

ЛИЧНЫЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПОЗИЦИИ КАК ПРИЧИНА ОТКЛОНЕНИЙ В ПИЩЕВОМ ПОВЕДЕНИИ У ДЕВОЧЕК ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

РЕЗЮМЕ

Не смотря на то что нарушения пищевого поведения являются объектом исследований разных отраслей психологических наук, тем не менее особого внимания требует исследование таких явлений, как роль социально-психологических установок в развитии нарушений пищевого поведения у девочек подростков. В данной статье обсуждается воздействие личностной и социальной самооценки, базовых убеждений и иррациональных установок на развитие ограничительного, эмоциогенного и экстернального типов нарушений пищевого поведения у девочек подростков. В частности данное исследо-

вание посвящено основательному изучению закономерностей в разнице “Реального Я” и “Идеального Я”, особенностей самоотношения, чувства ценности собственного “Я” и качеств социальных ожиданий девочек подростков с нарушениями пищевого поведения ограничительного, эмоциогенного и экстернального типов. В статье предявлены полученные в ходе исследования закономерные данные.

Ключевые понятия: нарушения пищевого поведения, девочки подростки, социальные установки, самооценка, базовые убеждения, иррациональные установки.

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻՆ ԸՆԾԱՅՎԱԾ ՄԱՆՐ ԵՐԿԵՐԸ

Ս. Գրիգոր Լուսավորիչն անկյունադարձային դեր կատարեց հայ ժողովրդի քրիստոնեացման գործում: Նրա անձն ու պատմական վաստակն անգնահատելի են Հայ եկեղեցու պատմության մեջ: 301 թ. Հայաստանում քրիստոնեության պետականացման և դրա հետ կապված իրողությունների պատմության մասին շատ է խոսվել, բայց Լուսավորչի անունով ավանդված գրական ժառանգությունը հիմնականում հայտնի է մասնագետներին:

Հայ մատենագրության մեջ Ս. Գրիգորի անունով մեզ են հասել մի շարք երկեր (տե՛ս Մատենագիրք Հայոց 2003. 7), որոնք էական ազդեցություն են թողել հայ քրիստոնեական մտքի հետագա զարգացման վրա: Թեպետ այդ երկերի հեղինակային պատկանելությունը բանասիրության մեջ կասկածի տակ է առնվել, բայց միայն Լուսավորչի անունը կրելը ցույց է տալիս այդ երկերի վայելած հեղինակությունը: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի են երկու հիմնական երկեր, ինչպես նաև այլ բնագրեր, որոնք հիմնականում առանձնանում են իրենց ճառախոսական բնույթով:

Ճառը հռետորական արվեստի, այսինքն՝ ճարտասանական կանոններով գրված ընդարձակ մի քարոզ է, որը եկեղեցական մատենագրության հնագույն ու կարևոր գրական տեսակներից մեկն է: Այն հանդիսավոր առիթներով ընթերցվում կամ արտասանվում էր ատյանում, եկեղեցում և այդ պատճառով էլ կոչվում էր ատենախոսություն, բանախոսություն:

Ինչպես ընդհանուր եկեղեցական գրականությունը, այնպես էլ մեր հին մատենագ-

րությունը հարուստ են եկեղեցական հայրերի ճառերով:

Գրերի գյուտից և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից հետո մեր թարգմանիչ վարդապետները մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև ճառերի թարգմանության վրա:

Կորյունը վկայում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը, իհարկե, նաև Սահակ Պարթևը, ստանում էին «բազում շնորհագիր մատենա զհարցն եկեղեցույ» և «գհայրապետացն սրբոց ճշմարիտ զիմաստութիւնն» և թարգմանելով տարածում էին Հայաստանում (Մովսես Խորենացի 1913. 242):

Ե դարում մեր թարգմանիչների ձեռքով հայերենի վերածված հույն և ասորի եկեղեցական հայրերի գրվածքների մեջ հիշատակվում են Աթանաս Ալեքսանդրացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Հովհան Ռակեբերանի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու և այլ եկեղեցական հայրերի ճառերի թարգմանությունները:

Ճառ են գրում նաև մեր եկեղեցու հայրապետներն ու վարդապետները, ինչպես Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը, Եզնիկն ու Եղիշեն, Խորենացին ու Դավիթ Անհաղթը, Մանդակունին և ուրիշներ՝ հետագա դարերում (Հովանու Մանդակունույ ճառք, Վենետիկ, 1860):

Սակայն, ըստ մեր վաղ շրջանի պատմիչների և մատենագիրների վկայության, Գրիգոր Լուսավորիչն է հանդիսանում ո՛չ միայն հայ հոգիների լուսավորիչը՝ «զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացու»-ն, ինչպես նրան բնութագրել է Խորենացին, այլ նաև «մերոյ լուսաւորութեան նախաշաւիղ և նահա-

պետ»-ը, այսինքն հիմնադիրը մեր եկեղեցական մատենագրության (Մ.Խորենացի 1913. 247): Արդարև, մատենագրական հնագույն վկայությամբ՝ Լուսավորչին են ընծայվում, այլ գործերի շարքին, հատկապես կրոնական մեծ արժեք ներկայացնող երկու կարևոր աշխատություններ և մանր երկեր, որոնք իրենց բովանդակությամբ հիմք և աղբյուր են հանդիսացել մեր հետագա դարերի մատենագիրների և աստվածաբանների համար իրենց մատենագրական երկասիրությունների մեջ:

Այդ աշխատություններն են՝

1. **Յաճախապատում ճառք լուսավորք սրբոյ չորն մերոյ երանելոյն Գրիգորի Լուսավորչի**
2. **Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի**
3. **30 կանոններ, կցված Նիկիայի 325 թ. Ա. Տիեզերածոհովի կանոններին**
4. **«Կանոն Սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ յարցումն և պատասխանիք» երկը**
5. **«Մահմանադրութիւն կարգաց, ընկալեալ ի նահատակէն տեսոնէ Գրիգորէ, թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնկայ, հրամանաւ երանելոյն Մահակայ Եպիսկոպոսապետին Հայոց և նորին աթոռակցաց, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշումն վանաց» վանական սահմանադրությունը,**
6. **Ժամագրքի «Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ» մաղթանքը,**
7. **«Օրհնեալ է մարդասիրութիւն Քոյ, Տէր իմ» աղոթքը,**
8. **«Աղաչեմ զՔեզ» աղոթքը,**
9. **«Յորժամ յորոգայթ անկանի ոք» աղոթքը**
10. **Պատարագամատույցի մի խմբագրություն**

Առաջին երկուսին՝ «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորին» և «Յաճախապատում ճառք»-ին հայագիտության մեջ բազմիցս անդրադարձել են, բայց նրա անունով հայտնի մանր երկերը քիչ են ուսումնասիրվել: Այս-

պես՝ ստորև համառոտ կանոնադրական դրանց:

1. Կանոն սրբոյն Գրիգորի.

Հայոց Կանոնագրքի մեջ (Тигранян 1918: 32, նաև տե՛ս Կանոնագիրք հայոց 1964: 243-249), կան 30 կանոններ, որոնք կրում են Գրիգոր Լուսավորչի անունը: Լուսավորչի որդի Արիստակեսը ներկա էր Նիկիայի Ա տիեզերածոհովին. իր հետ բերել էր այդ ժողովի դավանաբանական բանաձևերը (հավատաբար): Լուսավորչի դրանց կցել է ևս 30 կանոններ: Այս հարցին անդրադառնալով՝ Մովսես Կաղանկատվացին գրում է. «Մեր հայրերը ընդունեցին Սուրբ Գրքից՝ Հին ու Նոր Կտակարաններից, Սուրբ Գրիգորի, Նիկիայի երեք հարյուր տասնութի... միջոցով» (Մովսես Կաղանկատուացի 1969. 93):

Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ ևս կա վկայություն Արիստակեսի կողմից Նիկիական ժողովի կանոնները բերելու, ինչպես նաև Լուսավորչի լրացումների մասին. «Իսկ ապա մերն Արիստակես դարձեալ անտի բերելով ընդ իւր զարժանընկալն քսանական կանոնեալ զգլուխս ի ժողովոյն, ընդ որ յաւէտ իւրախլեալ Սրբոյն Գրիգորի՝ յաւելոյր այլ եւս գլուխս ի նոյն ի զգուշութիւն վիճակելոյ իւրոյ» (Հովհաննես Դրասխանակերտցի 1912. 41): Մասնագետների կարծիքով Դ դարի բանավոր ավանդությունը գրի է առել Մահակ կաթողիկոսը և վերագրել Լուսավորչին (Կանոնագիրք հայոց 1964. 594, տե՛ս նաև Վարդանյան 1999), ինչպես ընդունված է ասել ավանդաբար՝ հետևելով Մ.Օրմանյանին (Օրմանյան 1959. 103): Մինչդեռ այդ կանոնները, անկասկած, գրված էին հունարենով, և Մահակ Պարթևը կարող էր այն թարգմանել և խմբագրել: «Այդպես մտածելու համար... պետք է նկատի առնել այն կարևոր փաստը, որ Գրիգոր Լուսավորչին պատկանող մի սահմանադրության հունարենից թարգմանված լինելու մասին կա

որոշակի վկայություն» (Խաչիկյան 1973. 27, նույնը, 1995. 33): Դրան դեռ կանոնադաշտնանք քիչ հետո, իսկ այստեղ պետք է հիշատակել ևս մի անտոլոգիկ վկայություն հենց Նիկիական հավելվածից, որ լրիվ կերպով վերագրված է «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի՝ յավելումն Նիկիական», կամ փոքր-ինչ այլ կերպ (Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց 1964. 594), որտեղ 4-րդ կանոնի տակ կարդում ենք. «... որք երթան ի տունս հեթանոսաց եւ ուտեն եւ խմեն անխտիր, Գ (3) ամ արտաքոյ ապաշխարեսցեն» /էջ 245/: Այս կանոնն իր բովանդակությամբ համապատասխանում է IV դ. պատմամշակութային համատեքստին: Այն ժամանակավրեպ է V դ. համար, որովհետև V և հետագա դարերից ունենք հեթանոսական սովորությունների մնացուկներ, բայց ոչ նման զանգվածային իրողություն, ինչպես ձևակերպված է կանոնի մեջ: Իսկ ինչ վերաբերում է IV դարին, ապա տարօրինակ է թվում կանոնի արգելքը՝ չերթալ հեթանոսների տները: Չե՞ որ հեթանոսների տներ այցելելը պարտադիր պայման է անհատապես քրիստոնեական ուսմունքը նրանց քարոզելու և դարձի բերելու համար: Արգելելու դեպքում հավանաբար չէինք ունենա Ներսես Մեծի օրոք քրիստոնեության վերջնական հաստատման փուլը Հայաստանում: Նշանակում է բնագիրը պետք է կարդալ ավելի ճիշտ, համաձայն մի ընթերցվածքի, որով ասվում է. «...որք երթան ի տունս հեթանոսաց...»: Այս դեպքում հակասությունը վերանում է, և կանոնի մեջ արտացոլված երևույթը լիովին տեղավորվում է IV դ. I կեսում և իրավացիորեն վերագրվում Գրիգոր Պարթևին, ինչպես հակված է ասելու հայագետ Լ. Խաչիկյանը. «Պարզ նշմարվում է, որ (կանոնները – Ն.Պ.) շարադրված են ոչ վաղ անցյալում քրիստոնեություն ընդունած մի միջավայրում, ուր դեռևս մեծ ազդեցություն ունեն կախարհները... ուր...թաղման ժամանակ կա-

տարվում են հեթանոսական ծեսեր («կոծ դնեն...զհերս խզեն... զճակատս հարկանեն»), ուր կան դեռևս մեծ թվով հեթանոսներ, որոնց նկատմամբ քրիստոնյաներից շատերը շարունակում են ունենալ բարիդրացիական բնականոն հարաբերություններ («...որք երթան ի տունս...») (Խաչիկյան 1995. 33): Միայն թե հայագիտության մեծ երախտավորը չի նկատել հակասությունը:

Կանոնները վերաբերում են վաղ միջնադարյան Հայաստանի եկեղեցական, հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներին և դրսևորում են դարաշրջանի իրավական գիտակցության տարբեր կողմերն ու շերտերը:

Կանոնք Ս. Գրիգորի Պարթևի կանոնները կարծես շարունակում են «Սահմանադրութիւն կարգացը» և ուսումնասիրված չեն հայագետների կողմից¹:

Վերջիններս հիմնականում քննության նյութ են դարձրել Լուսավորչի անվանակիր 30 կանոնները: Հաշվի առնելով «Սահմանադրութիւն կարգաց» երկի տեղեկությունը հույների և հռոմեացիների վերաբերյալ՝ կարելի է եզրակացնել, որ մեր կանոնները գրվել են V դարի առաջին կեսին՝ 431 թ. հետո, քանի որ այստեղ կիրառված է «Աստվածածին» եզրը, որը ուժի մեջ մտավ 431 թ. Եփեսոսի տիեզերածողովից հետո: Կանոնները, փաստորեն, ներկայացնում են Հայ եկեղեցու բարեպաշտական հնագույն սովորություններից մեկի՝ մատաղի նկարագրությունը: Դրա կարևորության մասին է վկայում այն փաստը, որ մատաղի վերաբերյալ Աշոտ իշխանի հարցումին

¹ Հայոց կանոնագիրք բովանդակող Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի թիվ 659 ձեռագրում այս բնագիրը (Կանոնագիրք հայոց ԽԱ-ԽԴ հոդվածներ) զետեղված է «Կանոն Լուսավորչին» անվան տակ: Ա. Մխիթարյանցը, ինչպես երևում է, հետևելով ձեռագրային ծանուցմանը, կանոնական հոդվածների այս ենթախումբը ևս բերում է «Կանոնք Ս. Գրիգորի Պարթևի» անվան ներքո. տե՛ս Մխիթարեանց 1874. 31-32:

ի պատասխան՝ Սահակ Մռուտ վարդապետը (IX դ.) վկայակոչում է Գրիգոր Լուսավորչի սահմանումը. «Մուրբն Գրիգոր սահմանեաց զիրաւունս եկեղեցոյ եւ զհաս քահանայից, յորժամ գտունս Հայոց լուսաւորեաց, նոյնպէս եւ վասն մատաղի, քանզի զպատարագ գոհիցն, զոր յաղեաց կոռցն մատուցանէին, հրամայեաց զայն Աստուծոյ մատուցանել, եւ զի սրբոյ Լուսաւորչին է հրամանս, մեծ ամբարշտութիւն է թողուլ գտանն առանց մատաղի, զի որպէս ասէ սուրբ Սահակ, քանզի Հայք ոչ ողջակէզս գոհից ըստ հին արինացն մատուցանեն ... այլ յանուն Աստուծոյ Հայք զենուն զարջառս եւ զոչխարս, եւ վայելեն աղքատաւք, զԱստուած փառաւորեն եւ գտանն մեծարեն ըստ հրամանի սրբոյն Գրիգորի...» (տե՛ս Վարդան Այգեկցի 1998. 288-289):

Լուսավորչին վերագրված 30 կանոնների մեջ չկա ազգային վերաբերող այս կանոնը: Խոսքը վերաբերում է միայն «Սահմանադրութիւն կարգաց»-ի շարունակություն հանդիսացող այս կանոնին (Պարթարյանց 1873. 444, տե՛ս նաև Կանոնագիրք հայոց 1964. 399-402):

2. Ս. Գրիգորի Պարթևի դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք

Ի թիվս բազմաթիվ հեղինակների այլևայլ երկերի՝ Եզնիկ Կողբացու օգտագործած աղբյուրներից մեկն էլ եղել է «Հարցումն և պատասխանիք Ս. Գրիգորի Պարթևի» խորագրով պահպանված փոքրածավալ, բայց շատ արժեքավոր գրվածքը՝ ձեռագրերում վերագրված Ս. Գրիգոր Լուսավորչին (Խաչատրյան, Քյոսեյան 2003. 45): Եզնիկի այդ աղբյուրի մասին նախ գրել է մեծանուն միջնադարագետ Ն.Ադոնցը (1920-ական թթ.) (տե՛ս Ադոնց 2006. 169-184), իսկ ավելի հիմնավոր՝ անվանի հայագետ Լ.Խաչիկյանը: Այժմ արդեն որոշակի է, որ Եզնիկն իր աշխատության առաջին գրքի ԺԵ-ԻԷ հատվածները (ըստ վենետիկյան 1826

թ. հրատարակության) շարադրելիս օգտվել է ժողովրդական կենդանի միջավայրից առած նյութերից՝ իբրև աղբյուրի դիմելով Գրիգորի Պարթևի հիշյալ աշխատությանը: Խաչիկյանի սկզբնական ենթադրությամբ՝ «Հարցումի» հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է (Խաչիկյան 1995. 57-71, 85-91), սակայն, այդ հողվածից մոտ տասը տարի անց (1973 թ.) նա հնարավոր է համարել, որ այս երկը միայն խմբագրվել և հայացվել է Մաշտոցի կողմից, ուստի իրական հեղինակը եղել է Ս. Գրիգորը (Խաչիկյան 1995. 35): Ավելի լավ է մեջբերել Լ.Խաչիկյանին. «Գրիգորի Պարթևին վերագրված «Հարցումը» որպես հայ մատենագրության երախայրիք» մեր հողվածում, ելնելով անվիճելի այն իրողությունից, որ Եզնիկն իր ձեռքի տակ է ունեցել այդ բնագիրը, այն համարել էինք հայ ինքնուրույն մատենագրության ցարդ հայտնի հուշարձաններից մեկը՝ կարծելով, որ Մեսրոպ Մաշտոցն է նրա հավանական հեղինակը... Գրերի գյուտից առաջ օտարալեզու հայ գրականության առկայության մասին գոյություն ունեցող նյութերի համախմբումից հետո այլևս չենք տեսնում որևէ պատճառ՝ կասկածի տակ առնելու քննարկվող գրվածքի խորագրի ուղղակի վկայությունը այն Գրիգորի Պարթևի կողմից շարադրված լինելու մասին (Խաչիկյան 1995. 35): Նման եզրահանգման համար Լ.Խաչիկյանն ունեցել է ոչ միայն տրամաբանական, այլև բնագրագիտական հիմք, որը նա ներկայացնում է «Հարցումն տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի առ Եպիփան Միայնակեաց» գրվածքի հետ համեմատելով: Պարզվում է, որ IV դ. երկրորդ կեսին հայ ժողովրդական հավատալիքներում ու պատկերացումներում պահպանված ոգիների մասին Ներսես Մեծի հարցին ի պատասխան Եպիփանը, ով Հայաստանի հույն հոգևորականներից էր, մեջ է բերում Գրիգոր

Պարթևի «Հարցմունքի» 14-րդ կետը, որ նույն հարցին է վերաբերում.

Գրիգոր Պարթև Եպիփան Միայնակեաց

Նախ զայն տեսցուք, թե գոն այլ Նախ զայս պարտ է գիտել, զի ոչ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս այլ բավական արարածք գոն եւ զմարդիկ եւ զդէս... քան զհրեշտակս եւ զմարդիկ...

Վերջում Լ.Խաչիկյանն իրավամբ նշում է, որ նկատվող բնագրական տարբերությունները հավանաբար առաջացել են այն պատճառով, որ «գույգ բնագրերը տարբեր անձնավորությունների կողմից հունարենից թարգմանվել են հայերեն» իրարից անկախ (Խաչիկյան 1995. 35):

Այս բավականին հետաքրքիր երկը Գրիգոր Լուսավորչի և հրեշտակի երկխոսություն է, որը վերաբերում է անդրշիրիմյան աշխարհին: Այն հրեշտակաբանության մասին ամենավաղ երկերից մեկն է: Պետք է նշել, որ պատմիչներից և ոչ մեկը չի հիշատակել այն: Երկի մասին իրենց աշխատություններում գրել են Աբել արքեպիսկոպոս Պարթարյանցը (Պարթարյանց 1873. 408-409), Նիկողայոս Մառը (Մառ 1898. 301-302), Բարսեղ Սարգիսյանը (Սարգիսեան 1898. 468) և Լևոն Տեր-Պետրոսյանը (Տեր-Պետրոսյան 1993. 29): Ուշագրավ են Մառի և Սարգիսյանի կարծիքները: Ինչպես նկատում է Բ. Սարգիսյանը, հրեշտակի հետ այս հարցուպատասխանն իր վրա որոշակիորեն կրում է Եզրի Գ գրքի ազդեցությունը: «Հարցաքննութիւն Եզրի մարգարէին ընդ հրեշտակն Տեառն վասն հոգւոց մարդկան» խորագրով այս երկը համեմատելով Ս. Գրիգորի խնդրո առարկա հարցուպատասխանի հետ՝ նա եզրակացնում է. «Ահա այս համեմատութենէն յայտնապէս կը տեսնուին, բաց ի գաղափարական նոյնութենէն, որ կատարեալ է, նոյն իսկ այնպիսի բառական նմանութիւններ, որոնք դիպուածով եղած չեն,

այլ մէկուն՝ միւսին հետեւողութեամբ միայն՝ (Սարգիսեան 1898. 469): Գիտնականը, ցավոք, ենթադրում է, թե Ս. Գրիգորի հարցուպատասխանը ստեղծվել է ԺԲ դարից ոչ շուտ (Սարգիսեան 1898. 472):

Մառը ևս անդրադարձել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի հարցուպատասխանին: Ըստ նրա (անգիտանալով Եզրի մասին)՝ այդ երկի համար կարևոր սկզբնաբյուրներ են եղել Մարիամ Աստվածածնի և Սուրբ Մակարի Տեսիլքները (Մառ 1898. 303): Արդ, հենվելով Մառի տված այն տեղեկության վրա, ըստ որի՝ Գրիգորի հարցաքննությունը հայտնի է նաև վրացերեն թարգմանությամբ, Սարգիսյանն ենթադրաբար եզրակացնում է, թե Գրիգոր Լուսավորչին «ընծայուած հարցաքննութեան սկզբնագիրն ոչ հայերէն լեզուով գրուած էր եւ ոչ այլ Գրիգորի անունը կը կրէր իւր վերայ, այլ ասորի կամ պարսիկ լեզուով, եւ Եզրի կամ բոլորովին այլ մակագրութեամբ: Այդ սկզբնագիրն շատ կը տարբերէր՝ մեր ձեռքը հասած Եզրի եւ Գրիգորի հարցաքննութիւններէն եւ համեմատութեամբ աւելի ազատ էր քրիստոնէական ներածութիւններէն» (Սարգիսեան 1898. 473):

Չվիճարկելով այս տեսակետը՝ մենք հակված ենք ենթադրելու, որ այդ երկը շարադրված է հայ իրականության մեջ, քանզի նրանում առկա սուրբգրային քաղվածքները համապատասխանում են Աստվածաշնչի հայերեն կանոնական թարգմանությանը: Մենք ուսումնասիրեցինք այն Մաշտոցի անվան Մատենադարանի N 11, 39, 2546, 2650, 2890, 3050, 3081, 3246, 4525 ձեռագրերով, բայց արդյունքը կներկայացնենք այլ տեղ՝ թեմայից չջեղվելու համար: Կարևորն այն է, որ արդի գիտական մակարդակը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ երկը գրվել է հունարեն՝ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, թարգմանվել և խմբագրվել է հայերեն՝ Մաշտոցի կողմից:

3. Սահմանադրութիւն կարգաց.

Այս երկը բաղկացած է 2 մասից: Առաջինը վերագրված է Գրիգոր Լուսավորչին, երկրորդը համարվում է Սահակ կաթողիկոսի հավելումը: Հայոց կանոնագրքում ԼԶ-Խ հոդվածներով ներկայացվող այս միավորը Ա. Մխիթարյանը բերում է Գրիգոր Լուսավորչի անունով (Տե՛ս Մխիթարեանց 1874. 25-32): Ի մտի ունենալով այն հանգամանքը, որ «Սահմանադրութիւն կարգացը» ունի երկու խորագիր՝ մեկը սկզբում, մյուսը՝ վերջում՝ իբրև հիշատակարան (ուր համառոտիվ խոսվում է թարգմանության մասին)՝ Վ.Հակոբյանը ենթադրում է, որ «միայն այս ենթախումբը՝ ԼԶ-ԽԳ հոդվածները, սակայն ոչ այս ծավալով, այլ համառոտ, եղել է հունարեն, Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ, որը հետագայում՝ V դարում, թարգմանվել է հայերենի: Մեզ հասած «Սահմանադրութիւն կարգացի» վերջում պահպանված հիշատակարանի խորագրի ներքո կարդում ենք. «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնկայ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին հայոց և նորին աթոռակեաց թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն վանաց»: Ս. Գրիգորի հունարեն գրած սահմանադրությունը Սահակ Պարթևի կարգադրությամբ թարգմանել է Եզնիկ Կողբացին, որից հետո Սահակ կաթողիկոսը լրացրել, ընդարձակել և ճոխացրել է դրանք և որպէս կանոնական շրջաբերական ուղարկել տեղերը»²:

² Կանոնագիրք հայոց, հտ. Ա, էջ 626: Ի դեպ, հայագիտության մեջ Սահակ Պարթևի կանոնների վավերականությունը համարվել է կասկածելի. տե՛ս **Յ.Գաթրճեան**, Սրբազան Պատարագամատոյցը հայոց, աշխատակցութեամբ **Յ. Վրդ. Տաշեանի**, Վիեննա, 1897, էջ 141, ծնթ. 103, էջ 231, ծնթ. 38, էջ 323, 733, նաև՝ **Ն. Ակիներեան**, Ս. Սահակին վերագրուած կանոնները, «Հանդէս մատուցեալ», 1946, էջ 48-70, 1947, էջ 1-25:

Պետք է նշել, որ երկի մասին չկա ոչ մի պատմական ակնարկ: Առաջին հատվածը իրենից ներկայացնում է եկեղեցու՝ որպէս քարեղեն շինության, գաղափարի մերժումը. «Քանզի ոմանք կարծեցին տգիտութեամբ այլ գոմն Եկեղեցի ասել Կոչարան, եւ այլ գոմն Վանս. եւ տխմար բանիւք իւրեանց կամեցան կոչիւ, հերձուածս մուծանել ի միաբանութիւն հաւատոյ...» (Պարթարյանց 1873. 442): Վերը նշվածից արդէն պարզ երևում է այս տեքստի հիմնական բովանդակությունը: Խոսքը վերաբերում է եկեղեցու նվիրապետական կառուցվածքին. «Արդ զինչ իմանայցեմք ասելն զՊետրոս Վեմ. միթէ որպէս զմի ոք ի քարա՞նց. քաւ լիցի. այլ մարդ բանաւոր եւ զլուխ առաքելական դասուն...» (Պարթարյանց 1873. 442): Հեղինակը տալիս է եկեղեցու «ստորաբաժանումները»՝ ըստ Պողոս առաքյալի խոսքի ընդդէմ աղանդավորների, որոնք ժխտել են եկեղեցու նվիրապետական կառույցը: Այն, որ հերձվածողների տակ հեղինակը չի հասկացել քաղկեդոնականներին, երևում է հույներին և հռոմեացիներին որպէս քրիստոնյա օրինակ բերելուց: Դա կարող է վկայել, որ այս հատվածը գրվել է շատ վաղ, այսինքն՝ V դարի առաջին կեսին: Խոսքը վերաբերում է մի աղանդավորական շարժման, որը ժխտել է եկեղեցու նվիրապետական կառույցը և «եկեղեցի» ասելով հասկացել լոկ շինությունը: V դարի սկզբին Հայաստանում լայն տարածում էր գտել մծղնեական շարժումը՝ ուղղված եկեղեցու դեմ: 444 թ. այդ կապակցությամբ գումարվեց Շահապիվանի ժողովը, որը դատապարտեց նրանց չարափառ ուսմունքը (Տեր-Մինասյան 1968. 64-67): Քանի որ Շահապիվանի ժողովից հետո անիմաստ կլինէր նման երկ գրելը, ապա ենթադրում ենք, որ այն գրվել է Սահակ Պարթևի ժամանակ: Դա է հաստատում նաև երկի մաս կազմող՝ Գրիգոր Լուսավորչին վերագրված կանոնը, ուր օգտագոր-

ծված է Աստվածածին պատվանունը, որը գործածության մեջ մտավ 431 թ. Եփեսոսի ժողովից հետո: Այսպիսով, այս երկը և Կանոնքը գրվել են 431-444 թթ. ընկած ժամանակահատվածում, իսկ եթե կապենք Սահակի անվան հետ, ապա գրվել է 431-439 թվականի միջև:

4. Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ.

Ժամագրքի այս մաղթանքի վերաբերյալ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը նշել է «Իսկ Աստուած մեծ» քարոզի վրա կարդացած մակագիրը. «Ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ առաքեալ, աւելի լաւ կը լինէր՝ Վասն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ասացեալ կարդալ, այնչափ հեռու կը գտնենք Լուսաւորչի ժամանակին մէջ... քարոզի մը յօրինուածը, զի այս ձեւի սկզբնաւորութիւն ալ հետագա դարերու կը պատկանի: Լուսաւորչին կարողութենէն հեռու չենք գտներ գրական արդիւնքները, վասն զի կ'ընդունենք թէ լաւ յունական զարգացում ստացած Փիլիպիանոսի ձեռքին տակ, բայց ոչ երբէք հայ գրութեամբ զարգացած մընք որ տակաւին գոյութիւն չունէր» (Օրմանյան 1959. 8): Այս երկն ունի ծիսական նշանակություն: «Աստուած մեծ, հզօր և փառաւորեալ» մաղթանքը, ըստ ավանդության, երգվել է Սուրբ Հովհաննէսի և Սուրբ Գայանէանց աճյունները վկայարանների մեջ ամփոփելիս:

5. Աղաչեմ զՔեզ.

Այս աղոթքն ունի բարոյաբանական ուղղվածություն: Ինչպես երևում է, այն վաղ շրջանի ծնունդ է, քանի որ այստեղ չկան ընդհանուր մաղթանքներ «Աստուածածնի» անու-

նով: Ելնելով բոլոր նշաններից՝ պետք է ենթադրել, որ այս աղոթքը գրվել է բավականին վաղ, քանզի նրանում բացակայում են այն բոլոր եզրերն ու մաղթանքները («Աստուածածին», «Աստուածածնի բարեխօսութեամբ» և այլն), որոնք կանոնացվեցին Եփեսոսի Գտիեզերածողովի կողմից:

6. Յորժամ յորոզայթ անկանի որ.

Այս աղոթքը, նախորդի պես ավանդության համաձայն, կրում է Գրիգոր Լուսավորչի անունը և, հիրավի, ստեղծվել է վաղ շրջանում, որովհետև այստեղ «բարեխօսութեամբ սրբոց»-ի մեջ բացակայում է «Աստվածածնի» հավելումը: Աղոթքը բաղկացած է 4 հատվածներից՝ հիմնականում արտահայտելով մարդ-Աստված անդրանցական կապը:

7. Պատարագամատույցի մի խմբագրություն

Լուսավորչին ընծայվող այս «Պատարագամատույցը» (Աճառյան 1968. 349) իրականում պատկանում է Ս. Բարսեղ Կեսարացուն: Այն հունարենից թարգմանվել է հավանաբար V դարում:

Վերջում փաստենք, որ Գրիգոր Լուսավորիչը հանդիսանում է մեր եկեղեցական մատենագրության առաջին հեղինակը, իսկ նրա մատենագրական ժառանգությունը իր կարևորությամբ ուրույն ու արժեքավոր տեղ է գրավում հայ մշակույթի գանձարանում:

ՄԵՋԲԵՐՎԱԾ ԵՎ ՀՂՎԱԾ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ադոնց, Ն. (2006) Երկեր, հտ. Բ, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, էջ 680:

2. Ակինեան, Ն. (1946) Ս. Սահակին վերագրուած կանոնները, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 48-70, 1947, էջ 1-25:
3. Աճառյան, Հ. (1968) Հայոց գրերը, Երևան, Հայաստան, էջ 399:

4. Գաթրճեան, Յ. (1897) Սրբազան Պատարագամատոյցք հայոց, աշխատակցութեամբ Յ. վրդ. Տաշեանի, Վիեննա, էջ 746:
5. Ընտրանի հայ եկեղեցական մատենագրության (2003) էջմիածին, աշխատասիրությամբ Պ. Խաչատրյանի և Հ. Քյոսեյանի, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, էջ 808:
6. Խաչիկյան, Լ. (1973) Օտարալեզու հայ գրականությունը IV դարում, (Ներսես Պարթևի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցման» առիթով), Պատմա-բանասիրական հանդես, N 3, էջ 27-51:
7. Խաչիկյան, Լ. (1995): «Աշխատություններ», հտ. Ա, Երևան, էջ 72-84:
8. «Կանոնագիրք հայոց», աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, հտ. Ա, , (1964): Երևան 742 էջ:
9. Մառ, Ն. (1892): Ամառնային ուղեւորութիւն դէպ ի Հայս, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 301-302:
10. Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, (ե դար), Անթիլիաս, 2003, 1288 էջ:
11. Մխիթարեանց, Ա. (1874): Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք ի պէտս ժառանգաւորաց, Վաղարշապատ, էջ 159:
12. Մովսէս Խորենացի (1913): Պատմություն հայոց, Տփղիս, էջ 396:
13. Մովսէս Կաղանկատուացի (1969): Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխ., թարգմ. և ծանոթ. Վարազ Առաքելյանի, Երևան, էջ 321:
14. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ, Պատմութիւն Հայոց (1912): Թիֆլիս, էջ 427:
15. Պարթարյանց, Ա. (1873): Մահմանադրութիւն կարգաց..., «Արարատ», էջ 408-442:
16. Սարգիսեան, Բ. (1898): Ուսումնասիրութիւնք Հին Կտակարանի անվաւեր գրոց վրայ, Վենետիկ, էջ 486:
17. Վարդան Այգեկցի (1998): Գիրք Հաստատութեան եւ Արմատ Հաւատոյ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., էջ 448:
18. Վարդանյան, Ռ. (1999): Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ) Երևան, էջ 647:
19. Տեառն Յովաննու Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճառք (1860): Բ տպագրություն, Վենետիկ, էջ 219:
20. Տեր-Մինասյան, Ե. (1968): Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, էջ 239:
21. Տեր-Պետրոսյան, Լ (1993): Դասեր հայ եկեղեցական մատենագրությունից (Ե դար), Սոչի, էջ 80:
22. Օրմանյան, Մ.(1959), Ազգապատում, հտ. Ա., Պեյրութ, էջ 103:
23. Тигранян, С. (1918), Древнеармянская книга канонов, СПб, 182 с.

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻՆ ԸՆԾԱՅՎԱԾ ՄԱՆՐ ԵՐԿԵՐԸ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում անդրադարձել ենք հայ մատենագրության մեջ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով մեզ հասած երկերին, որոնք էական ազդեցություն են թողել հայ քրիստոնեական մտքի հետագա զարգացման վրա: Թեպետ այս երկերի հեղինակային պատկանելությունը բանասիրության մեջ կասկածի տակ է առնվել, բայց միայն Լուսավորչի անունը կրելը ցույց է տալիս այդ երկերի վայելած հեղինակությունը: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայտնի են երկու հիմնական երկեր՝ «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» և «Յաճախապատում ճառք»ը, ինչպես նաև այլ բնագրեր:

«Յաճախապատում ճառք» և «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի» աշխատություն-

ներին հայագիտության մեջ բազմիցս անդրադարձել են, բայց նրա անունով հայտնի մանր երկերը քիչ են ուսումնասիրվել: Այս հոդվածում վեր են հանվել այդ երկերի բովանդակային առանձնահատկությունները և շեշտվել բացառիկ կարևորությունը հայ մշակույթի մեջ:

Հանգուցային հասկացություններ. հայ մատենագրություն, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, «Յաճախապատում ճառք», «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի», հեղինակային պատկանելություն, ժողովրդական հավատալիքներ, դավանաբանական բանաձևեր, բովանդակային առանձնահատկություններ, բացառիկ կարևորություն:

Nelly PETROSYAN

THE SMALL WORKS OFFERED TO ST. GREGORY THE ILLUMINATOR

ABSTRACT

The article referred to the literature St. Gregory the Illuminator named extant works, which affected the further development of Christian thought. Though the author has taken ownership of Philology in doubt, but the Illuminator works that bear the name indicates enjoyed the reputation. St. Gregory the Illuminator's two main works are known: "Catechism of Saint Gregory" and "Faitful Speech" in other texts.

"Faitful Speech" ("Hachakhatum chark") and "Catechism of Saint Gregory" armenology has

repeatedly referred to the works, but her name is little known small works are studied. This article has been withdrawn and stressed that features exclusive content works the importance of culture.

Key concepts: Armenian literature, S. Gregory the Illuminator, "Faitful Speech", "Catechism of Saint Gregory." the author's identity, folk beliefs, dogmatic formulas, content features, exceptional importance.

НЕБОЛЬШИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ПРИПИСЫВАЕМЫЕ ГРИГОРИЮ ПРОСВЕТИТЕЛЮ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены сочинения армянского книгописания, дошедшие до нас в авторстве Св. Григория Просветителя, оказавшие существенное влияние на последующее развитие армянской христианской мысли. Хотя авторская принадлежность этих сочинений в филологии поставлена под сомнение, но только тот факт, что они дошли до нас под именем Просветителя, демонстрирует авторитет, которым они пользуются. В авторстве Св. Григория Просветителя известны два основных сочинения – «Догматика Святого Григория» и «Многovesцательные речи», а также другие рукописи.

Работы «Многovesцательные речи» и «Догматика Святого Григория» были многократно изучены в арменоведении, но известные под его авторством небольшие произведения иссле-

дованы мало. В данной статье выявлены содержательные особенности этих сочинений и подчеркнута их исключительная важность в армянской культуре.

Ключевые понятия: армянское книгописание, Св. Григорий Просветитель, «Многovesцательные речи», «Догматика Святого Григория», авторская принадлежность, народные верования, догматические формулы, содержательные особенности, исключительная важность.

ԸՆՏԱՆԻՔԸ ՈՐՊԵՍ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱ

Մասնագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են ընտանիքի հետ հոգեբանական աշխատանքի որոշակի ուղղություններ, որոնք տարբերվում են ինչպես իրենց մեթոդաբանությամբ, այնպես էլ աշխատանքի նպատակային ուղղվածությամբ: Հետևաբար, դրանցում տարբեր է նաև ընտանիքի բնույթի և նշանակության հասկացումը: Նման պայմաններում առաջ է գալիս ընտանիքի հոգեբանական հետազոտության և ընտանիքի հետ տարվող հոգեբանական աշխատանքի առանձին ուղղությունների համակարգման անհրաժեշտություն:

Առավել լայն իմաստով ընտանիքի հետ հոգեբանական աշխատանքի խնդիրներն ուսումնասիրվում են «Ընտանիքի հոգեբանության» շրջանակներում: Ըստ սահմանման՝ «Ընտանիքի հոգեբանությունը» հոգեբանության միջգիտակարգային բնագավառ է, որը ներառում է սոցիոլոգիական, տնտեսագիտական, փիլիսոփայական, պատմագիտական, իրավաբանական, ժողովրդագրական, ազգաբանական և այլ բնագավառների հետազոտություններ: Ընտանեկան հոգեբանության տվյալները կազմում են այն հիմքը, որի վրա կառուցվում և գործնականում կիրառվում են ընտանիքի օգնության սոցիալական, հոգեբանական և հոգեթերապիական տարբեր ծրագրեր: Ընտանիքի և ամուսնության հետազոտություններն առաջին հերթին կոչված են բացահայտելու այն պայմաններն ու գործոնները, որոնք ազդում են ընտանիքի բարեկեցության և դրա անդամների հոգեկան առողջության վրա (Коваль 2007: 11):

Ինչպես տեսնում ենք, բերված սահմանման մեջ որոշակիորեն ուրվագծվում են ընտանիքի հոգեբանության երկու հիմնական՝ հետազոտական և կիրառական կողմերը: Ընտանիքի հոգեբանության կիրառական կողմը ներկայանում է երկու ձևով՝ որպես ընտանիքի հոգեթերապիա և որպես ընտանիքի հոգեբանական խորհրդատվություն: Ընտանիքի թերապիան՝ «լայն հասկացություն է, որով նշանակվում է տարբեր կենսաբանական, հոգեբանական և սոցիալական դժվարություններ ունեցող ընտանիքների հետ աշխատանքի մեթոդների շարքը» (Carr 2006: 3):

Սակայն ոչ բոլոր դեպքերում է ընտանիքը հանդես գալիս որպես հոգեթերապևտիկ միջամտության նպատակակետ: Որոշ դեպքերում ընտանիքը դիտարկվում է որպես ընտանիքի անդամի կենսագործունեության միջավայր և նրա վրա թերապիական ազդեցություն գործելու միջոց: Այս պարագայում «...հիվանդը (այսինքն՝ նա, ում պատճառով ընտանիքը դիմել է խորհրդատվության) դիտարկվում է ոչ թե որպես բժշկական տեսանկյունից հիվանդ, այլ ավելի շուտ որպես դիսֆունկցիոնալ ընտանեկան համակարգի տարր: Ընտանեկան թերապիան ենթադրում է երեխային կամ մեծահասակ հիվանդին ընտանիքի, որում նա հիվանդացել կամ ձեռք է բերել տարատեսակ շեղումներ, միջոցով թերապևտիկ օգնություն ցույց տալու հնարավորություն: Համապատասխանաբար, աշխատանքի կիզակետում հայտնվում են ոչ թե ընտանիքի անդամների ներհոգեկան խնդիրները, այլ ընտանեկան փոխազդեցությունների, ընտանիքի կառուց-

վածքի և գործընթացների ձևերը (տիպերը): Այսպիսով, ընտանեկան թերապիայի նպատակը ֆունկցիոնալ ընտանեկան կազմակերպություն ձևավորելու համար պայմանների ստեղծումն է, որը կապահովի ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի ներուժային հնարավորությունների առավելագույն աճ» (Черников 2001: 5):

Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում թերապիական ազդեցության գլխավոր առարկան ընտանիքի առանձին անդամն է, իսկ ընտանիքը հանդես է գալիս որպես այդ իսկ ազդեցության միջոց: Ընդ որում թերապիական ազդեցությունը կարող է և ուղղված լինել ամբողջական ընտանիքին, սակայն միայն ընտանիքի առանձին անդամի վրա ազդեցություն գործելու նպատակով: Ընտանեկան հոգեթերապիայի նմանատիպ մեկնաբանության ենք հանդիպում Էյդեմիլերի մոտ: Նա մասնավորապես նշում է, որ ընտանեկան հոգեթերապիան հոգեթերապիայի ոլորտ է, որը ներառում է ընտանիքի հետազոտությունը և հիվանդությունների կանխարգելման ու բուժման, ինչպես նաև հետագա հասարակական-աշխատանքային վերականգնման նպատակով ընտանիքի վրա ազդեցությունը: Էյդեմիլերը նշում է, որ ընտանեկան հոգեթերապիայի մեթոդները կիրառելի են այնպիսի շեղումների դեպքում, ինչպիսիք են ներդոները, սուր հուզական և սուիցիդալ հակազդեցությունները, վարքի իրադրական պայմանավորվածություն ունեցող շեղումները, հարբեցողությունը, թմրամոլությունը, փսիխոպաթիաները, փսիխոզները և հոգեմարմնական (փսիխոսոմատիկ) հիվանդությունները (Эйдемиллер 1989: 4):

Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ Էյդեմիլերը ընտանեկան հոգեթերապիայի ոլորտից դուրս է մղում ընտանիքի վրա հոգեբանական ազդեցության այնպիսի ձևերը,

որոնք իրենց առջև չեն դնում բժշկական նպատակներ: Այդպիսի ոչ բժշկական հոգեթերապևտիկ ազդեցության օրինակ է պրոբլեմատիկ ընտանիքների խորհրդատվությունը, երբ ընտանիքը փորձում է դուրս գալ ստեղծված իրավիճակից, սակայն չի կարողանում ինքնուրույնաբար լուծել իր առջև ծառայած խնդիրները: Ընտանեկան խորհրդատվությունը, ըստ Էյդեմիլերի, թերապիա (բուժում) չէ բառի ճշգրիտ իմաստով (Эйдемиллер 1989: 4-5):

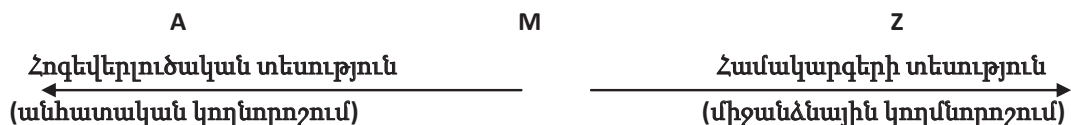
Իսկապես, ընտանիքի հոգեբանության երկու կիրառական կողմերը՝ ընտանիքի հոգեթերապիան և ընտանիքի հոգեբանական խորհրդատվությունը, ակնհայտորեն տարբերվում են: Այդ շինայի մոտ հանդիպում ենք ընտանիքի հետ հոգեբանական աշխատանքի այդ երկու տարատեսակների պայմանական տարաբաժանմանը: Նա հոգեբանական խորհրդատվությունը սահմանում է որպես մարդկանց հետ տարվող անմիջական աշխատանք, որն ուղղված է միջանձնային հաղորդակցության դժվարությունների հետ կապված տարատեսակ հոգեբանական խնդիրների լուծմանը: Ըստ Այդեմիլերի՝ հոգեբանական խորհրդատվության ընթացքում, որպես ազդեցության հիմնական միջոց, կիրառվում է զրույցը: «Զրույցի համապատասխան ձև է կիրառվում նաև հոգեշտկողական աշխատանքում և հոգեթերապիայում, - շարունակում է Այդեմիլերը, - սակայն եթե խորհրդատվությունը միտված է առաջին հերթին այցելուի միջանձնային փոխհարաբերությունների վերականգնմանը, ապա հոգեշտկողական և հոգեթերապևտիկ ազդեցությունն ուղղված է հիմնականում կենսական դժվարությունների և կոնֆլիկտների մեծ մասի հիմքերում ընկած՝ մարդու խորքային անձնային խնդիրների լուծմանը» (Алешина: 1999:11):

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ ընտանեկան հոգեթերապիայի և ընտանեկան հոգեխորհրդատվության հիմնական տարբերությունը դրանց նպատակային ուղղվածությունն է: Առաջին դեպքում հոգեբանական միջամտության կիզակետում է ընտանիքի առանձին անդամը, իսկ ընտանիքի հետ աշխատանքը ծառայում է որպես նրա վրա ազդեցություն գործելու միջոց: Հոգեխորհրդատվության պարագայում նպատակակետը փոխվում է, այստեղ առավել կարևորվում են ներընտանեկան միջանձնային փոխհարաբերությունները:

Կարելի է ենթադրել, որ ընտանիքի հետ տարվող հոգեբանական աշխատանքի նշված կողմերը սերտորեն փոխկապակցված և փոխլրացնող են: Սակայն, ըստ ամենայնի, պրակտիկ աշխատանքի ընթացքում առաջ է գալիս այդ մակարդակներից որևէ մեկի ընտրության անհրաժեշտություն: Ըստ այդմ, կախված հոգեբանի կամ հոգեթերապևտի նպատակից, նրա կանխադրություններն ու մեթոդները կարող են տարբերվել մյուսների մեթոդներից և կանխադրություններից: Որպես հետևանք՝ ընտանեկան հոգեթերապիայի, հոգեխորհրդատվության,

ինչու չէ նաև ընտանիքի հոգեբանության բնագավառում առաջ է գալիս մեթոդաբանական խառնաշփոթ, զգացվում է հետազոտության կամ հոգեբանական միջամտության հիմքերում ընկած կանխադրությունների դասակարգման անհրաժեշտություն:

Ընտանեկան թերապիայի դպրոցների դասակարգման վաղ փորձերից մեկը ձեռնարկվել է ԱՄՆ-ում հոգեբուժության առաջընթացի խմբի ընտանիքի կոմիտեի կողմից 1965-1966 թթ.: Այստեղ ընտանեկան թերապիայի ամբողջ ոլորտը տարաբաժանվում է երեք խմբի, որոնցից երկուսը բևեռայնորեն հակադրված են, իսկ երրորդը գրավում է միջանկյալ դիրք: Առաջին խմբին պատկանող թերապևտները հենվում են հոգեվերլուծական տեսության վրա և ունեն անհատական կողմնորոշում: Դրան հակադրվող խմբում, որպես թերապևտիկ աշխատանքի տեսական հիմք, հանդես է գալիս համակարգերի տեսությունը: Այստեղ գերակշռում է միջանձնային կողմնորոշումը: Միջանկյալ խմբին պատկանող թերապևտների մոտ համադրվում են նշված երկու մոտեցումների կանխադրությունները (Черников 2001: 9-10):

Առաջին (A) տեսակետի կողմնակիցները հոգեդինամիկ կողմնորոշում ունեցող թերապևտներ են, որոնց համար ընտանեկան թերապիան նրանց թերապևտիկ զինանոցի հերթական մեթոդն է: Եվ չնայած որ նրանք երբեմն կազմակերպում են ընտանեկան հանդիպումներ, այդուհանդերձ այս ուղղության ներկայացուցիչները կենտրոնացած են անհատական հիվանդի վրա: Ընտանքն այս տեսանկյունից դիտարկվում է որպես սթրեսա-

ծին գործոն, որը պետք է հաղթահարվի հիվանդի կողմից: Այս դեպքում ընդգծվում են պատմական ինֆորմացիան (անցյալում տեղ գտած դեպքերի և իրադարձությունների մասին), ախտորոշումը, աֆեկտի արտահայտումն ու ինսայթը (Черников 2001: 10):

Երկրորդ (Z) խմբին պատկանող թերապևտներն ունեն բացառապես համակարգային ընտանեկան կողմնորոշում: Այստեղ ընտանեկան թերապիան դիտարկվում է ոչ թե

որպես մեթոդ, այլ որպես հոգեկան առողջության հիմնախնդրի արմատապես նոր մոտեցում: Թերապևտիկ աշխատանքը դիտվում է որպես ազդեցություն ընտանիքի՝ որպես ամբողջի, վրա: Մթերասային իրավիճակում անհատի՝ որպես հիվանդի հանդեպ վերաբերմունքը փոխարինվում է նրան՝ որպես ընտանեկան համակարգի դիսֆունկցիան արտացոլող «ախտանիշը կրողի» վերաբերմունքով: Z կողմնորոշման թերապևտներն ուշադրություն չեն դարձնում անցյալին, կենտրոնանում են ներկա, ընթացիկ փոխազդեցությունների վրա: Այս մոտեցման սահմաններում հաշվի չի առնվում անհատական նոգոլոգիայի վրա հիմնվող ախտորոշումը, աֆեկտի արտահայտումն անհրաժեշտ չի համարվում (Черников 2001: 10):

Այս դեպքում մենք դարձյալ կանգնում ենք նույն խնդրի առջև: Փաստորեն ընտանեկան թերապիայի առանձնացվող մոտեցումները տարբերվում են հիմնականում այն հանգամանքով, թե ընտանիքի գործառնան որ՝ անհատական, ընտանեկան, թե՛ սոցիալական, մակարդակին է ուղղված թերապևտիկ աշխատանքը: Եվ չնայած որ անհատական կողմնորոշում ունեցող թերապիան կարող է ընթանալ նաև ամբողջական ընտանիքի մակարդակում, այդուհանդերձ դրա թիրախն ակնհայտորեն տեղակայված է անհատական մակարդակում: Միջանձնային կողմնորոշման պարագայում որպես թերապևտիկ ազդեցության թիրախ են դիտարկվում ամբողջական ընտանիքը, ընտանիքում միջանձնային փոխհարաբերությունները: Իսկ որքանով են մեկուսացված նշված մակարդակները:

Ներկայացված խնդիրը չափազանց կարևոր է ընտանիքի հոգեբանական հետազոտության համար: Բանն այն է, որ, կախված հետազոտության նպատակային ուղղվածությունից, անհատական, խմբային կամ հասարակական միտվածությունից՝ հետազոտողի ուշադրությունից դուրս են մնում ընտանիքի գործառնան մյուս մակարդակները, կորսվում է ընտանիքի՝ որպես սոցիալ-հոգեբանական խմբի ամբողջականությունը: Դա նշանակում է, որ ընտանիքի գործառնան առանձին մակարդակների կարևորման պայմաններում իրականացված հետազոտությունները կարող են ոչ միայն չհամապատասխանել, այլև հակասել միմյանց:

Այս առումով բավականին հետաքրքրական է Ուիլյամ Փինսոֆի և Ջեյ Լեբովի կարծիքը: «Ընտանեկան հոգեբանության գիտական հարացույց» աշխատության մեջ նրանք նշում են, որ չնայած «ընտանեկան հոգեբանությունը» բավականին երիտասարդ հետազոտական բնագավառ է, այդուհանդերձ իր քառորդ դար տևած զարգացման ընթացքում այն հասցրել է բախվել անխուսափելի հակասությունների և մարտահրավերների, որոնք ժառանգել է հոգեբանությունից: Այսպես՝ մասնավորեցնելով իր առարկան՝ ընտանիքի հոգեբանությունն ավելի շատ կենտրոնանում է անհատական և կենսաբանական համակարգերի վրա: Լայնացնելով առարկան՝ սկսում է հետաքրքրվել այնպիսի լայն համակարգերով, ինչպիսիք են մշակույթը, ազգությունները, քաղաքականությունը (Pinsof, Lebow 2005: 3):

Որպես ստեղծված խնդրահարույց իրավիճակի լուծում՝ Փինսոֆն ու Լեբովն առաջարկում են ընտանիքի հոգեբանության տարամիտվող հայեցակարգերի համակարգման երկչափ մոդել: Առաջին չափումը ներառում է հայեցակարգի հիմքում ընկած տեսությունները, ներկայացնում է հայեցակարգի մեթոդաբանական կողմնորոշումը (հորիզոնական առանցք): Երկրորդ չափումը ներառում է այն իրական ոլորտները, հարցադրումների տիրույթները, որոնք մասնավորեցնում են հետա-

գա աշխատանքի շրջանակները (ուղղահայաց առանցք): Միավորելով այս երկու չափումները՝ հեղինակներն առաջարկում են ընտանիքի հոգեբանության գիտական հարացույցի մատրից (Pinsof, Lebow 2005: 3-18):

Անդրադառնալով ընտանիքի գոյաբանական կարգավիճակի չափանիշին՝ նշենք, որ վերջին ժամանակներս ընտանիքի հոգեբանության բնագավառում նկատվում է ակնհայտ միտվածություն դեպի համակարգային մոտեցումը: Համակարգային մոտեցման շրջանակներում ընտանիքը դիտարկվում է որպես բաց համակարգ, որը գտնվում է շրջակա միջավայրի հետ անընդհատ փոխադարձ փոխանակության մեջ: Ընտանեկան համակարգն ինքնակարգավորվող համակարգ է, այսինքն՝ դրա դրսևորումները նպատակառոտված են, և համակարգի փոխակերպումների աղբյուրը գտնվում է նրա ներսում: Ընդ որում կարևոր է այն հանգամանքը, որ ընտանիքն այս տեսանկյունից որպես համակարգ առաջնային է այն կազմող անդամների համեմատությամբ: Այս մոտեցման շրջանակներում ընտանիքի առանձին անդամների մտադրություններն ու դրսևորումները երկրորդական են և ենթարկվում են ընտանեկան համակարգի գործառնման օրենքներին և կանոններին: Հետևաբար, նպատակահարմար է աշխատել ամբողջ ընտանիքի և ոչ թե դրա առանձին անդամների հետ (Варга, Драбкина 2001: 4):

Այստեղ, սակայն, հարկ է կանգ առնել մի կարևոր հանգամանքի վրա: Եթե որպես հետազոտության հիմք ընդունենք համակարգային մոտեցման դրույթը և ընտանիքը դիտարկենք որպես համակարգ՝ երկրորդական պլան մղելով անհատական և հասարակական ազդեցությունների դերը, հաշվի չառնելով մի կողմից՝ ընտանիքը կազմող անհատների դրսևորումները, մյուս կողմից՝ դրա գործառ-

ման միջավայրի ազդեցությունը, ստիպված կլինենք ընտանիքը դիտարկել որպես մեկուսացված, ինքնաբավ միավոր: Այս դեպքում դրա բոլոր դրսևորումները կբխեցվեն հենց իրենից, ինչը, սակայն, մեթոդաբանորեն արդարացված չէ:

Ինչպես նշում են Փինսոֆն ու Լեբովը, հենց այսպես էին վարվում ընտանիքի հոգեբանության զարգացման վաղ շրջանում: Պատմականորեն ընտանեկան թերապիայի հայեցակարգերում և ինչ-որ չափով նաև ընտանիքի հոգեբանության տեսություններում հնարավորինս նեղացվում էին անհատի հոգեբանության և անհատական հոգեախտաբանության ներկայացվածության շրջանակները: Անհատի գործառնման վրա կենտրոնանալու ցանկացած փորձ դիտարկվում էր որպես անհամատեղելի իրականության համակարգային տեսության հետ: Այդուհանդերձ, Փինսոֆն ու Լեբովը անհատի և ընտանիքի փոխհարաբերություններն օժտում են ընտանիքի հոգեբանության համար էական, անհրաժեշտ նշանակությամբ: Նրանց կարծիքով՝ ընտանիքի հոգեբանության վաղ շրջանի հետազոտություններում հոգեախտաբանական երևույթների բացառումը կապված է այն հանգամանքի հետ, որ այդ ժամանակահատվածում հետազոտողների շրջանում տիրում էր կամ/կամ դիրքորոշումը, համաձայն որի՝ անհատական հոգեախտաբանությունը սկզբունքորեն անհամատեղելի է համակարգային հայեցակարգի հեռանկարի հետ: Ի հակադրության դրան՝ հեղինակների կողմից առաջարկվող տեսանկյունից այդ երկու՝ անհատական և համակարգային մոտեցումներն համատեղելի են (Pinsof, Lebow 2005: 11-12):

Այս տեսանկյունից ամուսնական զույգը դիտարկվում է որպես համակարգ, որը ներառում է անհատական ենթահամակարգեր (ամուսնական զույգերին) և իր հերթին հան-

դես է գալիս որպես բջջային կամ լայնացված ընտանիքի ենթահամակարգ: Ի հավելումն դրան՝ համակարգի հիմնական բնութագրիչներից է նաև այն, որ դրա առանձին մասերը գտնվում են անընդհատ փոխազդեցության մեջ: Համակարգի ենթահամակարգերից յուրաքանչյուրի փոխակերպումը վաղ թե ուշ հանգեցնում է մյուս ենթահամակարգերի փոխակերպումների: Այս ազդեցությունը փոխադարձ կամ երկկողմանի է (Pinosof, Lebow 2005: 6): Այնպես որ ընտանիքի դրսևորումներն անմիջականորեն բխում են ինչպես այն կազմող անհատների, այնպես էլ հասարակության, որտեղ այն գործառու է, դրսևորումներից: Ընտանիքի հետ տարվող հոգեթերապևտիկ աշխատանքների ընթացքում թերապևտիկ ազդեցությունը կարող է ուղղված լինել միայն ընտանիքի անդամներին կամ ամբողջական ընտանիքին: Այս դեպքում ընտանիքի գործառման միջավայրը՝ հասարակությունը, դուրս է ուղղակի հոգեբանական ազդեցության շրջանակներից: Դա է պատճառը, որ ընտանեկան թերապիայի ուղղությունները բաժանվում է անհատական կողմնորոշում և համակարգային կողմնորոշում ունեցող ուղղությունների:

Ստացվում է, որ ընտանիքի դրսևորումները կախված են ինչպես այն կազմող անհատների դրսևորումներից, այնպես էլ հասարակական այն միջավայրի յուրահատկություններից, որտեղ դրանք գործառում են: Իրականում հնարավոր չէ առանձնացված մակարդակներից որևէ մեկի վրա ազդեցություն գործելու ընթացքում չազդել մյուս մակարդակների վրա: Դա նշանակում է, որ անհատական կամ համակարգային կողմնորոշում ունեցող ընտանեկան թերապևտի գործունեությունն անուղղակիորեն առնչվում է հակադիր կողմնորոշման ոլորտին: Անհատական մակարդակում խնդիրների լուծումը կարող է

նպաստել ինչպես ընտանեկան կապերի ամրացմանը, ներընտանեկան միջանձնային փոխհարաբերությունների լավացմանը, այնպես էլ ընտանիքի կողմից հասարակական գործառույթների կատարման արդյունավետության բարձրացմանը: Նույնը կարելի է ասել միջանձնային կողմնորոշում ունեցող թերապևտների աշխատանքի մասին: Աշխատելով ընտանիքի՝ որպես ամբողջական կառույցի հետ՝ նրանք ինքնաբերաբար լուծում են բազմաթիվ անհատական և հասարակական խնդիրներ: Տարբեր կողմնորոշում ունեցող թերապևտների աշխատանքը վերջնանպատակի իմաստով համընկնում է: Տարբերությունները բխում են շարժման մեկնակետի և ուղղության ընտրությունից: Բոլոր դեպքերում մենք գործ ունենք անհատ-ընտանիք-հասարակություն նպատակային շարքի հետ:

Ասվածն իր արտացոլումն է գտնում Լիդերսի մոտ ընտանիքի՝ որպես համակարգի հետևյալ բնութագրության մեջ՝ «Ընտանիքը բաց համակարգ է, որի տարրերը փոխազդում են միմյանց և շրջապատող համակարգերի հետ: Արտաքին կենսաբանական և սոցիալական համակարգերի հետ «ուղիղ և հետադարձ կապերի» դրսևորման հետևանքով ընտանիքը հանդես է գալիս որպես անընդհատ զարգացող համակարգ: Արտաքին ուժերը կարող են ընտանիքի վրա ունենալ դրական կամ բացասական ազդեցություն, ընտանիքը, իր հերթին, նույն կերպ կարող է ազդել այլ համակարգերի վրա: Այսպիսով, ընտանեկան համակարգը ձգտում է մի կողմից՝ առկա կապերի պահպանմանը, մյուս կողմից՝ զարգացմանն ու գործառման առավել բարձր մակարդակի անցմանը» (Лидерс 2007: 10):

Այսպիսով, ընտանիքի հոգեբանական հետազոտության և նրա հետ տարվող հոգեբանական աշխատանքի ընթացքում առավել նպատակահարմար է ընտանիքը դիտարկել

որպես համակարգ, որը գտնվում է անընդհատ փոխազդեցությունների մեջ ինչպես իր կազմի մեջ գտնվող ենթահամակարգերի (ընտանիքի անդամներ, անհատական մակարդակ), այնպես էլ այն համակարգերի հետ, որոնց մաս է կազմում ընտանիքը (հասարակական մեծ խմբեր, հասարակական մակարդակ): Այլ խոսքով, ընտանիքը հարկ է դիտարկել որպես բաց սոցիալ-հոգեբանական հա-

մակարգ, որի գործառույն իրականանում է անհատ-ընտանիք-հասարակություն-անհատ փոխազդեցությունների անընդհատ շղթայում և կախված է այդ իսկ փոխազդեցությունների հետևանքով առաջ եկող փոխակերպումների բնույթից: Ընդ որում ընտանիքը՝ որպես գործառույթ բաց համակարգ, բնութագրվում է ինքնակազմակերպման, ինքնապահպանման, հարմարման և զարգացման ձգտումով:

ՄԵԶԲԵՐՎԱԾ ԵՎ

ՀՂՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Алешина, Ю.(1999). Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – М.: Независимая фирма “Класс”.
2. Варга, А., Драбкина, Т. (2001). Системная семейная психотерапия.Краткий лекционный курс. СПб.: Речь.
3. Коваль, Н. (2007). Психология семьи и семейной дезадаптивности : Учеб. пособие. - Федеральное агентство по образованию, Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. Тамбов, Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина.
4. Лидерс, А. (2007). Психологическое обследование семьи: учеб. пособие-практикум для

студ. фак. психологии вуз. – М.: Издательский центр “Академия”.

5. Черников, А. (2001).Системная семейная терапия: Интегративная модель диагностики. — М.: Независимая фирма “Класс”.
6. Эйдемиллер, Э., Юстицкий В. (1989). Семейная психотерапия. – Л.: Медицина.
7. Carr, A. (2006). Family therapy: concepts, process and practice. – 2-nd ed. John Wiley & Sons, Ltd, Chichester New York Weinheim Brisbane Singapore Toronto.
8. Pinsof, W., Lebow, J. (2005). A Scientific Paradigm for Family Psychology. // Family Psychology: The Art of the Science. Edited by William M. Pinsof and Jay L. Lebow. Oxford University Press (pp. 3-19).

Արմինե ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԸՆՏԱՆԻՔԸ ՈՐՊԵՍ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը նվիրված է ընտանիքի գործառնական կարգավիճակի խնդրին: Հոգեբանական ներգործության գործընթացի ուղղությունը մեծապես պայմանավորված է հոգեբանական աշխատանքի հիմքում ընկած դիրքորոշումներով և կանխադրություններով: Հեղինակը վերլուծության է ենթարկում այդպիսի դիրքորոշումների տարբերակներ և հանգում է

եզրակացության, որ հոգեբանական աշխատանքի արդյունավետությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ընտանիքը դիտարկել որպես բաց համակարգ, որն անմիջականորեն փոխկապված է շրջակա միջավայրին և որի առանձին մակարդակները գտնվում են անմիջական փոխազդեցության մեջ:

Հանգուցային հասկացություններ. ընտանեկան թերապիա, ընտանիքի թերապիա, ըն-

տանիքը որպես համակարգ:

Armine STEPANYAN

FAMILY AS OBJECT OF PSYCHOLOGICAL INTERFERENCE

ABSTRACT

The author examines the methodological question of the family status. The direction of the process of psychological interference mainly depends on those presuppositions which lay in the ground of psychological work. The author analyses possible variants of these kind presuppositions and arrives at a conclusion that in order to have an

effective psychological work with a family it is necessary to consider the family as an open system which has immediate relations to the social environment.

Key concepts: Family therapy, the therapy of a family, family as a system.

Армине СТЕПАНЯН

СЕМЬЯ КАК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу функционального статуса семьи. Направление процесса психологического воздействия во многом зависит от тех установок и предпосылок, которые лежат в основе психологической работы. Автор анализирует возможные варианты таких установок и приходит к выводу, что для обеспечения эффективности психологической работы с семей необходимо рассмотреть

семью как открытую систему, которая находится в непосредственных взаимоотношениях с окружающей средой и разные уровни которой также находятся в непосредственной взаимосвязи.

Ключевые понятия: семейная терапия, терапия семьи, семья как система.

ՑՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐԸ

ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՊԵՏՔ Է ՆԵՐԿԱՑԱՑՎԻ

- տպագիր և էլեկտրոնային տարբերակներով. հեղինակը պարտավորվում է երաշխավորել դրանց նույնականությունը և տրամադրել ձեռագրի հեղինակային վերջնական տարբերակը,
- Microsoft Office Word ծրագրով,
- A4 ձևաչափի թղթի վրա,
- ծանոթագրությունները՝ էջի ներքևում, իսկ մեջբերված և հղված գրականության ցանկը՝ վերջում,
- տեքստը 11, ծանոթագրությունները՝ 10 տառաչափով,
- տողերի միջև հեռավորությունը՝ 1.3,
- հայերեն տեքստի դեպքում՝ Sylfaen, իսկ անգլերեն և ռուսերեն տեքստերի դեպքում՝ Calibri տառատեսակներով:

ՆՑՈՒԹԵՐԸ, ԽՏԱՄԿԱՎԱՌԱԿՆԵՐԸ հետ չեն վերադարձվում:

ԾԱՎԱԼԸ՝ 5-15 էջի սահմաններում:

ՎԵՐՆԱԳԻՐԸ

- պետք է լինի հինգերորդ, արտացոլի հոդվածի բովանդակությունը և չգերազանցի ութ բառը,
- հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն,
- մեծատառերով,
- 14 տառաչափով:

ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ձեռագիր աշխատանքի հեղինակ(ներ)ի անուն(ներ)ը, ազգանուն(ներ)ը, նրա(նց) մասին համառոտ կենսագրական տվյալները (CV-ն) պետք է ներկայացվեն հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ նշելով

- յուրաքանչյուր հեղինակի աշխատավայրի՝ կազմակերպության ամբողջական անվանումը և փոստային հասցեն,
- յուրաքանչյուր հեղինակի պաշտոնը, կոչումը, գիտական աստիճանը,
- յուրաքանչյուր հեղինակի էլեկտրոնային հասցեն և հեռախոսի համարը:
Հեղինակների անունները և ազգանունները պետք է գրվեն լրիվ և մեծատառերով:

ԱՍՓՈՓՈՒՄԸ

- պետք է ներկայացվի հայերեն, անգլերեն (Abstract) և ռուսերեն (Резюме),
- պետք է պարունակի 250-300 բառ,
- պետք է լինի բովանդակային՝ զերծ ընդհանուր բառերից ու բառակա-պակցություններից,
- պետք է լինի համակարգված (համապատասխանի հոդվածում արդյունքների նկարագրման տրամաբանությանը),
- պետք է արտացոլի հոդվածի հիմնական բովանդակությունը՝ հաշվի առնելով հետևյալ տեսանկյունները. առարկա, նպատակ, մեթոդ կամ իրականացման մեթոդաբանություն, հետազոտությունների արդյունքներ և դրանց կիրառման ասպարեզ, եզրակացություններ,
- չպետք է կրկնի ձեռագիր աշխատանքի վերնագրում ընդգրկված տեղեկությունը:

ՀԱՆԳՈՒՑԱՅԻՆ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԲԱՌԵՐԸ ԵՎ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

- բերվում են հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն.
- անհրաժեշտ քանակը՝ հինգից տասը.
- մեկը մյուսից առանձնանում են ստորակետով:

ՀՂՄԱՆ ԵՎ ՄԵԶԲԵՐՄԱՆ ԿԱՐԳԸ

Ձեռագիր աշխատանքում պետք է օգտագործվի հղման APA տարբերակը, այսինքն՝ տեքստում տեղ գտած մեջբերումներից և հղումներից հետո փակագծերում տեղեկատվության աղբյուրը պետք է նշել հետևյալ կերպ. Հեղինակի ազգանունը, մեջբերվող աղբյուրի հրատարակման տարեթիվը, անհրաժեշտության դեպքում՝ մատնանշվող էջերը, օրինակ՝ (Կողբացի 1994. 70) կամ (Quine 1953: 45) կամ (Օյզերման 2009: 415): Մեջբերվող աղբյուրի վերաբերյալ լրիվ տեղեկատվությունը պետք է տեղադրվի ձեռագիր աշխատանքի վերջում այբբենական կարգով՝ «Մեջբերված և հղված գրականություն» ենթավերնագրով՝ հիմք ընդունելով հետևյալ տիպօրինակը:

Գիրք մեկ հեղինակով.

1. Հովհաննիսյան, Հ.Օ. (2003): Հասարակական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները, Երևան, *Նորավանք* գիտակրթական հիմնադրամ:
2. Toulmin, S. (1958). *The Uses of Argument* (updated ed., 2003; reprint, 2006). New York: Cambridge University Press.
3. Ивлев, Ю. (2009). *Теория и практика аргументации*. Москва, изд.-во.Проспект.

Գիրք մեկից ավելի հեղինակներով.

1. Բրուսյան, Ա., Բրուսյան, Գ. (2003): Քաղաքական փաստարկման 101 կանոն: Երևան. *Նաիրի* հրատարակչություն, 134 էջ:
2. Hilbert, D. & Bernays, P. (1934). *Grundlagen der Mathematik* (vol. 1). Berlin: Springer.
3. Лисецкий, К., Литягина, Е. (2005). *Психология негативных зависимостей*. Самара, изд.-во. «Универс групп».

Խմբագրի կողմից կազմված գիրք.

1. Ayer, A. (Ed.). (1959). *Logical Positivism*. The Free Press, Glencoe, Illinois.
2. Мертон, Р. (1994). “Явные и латентные функции” //Американская социологическая

мысль. Под. ред. В. -Добренёкова (с. 379-448). Москва.

Ամսագրում տպագրված հոդված.

1. Զիջյան, Ռ. (2011). «Ակնհայտն՝ անհավատալի»։ *Պատմաքանասիրական հանդես* 2011, №
2. Hacking, I. (1979). “What is Logic”. *The Journal of Philosophy*, Vol. LXXVI, №. 6, June.
3. Хотинец, Ю. (2002). «Формирование этнического самосознания студентов в Процессе обучения в вузе». *Вопросы психологии*. Москва, №

Պարբերականում կամ ժողովածուում տպագրված հոդված.

1. Խաչիկյան, Լ. (1964): «Գրիգոր Պարթևին վերագրված Հարցումը որպես հայ մատենագրության երախայրիք»։ *Բանբեր մատենադարանի*, № 7:
2. Quine, W. (1953). “Two Dogmas of Empiricism”. In Quine, W. *From a Logical Point of View*. Harvard University Press.
3. Франц, А. (1986). “Об идеальном единстве морального, логического и философского способов обоснования”. В сб.: Восканян, А., Григорян, Г. (ред.) (1986). *Второй семинар молодых ученых по проблемам аргументации. Тезисы докладов (13-22 октября)* (с. 8-10). Ереван, изд.-во. АН Армянской ССР.

Նույն հեղինակի միննույն տարում հրատարակված տարբեր աշխատանքների հղման դեպքում, հարկ է դիմել տառային տարբերակման՝ «ա», «բ» և այլն.

1. Հայերեն հոդվածների դեպքում՝ (Հովհաննիսյան 1990ա, Հովհաննիսյան 1990բ),
2. ռուսերեն հոդվածների դեպքում՝ (Бердяев 1990а; Бердяев 1990б),
3. անգլերեն հոդվածների դեպքում՝ (Hovhannisyan 2006a; Hovhannisyan 2006b; Hovhannisyan, 2006c):

Համացանցային հրատարակություն.

- Пружининweb–Пружинин Б.И.О том, что мерить нельзя. Вопросы философии, 2014,№4:
//http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=940&Itemid=52

Կայքում տեղադրված հոդվածների տեքստերը հաճախ տարբերվում են դրանց տպագիր տարբերակներից, ուստի վերջիններիս համացանցային տարբերակներին հղում կատարելիս հարկ է նշել համապատասխան կայքէջի էլեկտրոնային հասցեն և ոչ մի դեպքում չի կարելի հղել տպագիր տարբերակին:

ԳԾԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ, ԴԻԱԳՐԱՄՆԵՐԸ

Եթե ձեռագիր աշխատանքի տեքստը պարունակում է ոչ տառային նշաններ (օրինակ՝ մաթեմատիկական կամ տրամաբանական բանաձևեր, գծապատկերներ), ապա

- տեքստի PDF տարբերակը պետք է կցվի անհրաժեշտ ստուգման համար.
- բոլոր պատկերները (դիագրամներ, գծագրեր և լուսանկարներ) պետք է հստակ և հաջորդաբար համարակալվեն արաբական թվերով և ներկայացվեն էլեկտրոնային տարբերակով.
- պատկերները պետք է լինեն բարձր որակի.
- բոլոր պատկերները պետք է կցվեն առանձին ֆայլերի տեսքով.
- դիագրամները, գծագրերը, աղյուսակները պետք է ներկայացվեն EXCEL կամ EPS ձևաչափով:

ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՏԱՐԲԵՐ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արխիվային նյութերի և թարգմանվող աղբյուրների հրատարակություն.

- Ձեռագրում պետք է ընդգրկել արխիվային կամ հրատարակչական նյութի ամբողջա-

կան նկարագրությունը, ըստ որի կատարվել է թարգմանությունը:

- Հրատարակությանը կարող է նախորդել համառոտ նախաբան՝ «Հրատարակության նախաբան» վերնագրով (1-2 էջ ծավալով, մոտ 4000 նիշ): Մեծ ծավալով նախաբանը գերադասելի է ձևակերպել որպես հոդված, որը կտրվի ինքնուրույն վերնագրի ներքո:
- Եթե հրատարակվող աղբյուրը ունի ծանոթագրություններ, ապա դրանք ներկայացվում են որպես հիմնական տեքստի մաս և տեղադրվում են հիմնական տեքստ-աղբյուրից հետո՝ համարակալված ցանկի տեսքով: Հղումները այդ ծանոթագրություններին աղբյուրի հիմնական տեքստում տրվում են թվերով՝ կլոր փակագծերում: Հրատարակվող աղբյուրի մասը կազմող ծանոթագրության (որը պատկանում է հրատարակվող հեղինակին, այլ ոչ թե հրատարակչին կամ թարգմանչին) էլեկտրոնային տարբերակի մշակման ժամանակ դրանք **պետք չէ** ներկայացնել Word-ի տողատակի ծանոթագրությունների ձևով:
- Հրատարակվող աղբյուրի վերաբերյալ կարելի է ներկայացնել ծանոթագրություններ հրատարակչի կամ թարգմանչի կողմից: Այդպիսի ծանոթագրությունները ձևավորվում են որպես Word-ում նյութի վերջում տրվող տողատակի ծանոթագրություններ ձևով: Ծանոթագրություններում արված մատենագիտական վկայակոչումները ձևավորվում են ստորև ներկայացվող օրենքներով:
- Յուրաքանչյուր էջի վերջում տրվող հղումների միջոցով կարելի է ներկայացնել աղբյուրում հանդիպող այլալեզու բառերի թարգմանությունը, հապավումների բացատրությունները և այլն: Նույն տեղեկությունները կարելի է ներկայացնել աղբյուրի

տեքստում ակնյունաձև (քառակուսի) փակագծերով:

Ժողովածուում հրատարակվող նյութերի համար խորհուրդ է տրվում ընտրել մինչև 40.000 նիշ պարունակեղ ծավալի աղբյուր: Ավելի մեծ ծավալի աղբյուրի դեպքում հարկ է կատարել կրճատում (ընտրություն) ժողովածուի համար նյութ պատրաստելու համար:

Ցավոք, հաճախ խմբագրություն են ներկայացվում թարգմանություններ և արխիվային նյութեր, որոնք չունեն ոչ բավարար քանակությամբ մեկնաբանություններ, ոչ էլ բովանդակային նախաբան: Խնդրում ենք թարգմանիչներին և հրատարակիչներին հաշվի առնել, որ այդ ձևով ներկայացված նյութերը չեն կարող համարվել գիտական հրատարակություններ, և հետևաբար, չեն կարող ընդունվել հրատարակության:

Գիտաժողովների և այլ գիտական միջոցառումների ակնարկներ

- Ակնարկում պետք է ներառված լինի տեղեկույթ գիտաժողովի կազմակերպիչների, դրա անցկացման վայրի և ժամանակի վերաբերյալ:
- Գիտաժողովի՝ հիշատակվող մասնակիցների համար նշվում են նրանց անունը և ազգանունը, փակագծերում՝ նրանց աշխատանքի վայրը և քաղաքը, իսկ միջազ-

գային գիտաժողովների մասնակիցների դեպքում՝ նաև երկիրը:

- Ակնարկները չպետք է համընկնեն գիտաժողովների ծրագրերին կամ դրանց ամփոփիչ փաստաթղթերին:

Գրախոսություններ և մատենագրական ակնարկներ:

- Գրախոսության ծավալը կարող է լինել 5-10 էջ (10.000 – 20.000 նիշ):
- Գրախոսության մեջ հիմնական տեքստից առաջ պետք է ներկայացվեն դիտարկվող գրքի ամբողջական տվյալները՝ հրատարակչության անվանումը և էջերի քանակը ներառյալ:
- Գրախոսություններում չեն տրվում ծանոթագրություններ:

Բանավիճական նոթեր, էսսեներ, հուշեր:

Հրատարակության ընդունվում են առանց գիտական հոդվածներին ներկայացված պահանջները պահպանելու ազատ ոճով գրված նյութեր: Այսպիսի աշխատանքները չեն կարող ներկայացվել գիտական աշխատանքների մասին գեկուցումներում որպես գիտական հրատարակություն:

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

MANUSCRIPT FORMATTING GUIDE

MANUSCRIPT MUST BE SUBMITTED:

- Printed and in electronic versions: the author is obliged to guarantee the compliance of the manuscript to the topics of the periodical and provide the final copyright version.
- In Microsoft Office Word.
- On A4 paper.
- Citations should be at the bottom, reference list at the top of the page.

MATERIALS AND CDs are not returned.

ARTICLE LENGTH: 5-15 pages.

ARTICLE TITLE should be:

- Informative and should not only outline the general scope of the article but also not exceed eight words.
- In Armenian, English and Russian.
- Uppercase.
- Font size-14.

AUTHOR DETAILS: Name(s), surname(s), and CVs of the manuscript authors should be submitted in Armenian, English and Russian.

Details Include:

- Full name and postal address of each author's workplace, organization.
- Position, rank, academic Degree.
- E-mail and phone number.

Names and surnames of authors should be full and in UPPERCASE.

ABSTRACT:

- Should be submitted in Armenian, English (Abstract) and Russian (CV).
- Should be concise between 250 and 300 words.

- Should be informative and not contain general words and phrases.
- Should be structured (follow the logic of results' presentation in the paper).
- Should reflect the main content of the article taking into consideration the following viewpoints: subject, purpose, method or realization methodology, research results and the domain of their application, conclusions.
- Information contained in the title should not be duplicated in the abstract.

KEYWORDS, WORDS AND PHRASES:

- Should be in Armenian, English and Russian.
- Should be up to ten.
- Should be separated by a comma.

REFERENCES

The manuscript should be constructed according to the APA citation System i. e. in the text, after the citation or reference, in the brackets should be mentioned the source in the following way – (author, year published, the page if necessary), for example: (Կոդլբազի 1994. 70) or (Quine 1953: 45) or (Ойзэрман 2009: 415). Full information about the cited materials should be placed at the end of the text under the title *References* in the alphabetical order. The forms for the full information in *References* are as follows:

For a book by a single author:

1. Հովհաննիսյան, Հ.Օ. (2003): Հասարակական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները, Երևան, *Նորավանք* գիտակրթական հիմնադրամ:
2. Toulmin, S. E. (1958). *The Uses of Argument*. (updated ed., 2003; reprint, 2006). New York: Cambridge University Press.

For a book by two authors:

1. Բրուսյան, Ա., Բրուսյան, Գ. (2003): Քաղաքական փաստարկման 101 կանոն: Երևան. *Նախընտրված հրատարակչություն*, 134 էջ:
2. Hilbert, D. & Bernays, P. (1934). *Grundlagen der Mathematik* (vol. 1). Berlin: Springer.
3. Лисецкий, К., Литягина, Е. (2005). Психология негативных зависимостей. Самара: Изд-во «Универс групп».

For a book by an editor:

1. Ayer, A. (Ed.). (1959). *Logical Positivism*. The Free Press, Glencoe, Illinois.
2. Мертон, Р. (1994). “Явные и латентные функции” // *Американская социологическая мысль*. Под. ред. В.Добренкова (сс. 379-448). Москва.

For an article in a journal:

1. Աիշյան, Ռ. (2011). «Ակնհայտն՝ անհավատալի»: *Պատմաբանասիրական հանդես* 2011, №1.
2. Hacking, I. (1979). “What is Logic”. *The Journal of Philosophy*, Vol. LXXVI, No. 6, June.
3. Хотинец, Ю. (2002). «Формирование этнического самосознания студентов в Процессе обучения в вузе». *Вопросы психологии*. Москва, №

For an article in a periodical or volume:

1. Իսաչիկյան, Լ. (1964): «Գրիգոր Պարթևին վերագրված Հարցումը որպես հայ մատենագրության երախայրիք»: *Բանբեր մատենաստորանի*, № 7:
2. Quine, W. (1953). “Two Dogmas of Empiricism”. In Quine, W. *From a Logical Point of View*. Harvard University Press.
3. Франц, А. (1986). “Об идеальном единстве морального, логического и философского способов обоснования”. В сб.: Восканян, А., Григорян, Г. (ред.) (1986). *Второй семинар молодых ученых по проблемам аргументации. Тезисы докладов (13-22 октября)* (сс. 8-10). Ереван, изд.-во. АН Армянской ССР.

In case of citing various works of the same author published in the same year, it is necessary to apply to a letter differentiation method i.e. a, b etc.

1. Armenian articles (Հովհաննիսյան 1990^ա, Հովհաննիսյան 1990^բ).
2. Russian articles (Бердяев 1990^а; Бердяев 1990^б).
3. English articles (Hovhannisyan 2006^а; Hovhannisyan 2006^б; Hovhannisyan, 2006^с):

For a website publication:

1. Пружинин web – Пружинин Б. *О том, что мерить нельзя*. *Вопросы философии*, 2014, № 4://http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=940&Itemid=52.
2. Texts of the articles submitted in a website usually vary from their printed versions, that is why in case of citing the latter website versions, it is necessary to indicate the appropriate electronic address, moreover, the citation of the printed version is not accepted.

GRAPHS AND DIAGRAMS

If the manuscript contains non alphabetic characters (e.g. mathematical or logical formulae, diagrams) then:

- The PDF version of the text should be attached for the demanded verification.
- All the images (diagrams, line drawings and photographic images) should be numbered sequentially with Arabic numerals and submitted in electronic form.
- Photo images should be of high quality.
- All the images should be attached as separate files.
- Diagrams, line drawings, charts should be submitted in EXCEL or EPS format.

VARIOUS KIND OF MANUSCRIPT FORMATTING PECULIARITIES

Publication of Archive Materials and Translation Sources

- Complete description of archive or publication material, according to which the translation has been made, should be comprised in the manuscript.
- A brief prologue under the title *Publication Prologue* may precede the publication (1-2 pages long, approximately 400 characters). Long prologues are regarded articles and should be written under separate titles.
- If the publishing source contains references, they are presented as a part of a body text and are each numbered sequentially and precede the body text-source. Citations in the body text of the source are numbered in round brackets. If the reference in the publication source is processed electronically (which belongs to a publishing author and not to a publisher or a translator), it should not be listed at the end of a body text.
- Publisher or translator may present references about the publishing source. Such kind of references are presented at the end of a body text.

Bibliographic citations in the references are formed in the following way:

- Via the references one may present foreign word translations, explanations of abbreviations etc. contained in the text. The same information may be presented in the source text in square brackets.

It is advisable to choose up to 40.000 character source for the publication materials in the periodical. In case of a large source, it is

necessary to shorten (select) for preparing material for the periodical.

- Unfortunately, translations and archive sources are submitted to the Editorial which have neither enough comments nor full introductions. We ask the translators and publishers to take into consideration the fact that the materials presented in such a way could not be considered scientific publications and accordingly could not be submitted for publication.

Essays of various symposiums and scientific events.

- Information about the symposium organizers, place and time should be included in the essay.
- The symposium members' name, surname, workplace and City (in brackets) should be mentioned, and in case of international symposiums, the name of the city is also included.
- Essays should not coincide with the symposium projects or their final documents.

Reviews and bibliographical essays.

- The length of a review should be from 5-10 pages (10.000-20.000 characters).
- Final information, name of a publication and number of pages of a studied book should be presented before the body text.
- References are not included in the review.

Argumentative notes, essays, records.

Materials that are written in a free style and are free of demands placed on scientific articles are accepted for publication. Such kind of works cannot be submitted in the reports about scientific works as scientific publication.

ИНСТРУКЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

ТЕХНИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

РУКОПИСЬ ДОЛЖНА БЫТЬ ПРЕДСТАВЛЕНА

- в печатном и электронном вариантах: автор обязан гарантировать их соответствие и предоставить окончательный авторский вариант рукописи,
- по программе Microsoft Office Word,
- на бумаге размером А4,
- примечания преводятся внизу страницы, а список упомянутой и процитированной литературы – в конце,
- шрифт текста - 11, шрифт примечаний – 10,
- междустрочный интервал - 1.3,
- фонт шрифта в случае армянского языка - Sylfaen, а в случае английского и русского языков - Calibri:

МАТЕРИАЛЫ И КОМПАКТ ДИСКИ не возвращаются.

ОБЪЕМ в рамках 5-15 страниц.

ЗАГОЛОВОК должен быть

- информативным, отражать содержание статьи и содержать не более восьми слов,
- на армянском, английском и русском языках,
- заглавными буквами,
- шрифт 14.

ДАННЫЕ ОБ АВТОРАХ

Имя, фамилия автора (авторов) рукописи, краткое резюме (CV) авторов необходимо представить на армянском, английском и русском языках, отметив:

- полное название и почтовый адрес организации, места работы каждого автора,
- должность, звание, научная степень каждого автора,
- электронный адрес и номер телефона каждого автора.

- Имена и фамилии авторов должны быть написаны полностью и прописными буквами.

РЕЗЮМЕ

- необходимо представить на армянском (Ամփոփում), английском (Abstract) и русском языках,
- должно содержать от 250 до 300 слов,
- должно быть содержательным, лишенным общих слов и словосочетаний,
- должно быть систематизированным (соответствовать логике описания результатов в статье),
- должно отражать основное содержание статьи, учитывая следующее: предмет, цель, метод или методика проведения, результаты исследований и области их применения, выводы,
- не должно повторять информацию приведенную в заглавии рукописи.

КЛЮЧЕВЫЕ ПОНЯТИЯ, СЛОВА И СЛОВСОЧЕТАНИЯ

- приводятся на армянском, английском и русском языках,
- необходимое количество – от 5 до 10,
- друг от друга отделяются запятыми.

ПОРЯДОК ЦИТИРОВАНИЯ И СОСТАВЛЕНИЯ ССЫЛОК

В рукописи должна быть использована система цитирования APA, т.е. в тексте после цитаты или ссылки следует в скобках указать данные источника информации в следующем порядке: фамилия автора, год издания цитируемого источника, страницы (при необходимости), например: (Quine 1953: 45). Полная информация о цитируемом источнике должна быть дана в конце текста рукописи в алфавитном порядке под заголовком «Цитируемая и

упомянутая литература» нижеприведенным образом:

Для книг с одним автором:

1. Հովհաննիսյան, Հ.Օ. (2003): Հասարակական համակարգի զարգացման հիմնախնդիրները, Երևան, *Նրաշիջնք* գիտակրթական հիմնադրամ:
2. Toulmin, S. (1958). *The Uses of Argument* (updated ed., 2003; reprint, 2006). New York: Cambridge University Press.
3. Ивлев, Ю.В. (2009). *Теория и практика аргументации*. Москва, изд.-во Проспект.

Для книг с двумя и более авторами:

1. Բրուտյան, Ա., Բրուտյան, Գ. (2003): Քաղաքական փաստաթղթերի 101 կանոն: Երևան. *Նաիրի* հրատարակչություն, 134 էջ:
2. Hilbert, D. & Bernays, P. (1934). *Grundlagen der Mathematik* (vol. 1). Berlin: Springer.
3. Лисецкий, К., Литягина, Е. (2005). *Психология негативных зависимостей*. Самара, изд.-во. «Универс групп».

Для книг, составленных редактором:

1. Ayer, A. (Ed.). (1959). *Logical Positivism*. The Free Press, Glencoe, Illinois.
2. Мертон, Р. (1994). “Явные и латентные функции” // *Американская социологическая мысль*. Под. ред. В.И. -Добренёва (сс. 379-448). Москва.

Для статей из журналов:

1. Ջիջյան, Ռ. (2011). «Ակնհայտն՝ անհավատալի»: *Պատմաբանասիրական հանդես* 2011, № 1.
2. Hacking, I. (1979). “What is Logic”. *The Journal of Philosophy*, Vol. LXXVI, №. 6, June.
3. Хотинец, Ю. (2002). «Формирование этнического самосознания студентов в Процессе обучения в вузе». *Вопросы психологии*. Москва, № 2.

Для статей из периодических изданий:

1. Խաչիկյան, Լ. (1964): «Գրիգոր Պաթնիկի վերագրված Հարցումը որպես հայ մատեն-

նագրության երախայրիք»: *Բանբեր մատենադարանի*, № 7:

2. Quine, W. (1953). “Two Dogmas of Empiricism”. In Quine, W. *From a Logical Point of View*. Harvard University Press.
3. Франц, А. (1986). “Об идеальном единстве морального, логического и философского способов обоснования”. В сб.: Восканян, А., Григорян, Г. (ред.) (1986). *Второй семинар молодых ученых по проблемам аргументации. Тезисы докладов (13-22 октября)* (сс. 8-10). Ереван: Изд-во АН Армянской ССР.

При ссылках на разные работы одного автора, вышедшие в один и тот же год, эти работы обозначаются буквами «а», «б» и т.д.:

1. в случае армянских статей: (Հովհաննիսյան 1990^ա, Հովհաննիսյան 1990^բ),
2. в случае русских статей: (Бердяев 1990^а; Бердяев 1990^б),
3. в случае английских статей: (Novhannisyan 2006^а; Novhannisyan 2006^б; Novhannisyan, 2006^с):

Сетевые издания:

- Пружининweb–Пружинин, Б. *О том, что мерить нельзя*. *Вопросы философии*, 2014, № 4: <http://vphil.ru/index.php?option=comcontent&task=view&id=940&Itemid=52>

Тексты статей, размещённые на сайте, нередко отличаются от выходящих в печатной версии, следовательно при ссылках на сетевые версии статей следует указывать электронный адрес соответствующей страницы сайта и не в коем случае не ставить ссылок на «бумажные» издания.

ГРАФИКИ, ДИАГРАММЫ

Если текст рукописи содержит не алфавитную символику (например, математические и логические формулы, графики), то

- PDF версия текста должна быть приложена для верификации,
- все изображения (диаграммы, чертежи и фотографии) должны быть четко и после-

довательно пронумерованы арабскими цифрами и представлены в электронном варианте,

- изображения должны быть высокого качества,
- все изображения должны быть прикреплены в виде отдельных файлов,
- диаграммы, графики, таблицы должны быть представлены в формате EXCEL или EPS.

ОСОБЕННОСТИ ОФОРМЛЕНИЯ РАЗНЫХ ТИПОВ РУКОПИСЕЙ

Публикации архивных материалов и переводных источников:

- В рукописи необходимо привести полное описание материала из архива или издания, по которому осуществлен перевод.
- Публикация может предваряться кратким предисловием под заголовком «Предисловие к публикации» (объемом 1-2 стр., не более 4000 знаков). Предисловие большего объема желательно оформить как статью (см. выше) и дать под самостоятельным заголовком.
- Если публикуемый источник содержит примечания, они оформляются как часть основного текста и помещаются после основного текста источника в виде пронумерованного списка. В основном тексте источника отсылки к этим примечаниям даются цифрами в круглых скобках. При обработке электронной версии примечания, составляющие часть публикуемого источника (принадлежащие публикуемому автору, а не публикатору либо переводчику), **не следует** оформлять как сноски формата Word.
- К публикуемому источнику можно дать примечания публикатора или переводчика. Такие примечания оформляются как концевые сноски в формате Word. Библиографические ссылки в примечаниях оформляются по правилам, приведенным ниже.
- В виде постраничных сносок можно оформить переводы иноязычных слов, встречаю-

щихся в источнике, расшифровки сокращений и т.п. Те же сведения можно поместить в угловых скобках в тексте источника.

Для журнальной публикации рекомендуется выбирать источники объемом до 40.000 знаков. Из источника большего объема следует сделать выборку для журнальной публикации.

К сожалению, нередко в редакцию поступают переводы и архивные материалы, не снабженные ни достаточным комментарием, ни содержательным предисловием. Просим переводчиков и публикаторов учитывать, что в таком виде эти материалы не могут считаться научными публикациями, и соответственно, не могут быть приняты к печати.

Обзоры конференций и иных научных мероприятий:

- В обзоре должны быть приведены данные об организаторах конференции, месте и дате ее проведения.
- Для всех упоминаемых участников конференции указываются их имена и фамилии, а также в скобках — место работы и город, а для участников международных конференций — также и страна.
- Обзоры не должны дублировать программы конференций или их итоговые документы.

Рецензии и библиографические обзоры:

- Объем рецензии — 5-10 страниц (10.000 — 20.000 знаков).
- В рецензии необходимо указать полные данные обсуждаемой книги, включая название издательства и число страниц.
- Примечания в рецензиях не делаются.

Пolemические заметки, эссе, воспоминания:

Принимаются к публикации материалы, написанные в свободном стиле, без соблюдения требований, предъявляемых к научным статьям. Такого рода материалы не могут быть представлены в отчетах о научной работе в качестве научных публикаций.

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

THE AUTHORS

АВТОРЫ

Բագրատ ԲԱԳՐԱՏՅԱՆ	Երևանի տնտեսաիրավագիտական համալսարանի միջազգային համագործակցության և հանրային կապերի գծով պրոռեկտոր
Bagrat BAGRATYAN	Vice rector of international cooperation and public relations of Yerevan Economic and Juridical University
Баграт БАГРАТЯН	Проректор по международному сотрудничеству и мировым связям Ереванского экономико-юридического университета
Վլադիմիր ԲԵՐԿՈՎ	Մինսկի (Բելոռուսիա) պետական համալսարանի փիլիսոփայական գիտությունների և գաղափարախոսական աշխատանքների ամբիոնի պրոֆեսոր, փ.գ.դ.
Vladimir BERKOV	Professor of the Chair of Philosophical Sciences and Ideological Works at Minsk State University (Belorussia), Doctor of Sciences (in Philosophy)
Владимир БЕРКОВ	Профессор кафедры философских наук и идеологической работы Минского государственного университета (Белоруссия), д.ф.н.
Արևիկ ԵՐԻՑՅԱՆ	Հայաստանի Հանրապետության Պետական կառավարման ակադեմիայի հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ
Arevik ERITSYAN	Applicant at the Department of Psychology, Public Administration Academy of the Republic of Armenia
Аревик ЕРИЦЯН	Соискатель кафедры Психологии Академии государственного управления Республики Армения
Յուրի ԻՎԼԵՎ	Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Yuri IVLEV	Doctor of Sciences (in Philosophy), Professor
Юри ИВЛЕВ	Доктор философских наук, профессор
Մաթենիկ ԿՈՒԶԱՆՅԱՆ	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի հայցորդ, նույն ամբիոնի մասնագետ:
Satenik KUZANYAN	PhD student of the Department of Philosophy and Logic of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, specialist of the same department.
Сатеник КУЗАНЯН	Соискатель Кафедры философии и логики Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, специалист той же кафедры
Հասմիկ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի վարիչ, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի իսկական անդամ, փ.գ.դ.
Hasmk HOVHANNISYAN	Head of the Department of Philosophy and Logic of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Full Member of the Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (in Philosophy)
Асмик ОГАНИСЯН	Заведующая кафедрой Философии и логики Армянского государственного

	<p>педагогического университета имени Хачатур Абовяна, действительный член Армянской философской академии, д.ф.н.</p>
Արուսյակ ՂԱԲԻԲՅԱՆ	ՀԱԱՀ հայոց պատմության և փիլիսոփայության ամբիոնի դասախոս
Arusyak GHARIBYAN	Lecturer of ANAU, Chair of Armenian History and Philosophy
Арусак ГАРИБЯН	Преподаватель кафедры истории Армении и философии АНАУ
Վազգեն ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի զարգացման և կիրառական հոգեբանության հայցորդ
Vazgen MKRTUMYAN	Researcher of the Chair of Development and Applied Psychology of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan
Вазген МКРТУМЯН	Соискатель кафедры развития и прикладной психологии Армянского Государственного педагогического университета имени Хачатур Абовяна
Դավիթ ՄՈՍԻՆՅԱՆ	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի ասիստենտ, փ.գ.թ.
Davit MOSINYAN	Assistant of the Department of Philosophy and Logic of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, PhD in Philosophy
Давид МОСИНЯН	Ассистент Кафедры философии и логики Армянского государственного педагогического университета имени Хачатур Абовяна, к.ф.н.
Հասմիկ ՇԱՀԻՆՅԱՆ	ՀՀ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավագիտության ինստիտուտի Հոգեբանական գիտությունների թեկնածուի աստիճանի հայցորդ
Hasmik SHAHINYAN	Researcher for the PhD scientific degree in psychological sciences National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Institute of Philosophy, Sociology and Right
Асмик ШАГИНЯН	Соискатель научной степени кандидата наук по психологии. НАН РА Институт философии, социологии и права
Նելլի ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի դասախոս
Nelly PETROSYAN	Lecturer of the Department of Philosophy and Logic of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan
Нелли ПЕТРОСЯН	Преподаватель Кафедры философии и логики Армянского государственного педагогического университета имени Хачатур Абовяна
Ռոբերտ ԶԻԶՅԱՆ	Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս, փ.գ.դ.
Robert DJIDJIAN	Professor of the Department of Philosophy and Logic of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Academician of International Academy for Philosophy, Doctor of Sciences (in Philosophy)
Роберт ДЖИДЖЯН	Профессор кафедры Философии и логики Армянского государственного педагогического университета имени Хачатур Абовяна, академик Международной академии философии, д.ф.н.

Անդրանիկ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ	Խաչատուր Արովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի փիլիսոփայության և տրամաբանության ամբիոնի դոցենտ, փ.գ.թ.
Andranik STEPANYAN	Associate Professor of the Chair of Philosophy and Logic at Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Ph.D in Philosophy
Андраник СТЕПАНИЯН	Доцент кафедры Философии и логики Армянского государственного педагогического университета имени Хачатура Абовяна, к.ф.н.
Արմինե ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ	Լոս Անջելես վարչական շրջանի հոգեբուժական բաժանմունք, ԱՄՆ, Հոգեբուժական սոցիալական աշխատող
Armine STEPANYAN	Los Angeles County, Department of Mental Health Psychiatric Social Worker
Армине СТЕПАНИЯН	Арамайсовна Психиатрическое отделение административного округа Лос Анджелес, США Психиатрический социальный работник
Արման ՎԵՐՄԻՇՅԱՆ	Պատմական գիտությունների թեկնածու, Երևանի պետական համալսարանի իրանագիտության ամբիոնի ասիստենտ
Arman VERMISHYAN	Ph.D. in History, Assistant Professor at the Chair of Iranian Studies of Yerevan State University
Арман ВЕРМИШЯН	Кандидат исторических наук, ассистент Кафедры иранистики Ереванского государственного университета
Արկադի Ուրսուլ	Գլոբալ հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, Միխայիլ Լոմոնոսովի անվան Ռուսաստանի պետական համալսարանի գլոբալ գործընթացների ֆակուլտետի պրոֆեսոր, Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների վաստակավոր գործիչ, Կոնստանտին Ցիոլկովսկու անվան տիեզերագնացության ռուսական ակադեմիայի հիմնադիր և պատվավոր նախագահ, Մոլդովայի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, Նոոսֆերայի միջազգային ակադեմիայի (ՄԱՆՈՒԴ) նախագահ, Փիլիսոփայության միջազգային ակադեմիայի անդամ, Ռուսաստանի Դաշնության նախագահին առնթեր Ռուսաստանի պետական ծառայության ակադեմիայի շրջակա միջավայրի և բնօգտագործման կառավարման ամբիոնի վարիչ, փ.գ.դ.
Arkady URSUL	Director of the Center of Global Studies, Professor of the Faculty of Global Processes at the Russian State University after Mikhail Lomonosov, honoured worker of science of the Russian Federation, founder and Honorary President of the Russian Academy of Cosmonautics after Konstantin Tsiolkovsky, academician of the Academy of Sciences of Moldova, President of the International Academy of Noosphere - MANUR, Member of the International Academy for Philosophy, head of the Department of Ecology and Environmental Management Branch Russian Academy of public administration under the President of the Russian Federation, Doctor of Sciences (in Philosophy)
Аркадий УРСУЛ	Директор центра глобальных исследований, профессор факультета глобальных процессов МГУ имени М.Ломоносова, основатель и почётный президент Российской академии космонавтики им. К.Циолковского, почетный работник высшего профессионального образования, академик Академии наук

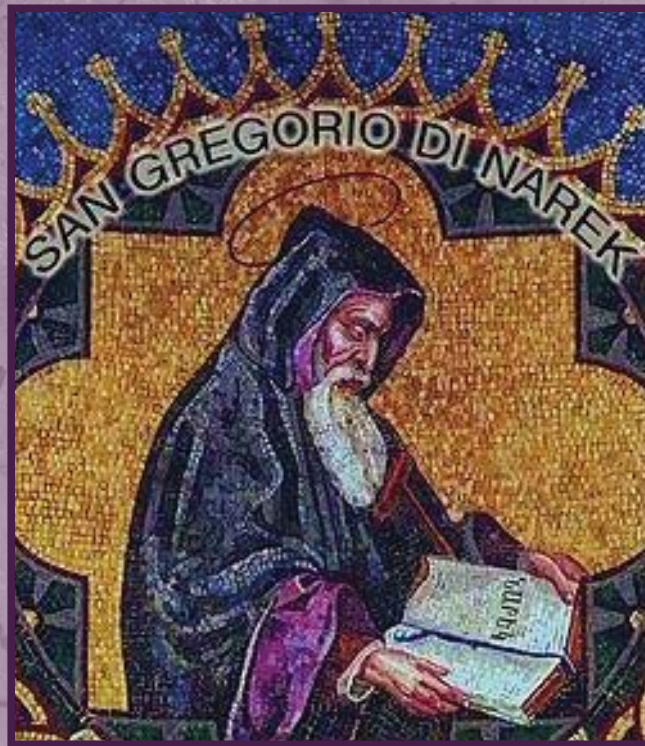
	<p>Молдавии, президент Международной академии ноосферы – МАНУР, член Международной академии философии, заведующий кафедрой экологии и управления природопользованием Российской академии государственной службы при Президенте РФ, д. ф. н</p>
Շարինա ՕՀԱՆՅԱՆ	<p>Սոցիոլոգիական գիտությունների թեկնածու, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական տնտեսագիտական համալսարանի Սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոնի դոցենտ</p>
Karina OHANYAN	<p>PhD in Sociology, Associate Professor at the Chair of Sociology and Social Work of Saint Petersburg State University of Service and Economics</p>
Карина ОГАНЯН	<p>Кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии и социальной работы Санкт-Петербургского государственного экономического университета</p>
Քաջիկ ՕՀԱՆՅԱՆ	<p>Սանկտ-Պետերբուրգի պետական տնտեսագիտական համալսարանի սոցիոլոգիայի ամբիոնի պրոֆեսոր, Հայոց փիլիսոփայական ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ, փ.գ.դ.</p>
Kadjik OHANYAN	<p>Professor of the Chair of Sociology at the Saint Petersburg State University of Economics, Foreign Member of the Armenian Philosophical Academy, Doctor of Sciences (in Philosophy)</p>
Каджик ОГАНЯН	<p>Профессор кафедры социологии Санкт-Петербургского государственного экономического университета, зарубежный член Армянской философской академии, д.ф.н.</p>

Տպարանակ 100 հատ
Տպագրված է «ԹԱՄԿ» ՍՊԸ-ի կողմից

Тираж 100 штук
Отпечатано в ООО “TASK”

Edition of 100 pieces
Printed by “TASK” LLC

Հայ միջնադարյան հոգևորական, բանաստեղծ և փիլիսոփա Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու (951-1003 թթ.) պատկերը Վատիկանում, որտեղ 2015 թ. ապրիլի 12-ին նա հռչակվեց Տիեզերական եկեղեցու վարդապետ:

The portrait of St. Gregory of Narek (951 – 1003) in Vatican, who was an Armenian monk, poet and philosopher. Was proclaimed Doctor of the Universal Church on April 12, 2015.

Изображение средневекового священнослужителя, поэта и философа Григория Нарекаци (951-1003) в Ватикане. 12 апреля 2015 г. был провозглашен Доктором Вселенской церкви.

Մետափիլիսոփայության, փոխակերպական տրամաբանության և փաստարկման տեսության միջազգային գիտահետազոտական ինստիտուտ
Հասցե՝ ՀՀ, ք. Երևան 0010, Տիգրան Մեծի 17:
Հեռ.՝ (+374 10) 59 70 93, (+374 10) 59 70 65:
Կայք էջ <http://www.wisdomperiodical.com/>
Էլ. փոստ՝ wisdom.periodical@gmail.com; metaphilosophy.transflogic.arg@gmail.com;
Ֆաքս՝ (+3741)59 70 08:

International Research Institute for Metaphilosophy,
Transformational Logic and Theory of Argumentation
17 Tigran Mets Ave., Yerevan 0010, RA.
Phone: (+374 10) 59 70 93, (+374 10) 59 70 65.
Webpage: <http://www.wisdomperiodical.com/>
E-mail: wisdom.periodical@gmail.com; metaphilosophy.transflogic.arg@gmail.com
Fax՝ (+3741)59 70 08.

Международный научно-исследовательский институт метафилософии,
трансформационной логики и теории аргументации
Тиграна Меца 17, Ереван 0010, РА.
Телефон: (+374 10) 59 70 93, (+374 10) 59 70 65.
Веб-страница: <http://www.wisdomperiodical.com/>
Эл.почта: wisdom.periodical@gmail.com; metaphilosophy.transflogic.arg@gmail.com
Факс: (+3741)59 70 08.